

ГОР ГРИЦЕНКО

**УКРАЇНСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ
ФЛОТ
В 1917–1919 рр.**

**історія його
становлення,
військово-політичної боротьби
та занепаду**

ІГОР ГРИЦЕНКО

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ФЛОТ
В 1917–1919 рр.:
історія його становлення,
військово-політичної боротьби
та занепаду

Київ: Видавець Олег Філюк, 2015

УДК 94(477)355.322"1917–1919"
ББК 63.3(4Укр)613
Г85

Ігор Гриценко

Г85   Український Державний Флот в 1917–1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.: іл.

ISBN 978-617-7122-50-9

В пропонованій праці, на основі багатого фактичного матеріалу зроблено спробу висвітлити сутність та масштаби процесів українізації, яка розгорнулася після Лютневої революції 1917 р. на Чорноморському та інших флотах колишньої Російської Імперії, що стало важливою передумовою для формування військово-морських сил незалежної України. Детально розглянуто процес становлення військово-морського флоту і морських інституцій УНР та Української Держави, наведено основні положення тогочасного українського військово-морського законодавства. Багато уваги приділено перебігу військових дій на морі, діям українських матроських загонів в міських боях, та діям окремих українських кораблів, що дозволяє відтворити повну картину революційної боротьби українських моряків за національне самовизначення та утвердження української влади над флотом і на чорноморському узбережжі в 1917–1918 рр. Для всіх, хто цікавиться сучасною військово-морською історією України.

УДК 94(477)355.322"1917–1919"
ББК 63.3(4Укр)613

ISBN 978-617-7122-50-9

© І. Гриценко, 2015
© О. Філюк, 2015

ЗМІСТ

Слово до читача	3

Розділ I. Чорноморський флот в часи Центральної Ради в 1917 році	8

1. Розгортання українського воєнно-морського руху та створення передумов для становлення національного флоту (весна-літо 1917 р.)	8
2. Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд та початок українізації флоту (літо-осінь 1917 р.)	13
3. Становлення флоту УНР (осінь 1917 р.)	22

Розділ II. Створення флоту Української Народної Республіки, його збройна та політична боротьба (листопад 1917 – травень 1918 рр.)	43

1. Флот УНР в умовах загострення політичного конфлікту між Центральною Радою та РНК РСФСР (друга половина листопаду 1917 – січень 1918 рр.)	43
2. Стан українського руху на інших флотах (початок 1918 р)	52
3. Захоплення більшовиками влади на Чорноморському флоті (початок 1918 р.)	54
4. Січневе воєнно-морське законодавство та воєнно-морська політика УНР (початок 1918 р.)	68
5. Відновлення флоту УНР в Одесі (березень-квітень 1918 р.)	71
6. День 29 квітня 1918 р. в історії України і флоту	75
7. Вчинок адмірала Сабліна та його наслідки	83

Розділ III. Український Державний Флот в Севастополі та Криму (травень-жовтень 1918 р.)	101

1. Організація та діяльність українського морського міністерства. Положення українського флоту в Севастополі та інших містах Криму в травні-серпні 1918 р.	101
2. Втрачені Україною шанси виправити ситуацію із Чорноморським флотом	119
3. Український флот в Севастополі та інших містах Криму у вересні-жовтні 1918 р.	121

Розділ IV. Організація та військові операції українського флоту в Одесі в другу половину 1918 р.	139

Розділ V. Український воєнний і торгівельний флот поза територією Криму (травень-листопад 1918 р.)	156

1. Становище заводів та кораблів українського флоту в Миколаєві у 1918 р.	156
2. Події в інших важливих портах	159
3. Українська морська піхота за часів гетьманату 1918 р.	160
4. Український воєнний та торгівельний флот на річкових комунікаціях	162

Розділ VI. Український флот в умовах зміни політичного курсу Української Держави та кінця світової війни (початок листопада 1918 р. – початок 1919 р.)	167

1. Зростання впливу білого руху на флоті в часи підготовки до федеративного союзу з Росією	167
2. Події на чорноморському флоті після кінця світової війни та інтервенція Антанти (листопад-грудень 1918 р.)	173
3. Замість післямови (морське міністерство в часи Директорії УНР (грудень 1918 р. – початок 1919 р.)	182

Ключові постаті українського військово-морського флоту 1917–1918 рр.	188

Додатки	203

Список джерел	224

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Видання, яке Ви тримаєте зараз в руках, має на меті рішучим чином «внести свою лепту» у справу формування сучасної української військово-морської історіографії, вперше представивши суспільності дещо загальний, проте всеосяжний огляд найважливіших подій української військово-морської історії 1917–1918 рр. Реалізуючи свій давній задум, в пропонованій праці автор намагався якомога більш просто та рельєфно викласти перебіг головних подій, спираючись при цьому на великий масив як доступних, так і малодоступних широкому загалу джерел (понад 100 одиниць) та фактів. Більшість з них, будучи розосередженими протягом багатьох десятиліть по кільком десяткам різних видань, спогадів, документів ще ніколи не були співставленні, об'єднані та опубліковані в рамках одного дослідження.

Сьогоднішній стан дослідження української військово-морської історії доби Перших Визвольних Змагань 1917–1921 рр. треба визнати цілковито незадовільним. Якщо головні аспекти діяльності морського міністерства УНР в 1919–1921 рр. тепер вже можна назвати добре вивченими, то перший і головний період цієї діяльності – етап 1917–1918 рр., який і став предметом уваги цієї праці – ще і до цього часу залишається вкрай мало дослідженим. Ще менш дослідженим є питання життя та діяльності української військово-морської еміграції в 1921–1989 рр. Дослідження цього періоду для справи української військово-морської історії є так само важливим, позаяк в цей час в середовищі української еміграції відбувався процес збереження й передачі морських знань і традицій наступним поколінням, а також популяризація вітчизняної військово-морської історії. Цьому періодові автор в майбутньому постарається присвятити окреме дослідження.

За часи незалежності, всі ці питання частково висвітлювалися в книгах та статтях В. Кравцевича-Рожнецького, В. Сергійчука, А. Лубенця, М. Мамчака, Я. Тинченка, А. Руккаса та ще багатьох інших авторів. Однак всі ці праці, статті, дослідження, з усіма своїми перевагами та недоліками робили ще більш відчутною потребу в книзі, яка намагалася б представити читачеві цілісний та закінчений

виклад найголовніших подій з історії українського флоту в 1917–1918 рр. Саме цією необхідністю і викликана публікації цієї книги. В основі праці, що пропонується Вашій увазі, лежать авторські понад п'ятирічні досліді і студії з військово-морської історії, що були опубліковані в ряді вітчизняних і зарубіжних українських наукових та періодичних видань.

В цій праці, на відміну від багатьох інших праць з української військово-морської історії, головна увага була приділена виясненню політичних настроїв особового складу флоту, а також питанню державної приналежності тих чи інших конкретних кораблів в 1917–1918 рр. Тут вдалося з'ясувати цілий ряд проблемних питань, які до цього часу в українській військово-морській історіографії практично не були висвітлені дослідниками, або ж були висвітлені лише епізодично, вкрай розпливчато та уривчасто, а часами і зовсім недостовірно.

Окрему увагу в цій праці автор приділяє рухові та діям кораблів і військово-морських підрозділів, що має вигідно вирізнити її серед інших робіт на подібну тематику. Читач стане свідком всіх важливих воєнних подій, перед ним промайнуть всі успіхи, жертви, надії та невдачі, з якими тільки зіштовхнулись і які пережили українські військові моряки в той непростий революційний час.

Цією працею автор сподівається досягти більшої повноти відтворення дійсної картини тогочасних історичних подій, і представити читачеві реальні масштаби політичної та збройної боротьби українських моряків за право своєї держави на власний військовий і торгівельний флот. Факти, наведені в цій праці мають раз і назавжди довести, що Україна мала всі шанси та ресурси, щоб реалізуватися як потужна військово-морська держава ще в 1918 р., і тільки ціла низка політичних та військових обставин, як внутрішніх так і зовнішніх, завадила цим намірам втілитися в життя у повній мірі. Особливо важливо це згадати сьогодні, коли наш флот на початку 2014 рр. знову перейшов через дуже схожі випробування.

Стародавня мудрість каже, що не існує поганих книг, крім книг погано задуманих чи погано складених. Нехай же читач розсудить, чи вдалося авторові як слід здійснити свій задум – показати боротьбу України за Чорне море в 1917–1918 рр. в повному її обсязі. Автор буде вдячний читачам за надіслані відгуки щодо праці, уточнення та

пропозиції, які прохаю надсилати на вказану адресу: *Гриценко Ігор Вадимович, м. Запоріжжя, вул. Чарівна, буд. 109, кварт. 106, пошто-вий індекс: 69071.*

Автор висловлює щиру подяку за надані матеріали та суттєву допомогу історикам: А. Папакіну, О. Кучеруку, Р. Ковалю, директорів студії військово-історичної мініатюри художнику Б. Піргачу (Київ), військово-морським історикам: О. Гайдуку (Санкт-Петербург), С. Гордіїву (Санкт-Петербург), а також І. Василюку (Буенос-Айрес, Аргентина) та О. Лукіній (Гранкан-Мезі, Франція) і всім, хто також не залишився байдужим до справи написання і видання цієї книги.

З повагою, автор

РОЗДІЛ І.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ В ЧАСИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В 1917 РОЦІ

1. Розгортання українського воєнно-морського руху та створення передумов для становлення національного флоту (весна-літо 1917 р.)

Лютнева революція 1917 скасувала царизм, який, за виразом Володимира Винниченка, *«розсунувся і впав як спорохнявіла бочка, в якій росло й напирало корінням на старі стінки, молоде, сильне дерево»*. Демократичні здобутки революції відкривали для українського суспільства нові горизонти та перспективи розвитку. Невдовзі після перемоги революції, в Києві, на початку березня, зусиллями українських політичних партій була створена Центральна Рада, що невдовзі стала політичним центром України. Серед українського населення та воюючої маси дуже швидко набирали авторитет ідеї національно-територіальної автономії. Голова Центральної Ради, професор Михайло Грушевський, визначаючи ідеал українського державотворення писав: *«деякі колонії Англії, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Полуднева Африка...наближаються до повної державності, мають своє військо та флот, гроші й марки, своє законодавство й суд...»*¹. Саме на засадах автономії в 1917 р. і планувалося будувати майбутні українську державу, її збройні сили та флот.

Для створення останнього вже існували надзвичайно зручні та вигідні стартові передумови. Радянські джерела повідомляють про таке співвідношення національностей на флотах Російської Імперії: на Чорноморському флоті – 65% українців, 28% росіян, 7% інших національностей; Балтійський флот мав 73% росіян, 15% українців, 7% білорусів та 5% інших національностей². Таким чином, українці становили біля двох третей особового складу Чорноморського флоту, що було однією з найголовніших причин активізації потужного національного руху на флоті.

Українці, з вибухом лютневої революції в Росії, як згадував капітан-лейтенант українського флоту Святослав Шрамченко*, *«зараз*

---

* 5 червня 1917 р. скінчив Курси гардемарин флоту, отримавши за результатами екзамену ранг мічмана. Служив на Чорноморському та Балтійському флотах, на поч. 1918 р. перейшов

таки почали організовуватись»³. Поручник Михайло Михайлик**, свідок і активний учасник революційних подій, писав⁴: «*прийшов 1917 рік, коли вже можна було по-своєму заговорити, прилюдно читати свою книжку, закладати свої товариства... Вийшли з підземелля і – диво... серед солдатів, матросів, вчорашніх селян виступають тисячі, сотні тисяч, що голосно заявляють під шикання і загрози тих, що їли з одного «котла», про свою приналежність до української нації, зі зброєю в руках добиваються утворення полків, корпусів, армій, Самостійної України... Чи ж не казка це, чи це не сон, чи незасміло це було, чи передбачав це хоч один зі старих діячів? Ні і ні! Вони вийшли з підземелля, заговорили, писали, мріяли про свою школу, про автономію, мріяли...».*

Загалом весь флот, як і вся армія, був переведений на демократичний лад, – в квітні тут був утворений Центральний комітет Чорноморського флоту (Центрофлот), колегіальний орган управління флотом, що був чимось на кшталт матроського парламенту. Оскільки українці ще з кінця XVIII ст. завжди становили більшість особового складу Російського Імператорського Флоту, то, будучи добре організованими, вони тривалий час займали чільні і досить вагомні позиції в Центрофлоті. Цьому успіхові сприяла активна діяльність українських громад та культурних товариств, найвідомішим серед яких був севастопольський гурток «Кобзар».

Цей конспіративний український гурток діяв у головній базі Чорноморського флоту ще з 1905 року. На той час на його чолі стояв директор севастопольської державної жіночої гімназії професор

³ на українську службу. В 1917–1921 рр. – ад'ютант морських міністрів УД та УНР, протягом цього часу також займав ряд керівних посад в морському відомстві. В 1919 р. підвищений до лейтенанта, звання капітан-лейтенанта отримав вже в еміграції. Один з найбільших українських військово-морських мемуаристів. Детальніше про його життєвий шлях та кар'єру див.: Гриценко І.В. *Капітан-лейтенант Святослав Шрамченко: спроба біографії* // *Сіверянський літопис* № 4 (118) за 2014 р., с. 249–263

⁴ В 1917 р. однорічник Севастопольської Школи Авіації, наприкінці 1917 р. увійшов до українського морського куреня ім. Сагайдачного, з яким дістався до Києва. Пізніше – в 1-ій Українській військовій школі. Учасник бою під Крутами, учасник 1-го та 2-го Зимових походів, в 1920–1921 рр. знаходився на посаді ад'ютанта Куреня Низових Запорозжців 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР, в період з 1921 по 1923 р. здобув рангу хорунжого, потім був підвищений до поручника. Жив у Сарнах, в 1924 р. у віці 27 років помер від серцевого нападу. Автор спогадів. Детальніше див.: Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української народної республіки (1917–1921). Книга II. Наукове видання.* - К.: Темпора, 2011, с. 174.

В'ячеслав Митрофанович Лашенко. Серед постійних членів цього гуртка слід назвати видатних в майбутньому офіцерів українського флоту таких як підполковник по адміралтійству Володимир Олександрович Савченко-Більський*, командир севастопольського флотського півекіпажу, підполковник (на початку цих подій ще капітан) корпусу корабельних інженерів Микола Корнелійович Неклієвич разом з своєю дружиною, підполковник військово-морського судового відомства Вадим Михайлович Богомолець**, капітан військово-морського санітарного відомства Іван Миколайович Гікс та інші. Пізніше до них приєднався прибулий з Балтики капітан військово-морського судового відомства Борис Олександрович Лазаревський (відомий письменник)⁵. Активну участь в цьому гуртку брали і цивільні особи: гімназійні учителі Микола Коломієць та Іван Лихоніс, підприємець Василь Вітинський, власник кав'ярні-кондитерської на Нахімовському бульварі⁶. Відповідно до видання *Евгений Чверткін. Незабытый Севастополь. Часть II. – Севастополь: Изд-во «Телескоп», 2009.* ця кав'ярня знаходилася за адресою Нахімовський проспект, будинок № 4. Цей заклад відігравав важливу роль у житті української громади міста. Відомий український науковець і книгознавець Лев Устимович Биковський (в 1916–1918 рр. інженер будівельного відділу 5-го Кавказького армійського корпусу, один з організаторів української громади в Трапезунді) так пригадував про членів та прихильників «Кобзаря»⁷: *«Я потрапив у крутіж місцевої національно-громадської праці. Скрізь, за посередництвом «знайомих моряків» я став відразу чомусь «своєю людиною». Зокрема мене ввели в коло моряків-українців, що гуртувались біля української кав'ярні, що красувалася на високому березі моря. Її власник, старший добродій, родом зі Західної України, разом з усім персоналом кав'ярні був душею українського руху серед моряків.*

* В часи української служби дістав ранг генерал-хорунжого, пізніше на чільних посадах служив в українському морському міністерстві. Автор ряду військово-морських праць. Детальніше про його життєвий шлях та кар'єру див.: *Гриценко І.В. Життєвий шлях та військова діяльність генерал-хорунжого Володимира Савченка-Більського // Сіверянський літопис № 1–2 (103–104) за 2012 р., с. 102–106.*

** В часи української служби дістав рангу генерал-хорунжого, в 1918 р. Голова Гол. Воєнно-Морської Судової Управи і Головний Воєнно-Морський Прокурор. Пізніше на дипломатичних посадах. Коротку біографічну довідку вміщено у виданні: *Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007, с. 44.*

Мене познайомили з ним і я часто потім відвідував цю кав'ярню не тільки із-за смачної кави і добротного печива, але й для розмов з її власником на біжучі, зокрема українські теми. Він, так само як і ми всі сприяв розбиттю Російської Імперії – «в'язниці народів» та усамостійненню України. Як свідомий та енергійний українець-державник він діяв у цьому напрямі словом і чином, серед місцевих моряків українського походження, що численно відвідували його кав'ярню». Биковський відзначав, що через свою активну патріотичну діяльність та західноукраїнське походження Василь Вітинський в проросійських колах Севастополя здобув стійку репутацію «мазепинця» та «австрійського шпигуна».

Разом на той час членів «Кобзаря» нараховувалося 15–20 чоловік. Після виходу з підпілля, гурток швидко став провідником українського руху на Чорноморському флоті і організував Раду Української Чорноморської Громади, що потім відіграла чи не найвизначнішу роль в історії становлення українського флоту. Вже наприкінці березня з ініціативи гуртка «Кобзар» у Севастополі було скликано перші збори українців-моряків, а 7 квітня 1917 р. – другі, на яких було обрано Головну Раду Української Чорноморської Громади. Про те, яку увагу серед різних верств населення викликали ці збори, свідчать тогочасні газетні повідомлення. Так, «Крымский вестник» за 11 квітня повідомляє, що на других зборах Української Чорноморської Громади тоді зібралося біля 5000 матросів та громадян Севастополя. Газетне повідомлення в цілості звучало наступним чином⁸: «Состоялось в цирке «Труци» собрание 5000 украинцев, в основном матросов, на котором обсуждался статут Черноморской Украинской Громады г. Севастополя. Головой громады избран г. Лащенко. Собрание закончилось пением «Завещания» Т.Г. Шевченко». Сучасник згадував⁹: «У цирку місця до сидіння вмент заповнилися, далі заповнилася «гальорка», після – проходи, ще далі – циркова арена. Нарешті – таке переповнення, що цирк тріщить... Страшно було, що може завалитися ця велетенська дерев'яна будівля. Навколо цирку так само повнісінько людей... Нумерованих місць у цирку п'ять тисяч, а в ній тепер більше шести».

На велелюдних зборах 15 квітня були розподілені посади в президії Ради Української Чорноморської Громади, що розмістилася в помешканні «Уніон Банку» (Азовсько-Донський банк), на головній

вулиці Севастополя. Зібралось понад 200 осіб делегатів від уже існуючих осередків-рад. Після сильної двохгодинної промови професора Вячеслава Лашенка відбулася ділова нарада, де було затверджено керівний склад Української Чорноморської Громади¹⁰. Головою Ради був обраний професор Вячеслав Лашенко, його заступниками були Микола Коломієць і матрос Михайло Пашенко. Воєнну секцію Громади очолив підполковник Микола Неклієвич, просвітницьку секцію очолювали підполковник Володимир Савченко-Більський, та професор В'ячеслав Лашенко, агітаційно-пропагандистську секцію очолили підполковник Вадим Богомолец та матрос Михайло Пашенко, на чолі господарської секції – ранговий Іван Лихоніс¹¹. При Раді Чорноморської Громади було організовано військово-морський клуб імені Івана Сірка. Як відзначав його голова, підполковник Микола Неклієвич, *«клуб був організацією національно-демократичною, але військовою, головне дисциплінованою, з метою міцної підтримки української справи озброєною рукою»*¹². До керівного складу громади, серед інших членів Ради належали також мічмани Д. Дежур та Я. Христич, прапорщик морської піхоти Дмитро Величко, боцман Іван Прокопович, штурман Іван Усенко¹³.

Українська Чорноморська Громада швидко набула популярності. Серед її членів значився і капітан першого рангу Михайло Михайлович Остроградський-Апостол, нащадок гетьмана Данила Апостола, майбутній командувач українського флоту (з травня 1917 р. на посаді коменданта Севастопольської фортеці, до цього часу – командир лінійного корабля «Євстафій»). В складі Ради також були представники від флотської авіації – пілот Федір Сліпченко, голова Ради Української Військової Громади Севастопольської Школи Авіації, та однокласник цієї школи Михайло Михайлик, його секретар¹⁴.

Українська Чорноморська Громада об'єднала зусилля моряків-українців із визначеною в подальшому метою – підготувати ґрунт для створення в майбутньому українського флоту, який підпорядкувався б урядові Центральної Ради. Пізніше, Рада Громади навіть оголосила прототип української чорноморської воєнно-морської доктрини, головні положення якої буде наведено далі. Тоді ж виявилось, що ще з кінця квітня на багатьох кораблях Чорноморського флоту вже існували самочинні корабельні ради чи українські гуртки (зокрема на лінійному

кораблі «Іоанн Златоуст» та крейсері «Пам'ять Меркурія»¹⁵) – відтак, скоро на кожному лінійному кораблі вже були свої «Ради», діяльність яких контролювалася підполковником Савченко-Більським¹⁶. Як згадував сучасник, на подібні організації покладалося *«проведення культурно-освітньої праці, її завдання – сіяти свідомість серед несвідомих українців, перебрати в свої руки всі можливі відповідальні пости в частині, в разі яких подій, організовано виступати і відповідно чинити тощо»*¹⁷. У тих осередках-радах, за словами мічмана Якіма Хриistica тоді вже начислювано приблизно 7000 чоловік (майже 10% всього особового складу Чорноморського флоту)¹⁸.

У виховній роботі Українська Чорноморська Громада головним чином опиралась на пробудження національних почуттів за допомогою української книги (Рада Громади мала власні бібліотеку і читальню), велике значення відігравали також театральні вистави, якими опікувалася спеціальна театральна комісія, та інші масові заходи. Тоді ж Рада завела великий національний прапор, подарований членом громади Вітинським, а воєнна секція Ради мала запорізький малиновий прапор із білим хрестом на ньому¹⁹. Ці знамена можна вважати першими українськими військово-морськими прапорами сучасності.

2. Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд та початок українізації флоту (літо-осінь 1917)

В таких організаційних формах український воєнно-морський рух проіснував до Першого Всеукраїнського Військового З'їзду, що відбувся 5 травня 1917 р., коли резолюція з'їзду визнала за необхідність повної українізації чорноморського флоту. Ця, без сумніву історичної ваги резолюція звучала: *«Що ж до флоту, то з'їзд вважав по тих самих мотивах можливими і необхідними: а) в Балтійському флоті укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності; б) що ж до флоту Чорноморського, то вважаючи на те, що він і зараз складається в переважній більшості з Українців, З'їзд визнав необхідним надалі поповнювати його виключно Українцями»*²⁰. Тоді ж вперше було висунуто вимогу українців, щоб чорноморський флот в майбутньому став частиною збройних сил автономної України²¹. На тому ж з'їзді було вирішено українізувати

кілька кораблів Балтійського флоту, що дало початок українським організаціям на інших флотах, про що буде сказано далі.

По рішенню з'їзду, був утворений Генеральний Військовий Комітет – найвища в Україні військова організація, яка мала вирішувати проблеми українізації в армії та флоті. Головою цього органу був назначений Симон Петлюра, а флотськими ділами в Військовому Комітеті опікувався матрос Степан Письменний, для чого спеціально було створено «Українську Морську Радугу»²².

В випадку із флотом, українізація означала сукупність організаційно-просвітницьких заходів, головною метою яких було створення сильних українських корабельних рад та земляцтв, що групувалися по національній ознаці. З їх основи та з нових поповнень потім і почали утворюватися перші суто українські команди. Українізовані екіпажі частіше за все утворювалися шляхом обміну особовим складом з іншими кораблями. А на тих кораблях, де процентний склад українців серед екіпажу від початку був занадто високим, відбувалося поступове вилучення з його особового складу всіх не українців з поступовим заміщенням останніх українцями.

Згуртовані таким чином, та підтримані рішеннями центру, українці флоту та Севастополя ще влітку 1917 р. звернули на себе увагу командування флоту кількома масштабними демонстраціями. Підполковник Микола Неклієвич згадував: *«Відбулось кілька надзвичайно численних українських маніфестацій і походів в Севастополі, які показали міць українського руху і були гарно улаштовані, великою кількістю жовто-блакитних прапорів з учасниками, одягненими в національні українські одяги. А в одній маніфестації, то брав участь чумацький віз з круторогими волами і цілий відділ матросів з лінійного корабля «Св. Євстафій» перебраний за запорожців і на конях»*²³.

Найперша ж величава маніфестація відбулася ще на другий день після Великодніх свят 1917 р. Вулицями Севастополя марширувала кількатисячна маса моряків з українськими прапорами – синьо-жовтими та малиновими, і великим портретом Тараса Шевченка. В той же день, надвечір, у цирку «Труці» відбувся мітинг-вече, на якому професор Лашенко виголосив реферат на тему «Історія України від княжих часів, Запорізька Січ, Переяславський договір». Після промови моряками була навіть прийнята перша, поки що передчасна і

занадто голосна резолюція: *«приступити до українізації Чорноморської воєнної флоти, яка тепер належить Україні!»*. Мітинг тривав понад дві години²⁴. В іншій урочистій ході, присвяченій Зеленим Св'ятам (10 травня), як згадував мічман Яким Христич, взяла участь *«в мальовничому полтавському старовинно-козацькому жіночому строю»* Софія Колчак (почесна членкиня Української Чорноморської Громади), дружина командувача флотом адмірала Колчака²⁵.

Останній факт яскраво свідчить, що керівництво флоту вітало та підтримувало українізацію. Так, перед українцями, які 7 квітня 1917 року організували свою першу маніфестацію, командувач чорноморського флоту віце-адмірал Колчак виступив з наступними словами: *«Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування: Чорноморська Фльота, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі...»*²⁶. Командування флоту вбачало в українізації порятунк від руйнівної більшовицької пропаганди, що із Лютневою революцією підняла голову, та почала дедалі сильніше заявляти про себе. Особливо багато послідовників здобули собі більшовики на кораблях мінної бригади. Але влітку 1917 р. рух більшовиків був ще заслабкий і не мав багато прихильників – так, в середині травня на лінкорі «Свободная Росія» з 1200 членів екіпажу тільки 50 належала до більшовиків, в той час як 500 були есерами, ще 200 їм співчувало, а решта команди була пасивною²⁷. Комуністів, як згадують самі більшовики, було дуже мало, їм було дуже складно працювати²⁸. Все це було зумовлено також тим, що доля заможних селян та «кулаків» на Чорноморському флоті була значно вищою, ніж в Балтійському флоті²⁹.

Тим не менш, більшовики не залишали своїх планів. 24 травня в Севастополь прибула перша більшовицька делегація моряків з Балтійського флоту. Внаслідок її агітації, на ряді бойових кораблів зрештою виник конфлікт, через це командуючий флотом видав наказ про вивід з бойового складу лінкорів «Три Святителі», «Синоп», есмінця «Жаркий» та деяких інших кораблів. Конфлікт через це розгорівся ще більше, матроси почали обшукувати та роззброювати своїх офіцерів. Зрештою, можливість подальшого загострення ситуації змусила Тимчасовий Уряд відкликати 8 червня Колчака. Такими були перші наслідки

більшовицької агітації, яка щойно з'явилася на Чорноморському флоті³⁰. Події сильно відбилися на моральному стані старшин та матросів-українців, які були пригнічені та розгублені несподіваним виступом більшовиків³¹. Але після липневих подій у Петрограді діяльність більшовиків на деякий час ускладнилася. Більшовицькі агітатори переслідувалися, а 10 липня 1917 р. натовп обурених севастопольців розгромив приміщення міського комітету більшовицької партії³².

Поки що головним ворогом українців були звичайні російські шовіністи. Мічман Яким Христинч пригадував³³: *«вражені ростом українських впливів у Чорноморській військовій флотії, росіяни – моряки, та ті, що з ними, поширюють шалену акцію проти нашої. Щоденні мітинги на кораблях і в морській піхоті проти «мазепинців-хахлов» набирають несамолюбної гостроти. Були вже випадки бандитських нападів на членів осередків-рад, як то сталося на панцернику «Пантелеймон» (бувши. «Князь Потемкін»), де було покалічено кількох наших матросів – свідомих українців. Крім того, було кілька подібних випадків на фортах і касарнях морської піхоти». Характерно, що адмірал Колчак (це сталося ще за його командування флотом), хоч і був прихильний до українців, однак він з якихось причин постійно гальмував хід розслідування цих інцидентів.*

Помітними подіями влітку 1917 р. стали приїзд в Севастополь великих політичних діячів загальноросійського масштабу, таких як Катерина Брешко-Брешковська та Олександр Керенський. Українці Севастополя і флоту в обличчі проф. В.М. Лашенка, М. Коломійця, боцмана І. Прокоповича, штурмана І. Усенка, мічмана Я. Христинча приймали участь в дебатах з цими політичними діячами, на яких вони формулювали та захищали тогочасні політичні вимоги українського народу: прагнення до політичної самостійності України, приналежність до неї приморських міст, Криму та флоту. Ось як пригадував мічман Яким Христинч відповідь Керенського на домагання українців, висловлені штурманом Усенком³⁴: *«Але в той настрій несподівано вніс дисонанс член ради Севастопольської Української Чорноморської Громади і член «Центрофлоти» штурман Іван Усенко, коли підніс питання про відокремлення України від Росії, українізації Чорноморської військової флоти та приєднання Криму до України, яка на все те має історичні права. Наступила констернація і понура гробова мовчанка,*

яку перервав розгарячений від немилої несподіванки «сам» А.Ф. Керенський, який з притиском, як би з погрозою, відповів, що про такі «експерименти» зараз ще рано говорити і діяти! Треба усім нам спільно, всіма силами рятувати «досягнення Всеросійської революції», яка вже загрожена, а про все інше будуть рішати Всеросійські Народні Збори – Государственная Дума». Поденерований і розлючений, відходячи, пообіцяв знову відвідати Севастополь при спокійній «атмосфері», коли таких питань більше вже не буде!». Через це конфронтація між українцями та росіянами на флоті зросла ще більше, втім вона ніколи не переходила межі недозволеного, обмежуючись дрібними сутичками. Протягом літа 1917 р. до моряків-українців Чорноморського флоту завітало також кілька делегацій з Центральної Ради від Генерального військового комітету та фракцій УПСР та УСДРП. Їх прибуття значно скріпило політичні позиції українського руху в цій місцевості.

Український рух, не дивлячись на перешкоди, вже поволі ширився – як в армії, так і у флоті. Приблизно так само, але трохи по іншому, зважаючи на місцеву специфіку, складалася ситуація в інших важливих чорноморських портах, зокрема в Одесі. Боцман Василь Пилишенко* згадував³⁵: «в космополітичній щодо свого населення Одесі українці не могли зайняти твердих позицій в нових революційних установах. Російська та жидівська демократія, що, як і скрізь, вела перед по тих установах, ставилась до українського руху дуже неприхильно». Однак українці домоглися захисту своїх інтересів, організувавши Одеський Український Військовий Кіш на чолі з Одеською Військовою Радою, головою якої став визначний український діяч полковник медичної служби Іван Луценко (одним з двох його заступників був мічман Григорій Данчич³⁶). Головним центром українського життя в Одесі ще з довоєнних часів було просвітницьке товариство «Українська Хата». Безпосередньо українськими флотськими

* В українському флоті дістав ранг мічмана а потім і старшого лейтенанта (в еміграції). Учасник 1-ого Зимового Походу, кавалер Залізного Хреста за Зимовий похід і бої 6.XII.1919-6.V.1920. Активний громадський діяч. Пилишенко був останнім живим ветераном українського флоту (помер в 1989 р., у Рочестері, США, в віці 98 років). Автор спогадів. Детальніше про його життєвий шлях та кар'єру див.: Гриценко І.В. *Забуті герої українського флоту // Морська держава – № 2 (52) – березень-квітень 2012 р., с. 43–46, також Вісті Комбатанта. – 1989. – ч. 5–6 (163–164), с. 117 (некролог).*

справами тут займалася Військово-морська Рада Одеської округи, на чолі з Василем Пилишенком та лоцманом Андрієм Гаркушою³⁷.

Як і в Севастополі, існування українського руху в Одесі означилося чисельними маніфестаціями та парадом. Під час великої маніфестації українців в Одесі, влаштованої з приводу проголошення Центральною Радою в Києві Першого Універсалу – промаршувало вулицями міста декілька десятків тисяч українців, членів різних військових та цивільних організацій. Моряки йшли першими, несучи на трьох держаках український прапор і величезний портрет Шевченка. На Всеукраїнський Національний Конгрес до Києва від моряків було своєчасно вислано двох делегатів: боцмана Пилишенка (увійшов до складу Центральної Ради) і матроса Кошельного³⁸.

Тим часом, на початку літа 1917 процес українізації флоту вже розпочався. Першою українізованою воєнно-морською частиною став Севастопольський флотський півекіпаж, що знаходився під командою підполковника Володимира Савченка-Більського. Ця частина вже тоді мала свою українську корогву – «знаменний прапор» із портретом Тараса Шевченка та написом в дві строки: *«Обніміться Брати Мої, Молю Вас Благаю!»*, а оркестр півекіпажу першим на Чорноморському флоті почав грати *«Ще не вмерла Україна»*³⁹. Українські відділи були створені в Окремій десантній дивізії в Севастополі, в частинах морських фортець Севастополя, Очакова а також в Балтійській морській дивізії, що знаходилася в гирлі Дунаю⁴⁰. Українізація торкнулася і сухопутних частин Севастопольської кріпості, частин воєнно-морської авіації⁴¹.

Розпочалася також і українізація екіпажів кораблів. Українські та радянські джерела подають інформацію, що найсильніші українські організації на той момент знаходилися на лінкорах «Воля», «Євстафій», «Борець за свободу», на крейсері «Пам'ять Меркурія», на есмінцях «Завидний», «Звонкий» та деяких інших кораблях⁴². Серед найбільш діяльних корабельних рад українські джерела називають також ради лінійних кораблів «Іоанн Златоуст», «Ростислав», крейсерів «Кагул» та «Прут»⁴³. Українізовано також було і кілька есмінців та підводних човнів, серед яких підводний човен «Нерпа»⁴⁴. Деінде українські екіпажі самочинно організувалися ще задовго до рішень Першого Всеукраїнського військового з'їзду. Так, судовий комітет міноносця «Жуткий» ще 15 квітня 1917 року передав казначею «Союзу

матросів» 20 крб. 89 коп., зібраних офіцерами, кондукторами та матросами міноносця на придбання національного українського прапора⁴⁵.

Тоді ж українізовані екіпажі вперше почали вимагати від керівництва флоту дозволу на підняття українських прапорів на своїх кораблях замість російських. Так, 12 липня 1917 р. з ініціативи боцмана Івана Прокоповича вперше піднімає українського прапора есмінець «Завидний»⁴⁶. Підполковник Вадим Богомолець пригадував⁴⁷: «в липні 1917 року одною з подій, яка струснула цілою Чорноморською Фльотою, було піднесення ескадренним міноносцем «Завидний» українського прапору. Треба сказати, що цього ми (Рада Укр. Чорноморської Громади) сподівались і балачки про це були у нас вже давненько, бо «Завидний» був скомплетований більшістю зі свідомих українців, а Головою Українського Гуртка на міноносці був надзвичайно енергійний та інтелігентний матрос Прокопович, який і підготував цю подію. Одного дня в Раду прибули схвильовані, зі щасливим виразом облич, українські делегати з «Завидного» і зголосили, що міноносець підніс український прапор. Якийсь надзвичайно радісний, святочний настрій охопив наших членів Ради. Всі зрозуміли, що це момент історичний. Рада запропонувала капітанові (пізніш підполковникові) корабельному інженерові Миколі Корнелієвичу Неклієвичу і мені негайно від'їхати на «Завидний» і привітати команду в імені Чорноморської Ради. Ми зараз-же разом з делегатами поїхали на міноносець і там під мягко хвилюючими від морського вітру голубо-золотими складками нашого прапору я виголосив палку промову, підкреслюючи велике значіння цього моменту в історії Чорноморської Фльоти. Піднесення українського прапору на еск. міноносці «Завидний» викликало міцний відгук і наробило шуму в цілій Чорноморській Флоті, як серед командних – старшинських кол, так і серед матросів росіян – особливо ес-ерів. Наша ж присутність на міноносці викликала незадоволення серед значної частини старшин Чорноморської Фльоти, а деякі зі старшин назвали нас навіть зрадниками. Але доля цих старшин була сумна, бо їм довелось у недовгій часі опинитися під піднесеними червоно-більшевицькими прапорами і їх як не забили то примусили втікати на вигнання».

Схожі події відбулися і на новозбудованому лінкорі «Воля», на якому за словами відомого політичного діяча Дмитра Дорошенка

знаходилася *«найбільша і найбільш впливова українська група»*⁴⁸. Перед переходом з Миколаєва в Севастополь, українці захотіли підняти над кораблем українського прапора. Та офіцери відмовилися виходити під ним в море. Почав розгорятися конфлікт, але виконувач обов'язків командувача флотом контр-адмірал Веніамін Лукін умовив матросів не піднімати українського прапора до проведення Установчих зборів. Як згадує капітан другого рангу Нестор Монастирьов, офіцер Чорноморського флоту, сучасник описуваних подій, *«коли лінкор відходив, на його щоглі вияв Андріївський прапор, але на гарматних баштах було безліч інших прапорів, які відображали політичні настрої різних угруповань, яких на борту такого великого корабля було дуже багато»*⁴⁹. Корабель прибув в Севастополь 4 липня 1917 р., де його на Приморському бульварі зустрів великий натовп людей, серед яких особливо виділялися українські організації з великою кількістю національних прапорів⁵⁰. Корабель був зустрінутий членами Української Чорноморської Громади на чолі з професором Лашенком, який урочисто зачитав на борту історичний для українського флоту вірш під назвою «Злотосині прапори». На це віршове привітання матроси відповіли гучними «Слава», «Слава Україні!», «Слава Українській Чорноморській Флоті»⁵¹. Цьому кораблеві пізніше судилося ненадовго стати першим українським дредноутом. Командував «Волею» капітан першого рангу Володимир Ульянов (в 1918 р. український комендант воєнного порту в Маріуполі). Помічником та заступником командира корабля був лейтенант Григоренко, старшим мінним старшиною був лейтенант Онопрієнко – теж вихідці з України, але, як свідчили сучасники, тоді ще занадто зрусіфіковані та пасивні в політичній та національній боротьбі. Серед інших видатних старшин-українців, в 1917 р. на кораблі кілька місяців на посаді вахтового старшини знаходився мічман (на той час) Святослав Шрамченко, який став свідком тодішнього прибуття корабля в Севастополь: *«На гафелі великий парадний андріївський прапор, а на формахті (передній) червоний (соціалісти взяли гору!). І лише на другій башті корабля закріплений був великий синьо-жовтий український прапор, на честь якого і понеслося з берегу гучне «Слава» від українців»*⁵². Незабаром «Воля» в супроводі крейсера «Пам'ять Меркурія» вийшла на іспит швидкості, в ході якого розвинула швидкість більше 21 вузла. Символічно, що доля одразу пов'язала ці два видатні в майбутньому кораблі українського флоту...

Звістка про національний уряд та про рішення Першого Всеукраїнського Військового З'їзду сколихнула українців й на інших флотах. В Балтійському флоті, особистий склад якого мав 15% українців, утворився Український Революційний Військово-морський Штаб на чолі із капітаном другого рангу Михайлом Злобіним, старшим лейтенантом Михайлом Білінським (в 1919 р. морський міністр УНР) та мічманом Святославом Шрамченко (восени був переведений до Петрограду з Чорноморського Флоту, на посаду флаг-офіцера Навчального Відділу Курсів Гардемарин Флоту на учбовому кораблі Балтійського флоту «Пасат». Також він стає ад'ютантом Курсів Гардемарин Флоту). В чиказькому Українському Національному Музеї до цього часу збереглася посвідка Шрамченка під ч. 27, як члена української Громади курсів гардемарин флоту, датована 14 грудня 1917 р., засвідчена печаткою Українського Революційного Військово-морського Штабу.

Загалом же, цей штаб поставив собі завдання «не тільки зорганізувати українців-моряків», а також доповнити ними деякі кораблі Балтійського флоту. Слід зауважити, що з балтійців-українців був обраний до Всеукраїнської Ради військових депутатів матрос Іван Дудкін, матрос крейсера «Мітава», що належав до УПСР (української партії соціалістів-революціонерів)⁵³. Це свідчить про те, що політична активність тутешніх українців не поступалася аналогічній активності чорноморців.

Не дивно, що вже на початку червня 1917 р. українці Балтійського флоту висловили своє бажання щоб матроси-українці Балтійського флоту були виділені в окремий екіпаж і відбували службу на одному з воєнних кораблів, який дістав би назву «Україна»⁵⁴. Це бажання було задоволене аж в самому кінці 1917 р., коли було дозволено українізувати крейсер «Світлана». Часопис «Утро Росії» з 12 жовтня 1917 р., повідомляв, що з ініціативи моряків-українців ревельського гарнізону Український Генеральний Військовий Комітет вислав до морського міністерства представлення в справі українізації крейсера «Світлана». Морське міністерство полагодило це представлення по бажанню Українського Генерального Військового Комітету, передаючи крейсер «Світлана» українцям⁵⁵. На крейсері по його добудові планувалося підняти українського прапора, але цьому тоді вже завадили більшовики⁵⁶.

Зусиллями Українського Революційного Військово-морського штабу також було українізовано есмінці «Україна» та «Гайдамак»⁵⁷.

Після війни штаб планував перевести ці кораблі на Чорноморський флот. Окрім цього українські ради існували також і в інших флотиліях – в каспійській, сибірській, амурській, північно-льодовитій флотиліях⁵⁸. В північно-льодовитій флотилії українізувався лінійний корабель «Чесма», екіпаж якого був сформований в Чорноморському флоті та відправлений на далекий схід для подальшого переведення корабля до порту призначення. Матроси-українці з «Чесми» і заснували Українську Раду Флотилії Північно-Ледового Океану та почали організувати українців по цілій флотилії. Визначним членом цієї ради був капітан другого рангу Дмитро Дмитрович Леванда, що походив зі старої козацько-шляхетської родини з Уманщини⁵⁹. Серед іншого, варто згадати, що в сибірській флотилії знаходився канонірський човен «Вьюга», командиром якого був капітан першого рангу Микола Злобін, в майбутньому морський міністр УНР.

Загалом, українізація флоту в 1917 р. стала важливою підважиною для створення українського національного флоту. В загальному хаосі політичних та партійних інтриг, саме українізовані кораблі в 1917 р. слід рахувати найбільш боєздатним ядром російського флоту. Фактично, вже літом 1917 р. український флот, як і армію, можна визначити як практично автономні частки загальноросійських армій та флоту.

3. Становлення флоту УНР (осінь 1917 р.)

Восени 1917 р. українізовані екіпажі почали вже відверто проявляти свої національні настрої. Поштовхом до цього стала звістка про українізацію на Балтійському флоті крейсера «Світлана». На відзначення цієї події, за попередньою домовленістю із командуванням флоту, всі кораблі й порти чорноморського флоту на 12 жовтня прикрасилися українськими стягами, водночас просигналивши прапорами «*Хай живе вільна Україна*»⁶⁰. Того ж дня з Центрфлоту було надіслано телеграму до Українського Військового Генерального Комітету в Київ, в якій повідомлялося про українізацію всього Чорноморського флоту. Симон Петлюра відповів на телеграму привітанням. Ці події набули надзвичайно широкого розголосу в пресі. Тривалий час в громадських колах існувало стійке враження про повний перехід

цілого флоту під український прапор та юрисдикцію. В Одесі через цю подію навіть було влаштовано парад.

В дійсності підняття українського прапора було обумовленим лише на один день, проте есмінець «Завидний», піднявши гафельний український прапор, відмовився його спускати. Це була вже друга спроба підняття українського прапору на цьому кораблі. Він став першим з усіх чорноморських кораблів, що відважився на такі рішучі дії, незважаючи на протидію російського командування. Українські моряки вирішили попри все тримати прапор аж до оголошення результатів Установчих Зборів. Незгодні з таким рішенням матроси-росіяни в кількості 18 чоловік покинули корабель⁶¹ (есмінець, згідно інформації з видання *Тарас А. Корабли Российского императорского флота 1892–1917 гг. – Харвест, 2000*, всього мав екіпаж з 4 офіцерів та 72 матросів).

Незабаром в газетах була опублікована відозва команди есмінця, яка стала своєрідним маніфестом рішучості екіпажу цього корабля⁶²: *«Мы, украинцы эскадренного миноносца «Завидный», подняли свой национальный украинский флаг на гафеле для того, чтобы показать, что, несмотря на вековой гнет, все-таки живы сыны нашей славной матери-Украины, следовательно жива та сила, которая должна восстановить права нашей славной, дорогой матери-Украины. Этим мы показали, что мы, равно как и вся демократия России, требуем провозглашения российской федеративной демократической республики, а следовательно требуем автономии как для других, так и для всей родной и дорогой матери-Украины. Поднятием флага мы показали, что представляем собой силу и что эту силу мы применим для достижения своих заветных стремлений для восстановления прав всех угнетенных народов. Нашим недоброжелателям и тем людям, которые, не ознакомившись с нашими убеждениями, обвиняют нас в анархии, в отделении, во внесении раздора и т. п. мы заявляем, что не отделяемся от великой России, а идем рука об руку со всем угнетенным народом, мы больше, чем кто бы то ни был, не желаем раздора, что мы только лишь стараемся провести в жизнь лозунг свободы, равенства и братства, чтобы они не остались только гласом вопиющего в пустыне, как это было до сих пор. Этим мы только напомнили всей демократии, что она заснула, что мы призываем её воспрянуть и идти с нами на борьбу против буржуазии за*

осуществление прав всех угнетенных народов и за мир всего мира. Мы, украинцы эскадренного миноносца «Завидный», призываем всех верных сынов дорогой Украины, а также всю российскую демократию поддержать нас в борьбе за лучшие идеалы. Так, мы, украинцы, не спустим поднятый нами наш национальный флаг до тех пор, пока живы мы и существует миноносец «Завидный». Председатель судового комитета Кубко. Голова гуртка Курилович, секретарь прапорщик Кислин. Члены: Семененко, Дегтярёв и Скакун».

На корабель обрушився буревій погроз від організацій всіх рівнів, як місцевих, так і загальноросійських. Втім екіпажу есмінця восени 1917 р. не бракувало мужності відстоювати свої політичні погляди. Екіпаж «Завидного», як свідчать документи (телеграма № 17742 до Петрограду від 25 жовтня), крім низки політичних вимог в ультимативній формі вимагав призначити на свій корабель як командира мічмана Пилипенка та вахтовим начальником мічмана Жуковського, а також призначити капітана другого рангу Акімова комісаром при штабі командуючого Чорноморським флотом. В протилежному випадку, команда погрожувала не виконувати накази Тимчасового Уряду⁶³. Військове начальство було змушено задовольнити вимоги команди. Помітним в ті дні став також інший випадок, коли український прапор був піднятий на транспорті «Николай» (№ 119), який під командою штурмана торгівельного флоту Харитона Івановича Трохименка прямував з Одеси до Севастополя. Корабель увійшов до Севастополя під українським прапором⁶⁴.

Ентузіазм українських моряків не був проігнорований Третім Всеукраїнським Військовим Зїздом. В резолюції з'їзду, що відкрився в Києві 20 жовтня 1917 р., зазначалося: *«Позаяк Чорноморський флот у своєму складі має 80 відсотків українців і знаходиться на територіальних водах України – зїзд постановив, щоб Генеральна Морська Рада приступила негайно до українізації Чорноморського флоту і вжила для цього таких заходів: 1. Коли кінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зімна кампанія, підчас якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоб всі українці Балтійського флоту під час зімньої кампанії негайно були переведені в Чорноморський флот; 2. Щоб Чорноморський флот поповнювався виключно українцями; 3. Доручить Морській Генеральній*

Раді, аби вона підготувала Чорноморський флот для перевезення українського війська з кавказького фронту на Україну»⁶⁵.

Проте головною причиною для переходу на сторону української влади декількох великих воєнних кораблів послужило проголошення III Універсалу Центральної Ради про автономію України. Найбільш відомими і значущими для українського флоту стали листопадові події на крейсері «Пам'ять Меркурія» (відзначимо, що на цьому кораблі в цей момент діяло 17 різних політичних організацій!⁶⁶). 12 листопада, невдовзі по проголошенню III Універсалу, на крейсері «Пам'ять Меркурія», де більшість становили саме українці, за рішенням судового комітету замість Андріївського прапору було піднесено український⁶⁷. Але біля 200 матросів-росіян (всього команда корабля, згідно інформації з видання *Тарас А. Корабли Российского императорского флота 1892–1917 гг. – Харвест, 2000*, нараховувала 550 матросів та 23 офіцерів) ще за день до того, знаючи про такі наміри українців, запротестували проти таких дій і покинули корабель.

Командуючому флоту матроси російської національності одразу ж передали прохання підняти Андріївський прапор на одному з крейсерів, що тоді добудовувався на Миколаївському заводі. Офіційна телефограма до штабу командуючого флотом від 11 листопада 1917 р. голосила⁶⁸: *«Судовой комитет крейсера «Память Меркурия» сообщает: завтра, 12 ноября, в 8 часов утра вместо кормового Андреевского флага украинцами решено поднять украинский национальный флаг. Великороссы и не сочувствующие подъему украинского флага ввиду непримиримости двух сторон в числе 200 человек решились съехать в экипаж, из-за чего судовой комитет просит срочным порядком разрешить вопрос об укомплектовании крейсера украинцами вместо ушедших, списки уходящих будут присланы дополнительно».*

Газета «Русское слово» так повідомляла про тодішні події на крейсері⁶⁹: *«В связи с поднятием на крейсере «Память Меркурия» украинского флага состоялся официальный уход с крейсера всех матросов-неукраинцев, к которым присоединились все офицеры. Совершилось перенесение единственного во всем русском флоте Георгиевского Андреевского флага, полученного бригам «Меркурий» за геройские дела с турками и унаследованного крейсером. К борту крейсера была подведена баржа, на которую перешли все великороссы и*

офицеры, за исключением одного мичмана. Развернули Георгиевский флаг и под звуки музыки отчалили на буксире катера. Съехав на берег, направились в казармы. Сцена была потрясающая, матросы и офицеры плакали. По прибытии на берег флаг, простреленный неприятельскими снарядами, был перенесен в Морское собрание».

16 листопада командуючий чорноморським флотом адмірал Немітц призначив комісію з приводу передачі крейсера у розпорядження комісара Центральної Ради капітана другого рангу Євграфа Миколайовича Акімова⁷⁰. Через вісім днів, 24 листопада, командир крейсера капітан другого рангу Терент'єв доніс рапортом, що обов'язки командира крейсера «Пам'ять Меркурія» та майно корабля він здав мічманові-українцю Вадиму Євгеновичу Дяченко⁷¹. Корабель таким чином вже офіційно став першим українським крейсером сучасності.

Однак в різних політичних таборах існувало велике число неприхильників підняття кораблями українського прапора, які намагалися всіма силами стати на заваді процесам політичного та національного самовизначення корабельних команд. 13 листопада, на засіданні 1-го Всечорноморського з'їзду (відбувався з 6 по 19 листопада) відкрилися дебати з приводу українізації та підняття українських прапорів на есмінці «Завидний» та крейсері «Пам'ять Меркурія». Зі сторони противників українізації флоту робилися закиди, що кораблі, які були залишені незгодною частиною команд, втратили таким чином боєздатність, відтак це було розцінене як *«ніж у стину революції»*. Проте українська сторона, в особі капітана другого рангу Акімова наголошувала, що *«раз прапор піднятий, то спущенням бути не може»*⁷². Зрештою, 15 листопада було зроблено пропозицію рахуватися із українським прапором, як вже з доконаним фактом, проте вона була відхилена. Натомість було запропоновано всім кораблям тримати Андріївський прапор⁷³. Проте, як зазначає проф. Володимир Сергійчук, про широку українізацію Чорноморського флоту свідчив той факт, що під час роботи I Всечорноморського з'їзду 6 листопада 1917 р. його делегати на привітання Центральної Ради встали й натхнено проголосили: «Слава! Слава! Слава!». Тоді ж було ухвалено рішення про відправлення до Києва на підтримку Центральної Ради 600 озброєних матросів, а також 17 делегатів від флоту⁷⁴. З'їзд, на думку радянських істориків став ареною довгої боротьби з *«соглашателями и*

буржуазними націоналістами», але по ряду питань прийняв більшовицькі рішення, що свідчило про зростання впливу більшовиків на Чорноморському флоті⁷⁵.

Згідно рішень з'їзду, в прискішеному порядку організується «Морський курінь ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Приготування до виїзду (подачі 30 товарних вагонів) зайняло три дні. 18 листопада особовий склад куреня, готового до виїзду, нараховував 612 осіб. На озброєнні куреня було 600 рушниць та 10 кулеметів «Льюїс». Кожен матрос мав військовий матрац, теплі ковдри, білизну, зимові куртки. Було приготовлено харчу на два тижні. Командиром куреня був підполковник Плещук, писарем – мічман Дежур, господар – боцман Прокопович, скарбником – штурман Усенко. Комісаром куреня був призначений мічман Яким Христич⁷⁶. Невдовзі менш численний український відділ під командою боцмана Василя Пилишенка постане і в Одесі⁷⁷.

По різному реагували на ці події в Чорноморському флоті. Так, 9 листопада 1917 р. команда штабного броненосця «Георгій Побідоносець» прийняла резолюцію, в якій визнавала владу Центральної Ради, вважаючи її дії «справедливими та законними»⁷⁸. Однак через різні причини, броненосець українського прапора тоді так і не підняв. В ці ж дні почали з'являтися і перші плоди більшовицької агітації – так, 7 листопада збори команди есмінця «Фідонісі» постановили підняти на гафелі червоний прапор та зняти український та Андріївський прапори⁷⁹. Ще в жовтні прийняла резолюцію в підтримку більшовиків команда міноносця «Капітан Сакен»⁸⁰. 17 листопада стався конфлікт між командою та офіцерами на міноносці «Керч», внаслідок чого він втратив боєздатність. Цей випадок розглядався на 1-ому Всечорноморському з'їзді⁸¹. Потроху росли більшовицькі настрої і на інших кораблях. До цього чимало спричинилася агітація матросів-більшовиків з Балтійського флоту у складі 23 чоловік, що прибули в Севастополь 15 листопада⁸².

На відзначення подій останніх днів, 12 листопада Українською Чорноморською Общиною був організований великий військовий парад, який завершився урочистою церковною службою. В параді приймали участь як українці, так і бажаючі інших національностей. Того дня всі кораблі чорноморського флоту цілу добу тримали українські прапори, а також сигнал «Слава Українській Народній Республіці»⁸³.

Підполковник Микола Неклієвич пригадував про той парад⁸⁴: *«В цій безупинній боротьбі українського руху за своє національне «я» на Чорноморській флоті пригадується один зі світлих моментів в листопаді 1917 року, коли в Севастополі одержано 3-ій Універсал Центральної Ради про проголошення Української Республіки хоч ще і федеративної. Тоді всі кораблі Чорноморської Флотії піднесли на визначений день, здається це було 25 листопада 1917 року*, жовто-блакитні прапори, правда, що поруч з андріївським і червоними прапорами, а крейсер «Пам'ять Меркурія», то вже замінив андріївський прапор на один український. Тоді ж на площі коло пам'ятника Адмірала Нахимова відбулася українська парада, як частин команд з кораблів, так і військових частин Севастопольської воєнно-морської кріпости. Приймав почесний похід підполковник по Адм. В.О. Савченко-Більський в оточенні Ради, бо командуючий флотом контр-адмірал Немітц (адмірала Колчака вже не було), не міг прийти. Парада пройшла блискучо. Українські моряки ще змогли показати тоді серед загально-революційного розкладу (бо ж в Петербурзі панували вже большевики) свою дисципліну і свою стару передреволюційну ще виправку і муштру та стрункими рядами, однаково одягнені, пройшли почесним походом перед приймаючим парадом. Парада зробила велике враження, як на населення, так і на наших ворогів, які в той же час почали підсилюватись новими большевицькими силами, що приїздили з півночі з Балтики і з большевицького Петербургу».*

Незабаром, за прикладом крейсера «Пам'ять Меркурія», українського прапора підняв лінкор-дредноут «Воля», найпотужніший корабель чорноморського флоту. Як згадував мічман Яким Христич, прапор на щоглі дредноута мав намальовану жінку – алегоричний символ України, та напис: *«Не плач, Мамо, не журися, твої сини на морі добувають Тобі Волю – усміхнися»*⁸⁵. Українська община цього корабля була найбільшою в Чорноморському флоті. За ним послідувало ще кілька есмінців, міноносців та інших малих кораблів. Загалом, за деякими оцінками, восени 1917 р. в якийсь момент під українськими прапорами опинилося більше половини кораблів Чорноморського флоту. Сам командувач флотом адмірал Немітц прислав до Морської Генеральної Ради телеграму, що він визнає над собою владу Української

* Неклієвич називає дату по новому стилю.

Народної Республіки⁸⁶. 23 листопада його представник, лейтенант Теодор Спаде прибув до Києва з пропозицією взяти чорноморський флот під українську юрисдикцію⁸⁷. Генеральному секретаріату ним було передано пропозицію *«організувати Чорноморське правитель-ство автономних країв, що прилягають до Чорного моря, організувати комерційний український флот, реформувати військовий Чорноморський флот, розпустивши матросів старших призивів»*⁸⁸.

В ці ж дні піднімає українського прапора лінійний корабель північно-льодовитої флотилії «Чесма», що ще недавно стояв у Владивостоці (в жовтні був передислокований в Архангельськ). Тоді ж українська воєнно-морська рада Каспійської флотилії запланувала перевести українізовані кораблі до устя ріки Терек, де Україна мала мати свій вихід до Каспійського моря. Із цим питанням вона зверталася до Української Морської Ради, а потім і до уряду Кубанської Республіки, але різні обставини зашкодили реалізації цього плану⁸⁹.

Український рух за ці кілька тижнів дуже швидко став по справжньому масовим, в зв'язку з чим виник цілий ряд проблем організаційного характеру. Коли в жовтні 1917 р. член Центральної Ради, майбутній перший морський міністр УНР Дмитро Антонович за дорученням Військового Комітету відвідав Одесу, Херсон та Миколаїв, то він вияснив, що українські симпатії серед матросів безумовно існували, але матроси-українці не мали проводу, а серед командного складу українців майже не було. Антонович також відзначав, що дуже багато українців знайшлося в Миколаєві, але вони були мало активні⁹⁰. Втім і тут політичне життя набирало обертів: 29 жовтня на загальних зборах представників від українських політичних партій, організацій, гуртків Миколаєва, які відбулися в приміщенні місцевої «Просвіти» були також присутні українські моряки з крейсера «Адмірал Нахимов» (будувався в той час), транспорту «Дон», підводного човна «Утка». Зборами було постановлено рахувати Центральну Раду вищою владою в Україні⁹¹.

Події останніх днів вимагали створення українських органів управління флотом, які провадили б свою політику окремо від загально-російських. Вже 1 листопада 1917 р. в Києві відкрилася Генеральна Українська Морська Рада (на чолі з хорунжим по адміралтійству Володимиром Лотоцьким), що займалася організаційними флотськими питаннями. Вона стала прототипом майбутнього українського морського

відомства. Морська Рада та Українська Чорноморська Громада, спираючись на процес українізації, результати всеукраїнських військових з'їздів, та сильні національні настрої українців, запроектували скору націоналізацію всього Чорноморського флоту. Тоді ж Українською Чорноморською Громадою була висунута перша, і надзвичайно амбітна українська воєнна-морська доктрина. Її пункти проголошували⁹²: *«1) мати флоту в півтора рази сильнішу від усіх воєнних флот у чорноморському просторі. 2) Приєднати до Севастопільської флоту всі українські морські сили в Балтійському і Каспійському просторах та на Японському просторі Зеленого Клину. 3) Мати в своєму складі напочаток три бригади лінійних кораблів, бригаду крейсерів, гідрокрейсерів, три дивізії міноносців, підводних човнів та деяку кількість кораблів окремого призначення. 4) До складу флоту мала теж входити гідроавіація»*. Однак збройний конфлікт з більшовиками та подальший розвиток подій відтягнули, якщо не загальмували назовсім реалізацію цих великих задумів.

Таким чином, восени 1917 р., із проголошенням III Універсалу Центральної Ради, вперше за багато століть на політичному обрії знову яскраво означилася українська державність, а разом із нею і український флот, існування якого офіційно визнавалося тодішнім російським урядом. Подальшій його розбудові завадило захоплення всеросійської влади більшовиками, які вороже ставилися до національного руху. Своєю підривною діяльністю, вони невдовзі цілковито дезорганізують життя українського флоту, поставивши його на край абсолютної загибелі.

Примітки.

¹ Грушевський М. Якої автономії та федерації хоче Україна. Видання союзу визволення України. Відень, 1917, с. 6–7.

² Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 22.; René Greger. Flota Ukrainy w latach 1917–1919. // *Okręty wojenne*. № 2 (24)/98, с. 12.

³ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 433.

⁴ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // *Літопис Червоної Калини*. – 1932. – Ч. 6, с. 12.

⁵ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // *Літопис Червоної Калини*. – 1938. – Ч. 4, с. 3–4.

- ⁶ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 6, с. 12.
- ⁷ Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег: Денвер, 1968. – с. 85.
- ⁸ Крымский вестник. – 1917. – 11 апреля. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007.)
- ⁹ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8, с. 22.
- ¹⁰ Христич Я. Українська революція в Чорноморській военній флоті (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 139.
- ¹¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 434.
- ¹² Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 4, с. 3–4.
- ¹³ Христич Я. Українська революція в Чорноморській военній флоті (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 139.
- ¹⁴ Трембіцький В. Чорноморська проблема України. // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк, с. 147; Михайло Михайлик. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 6, с. 14.
- ¹⁵ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8, с. 25.
- ¹⁶ Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк, с. 148.
- ¹⁷ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8, с. 25.
- ¹⁸ Христич Я. Українська революція в Чорноморській военній флоті (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 139.
- ¹⁹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 434.
- ²⁰ Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992, с. 66; Постанови першого Українського Військового З'їзду. – МГООС, А-1148 – Л. 6 (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007.)
- ²¹ Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк, с. 148.
- ²² Дорошенко Д. Історія України 1917 - 1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 353; с. 382.
- ²³ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 4, с. 4.
- ²⁴ Христич Я. Українська революція в Чорноморській военній флоті (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 141.
- ²⁵ Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника // Дороговказ. – 1969. – Квітень-червень. – Ч. 24. – с. 9–10.; Христич Я. Українська ре-

- волюція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 141.
- ²⁶ Третьяковський В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Паріж – Нью Йорк, с. 147–148.; Михайло Михайлик. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8., с. 24.
- ²⁷ Платонов А. П. Февраль и Октябрь на Черноморском флоте. – с. 38, 40. (цит. за виданням: Крестянинов В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ²⁸ Матвеев Г. Воспоминания об Октябрьской революции в Севастополе. – МГООС. – Т. 60. – с. 42–43. (цит. за виданням: Крестянинов В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ²⁹ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 22.
- ³⁰ Ibid., с. 32–33.
- ³¹ Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 148.
- ³² Ibid., с. 34.
- ³³ Ibid., с. 140.
- ³⁴ Ibid., с. 144.
- ³⁵ Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Сіті – Нью Йорк. – с. 23–24.
- ³⁶ Цит. за виданням: Віничковський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Одеса: Фенікс, 2010.
- ³⁷ Пилишенко В. День українського моря // Свобода, Джерсі Сіті, Ч. 80 за 1965 рік.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Шрамченко С. Рідкий Ювілей // Табор, Ч. 12, с. 42–43. – Варшава, 1937.
- ⁴⁰ Крип'якевич І., Гнатевіч Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 441.
- ⁴¹ Ibid., с. 434.
- ⁴² Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 43.
- ⁴³ Крип'якевич І., Гнатевіч Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 434.
- ⁴⁴ Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 145.
- ⁴⁵ ДАМО, ф. Р-5547, оп. 1, спр. 1, арк. 1. (цит. за виданням: Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917 – 1918 рр. // Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998).
- ⁴⁶ Крип'якевич І., Гнатевіч Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 435.; Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012, с. 16.

- ⁴⁷ Шрамченко С. Піднесення українського прапору на ескадренному міноносці «Завидний» Чорноморської Фльоти // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1935. – Ч. 12, с. 15–16.
- ⁴⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 383.
- ⁴⁹ Цит. за виданням: Монастырѳв Н.А. Гибель Царского флота // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995, Глава V. Революция и гражданская война.
- ⁵⁰ Крымский вестник. – 1917. – 5 июля. (цит. за виданням: Сергійчук В. Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка, 2001 р., с. 65). Святослав Шрамченко неточно подавав дату прибуття «Волі» до Севастополя як 12 липня (прим. авт.).
- ⁵¹ Шрамченко С. Лінійний корабель-дредноут «Воля» // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1939. – Ч. 5., с. 7.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – с. 214.
- ⁵⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 382.
- ⁵⁵ Український кружляк // Розвага, ч 44. (99), від 28 жовтня 1917 р., с. 5–6.
- ⁵⁶ Шрамченко С. Сучасне побільшення Чорноморської фльоти // Табор, Ч. 13, с. 71–74. – Варшава, 1933.
- ⁵⁷ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років XX ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 433.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Шрамченко С. Український рух на Фльотилі Північно-Ледового Океану у 1917 р. (20 років тому) // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1937. – Ч. 7–8, с. 11–13.
- ⁶⁰ Нова Рада. – 1917. – 14 жовтня. (цит. за виданням: Сергійчук В. Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка, 2001 р., с. 71).
- ⁶¹ Протокол № 8 засідання 1-го Общечорноморского съезда 13 ноября 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 38, арк. 31-33]. (цит. за виданням: Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007., с. 28).
- ⁶² Крымский вестник. – 1917. – 20 октября. (цит. за виданням: Сергійчук В. Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка, 2001 р., с. 72-73).
- ⁶³ Телеграма № 17742 від 25.10.1917 [ДАС. КМФ-10. Опис 1. Справа (мікрофільмокопія) 959] (цит. за виданням: Мамчак М. Військово-морське будівництво в Україні у XX ст. Збірник документів – Севастополь, 2013, с. 28)
- ⁶⁴ В.І. За Українське море! Львів: 1936 р., вид-во «Дешева книжка», с. 26–27.
- ⁶⁵ Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992, с. 85; Нова Рада. – 1917. – 25 жовтня (цит. за виданням: Володимир Сергійчук. Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка, 2001 р., с. 74).
- ⁶⁶ Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 26.

⁶⁷ Протокол № 8 засідання 1-го Общечерноморського съезда 13 ноября 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 38, арк. 31–33] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 27).

⁶⁸ Цит. за виданням: А. Чудновець. *Первый крейсер УНР // Киевский Телеграф* 25–31 ноября 2005 № 47 (289).

⁶⁹ Русское слово. – 1917. – 23 ноября. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив*, 2007).

⁷⁰ Приказание Ком. Ч. ф. № 4746 от 16.11.1917. – Музей ЧФ РФ, инв. № 6972. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив*, 2007).

⁷¹ Приказание Ком. Ч.ф. № 4863 от 24.11.1917. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив*, 2007).

⁷² Протокол № 8 засідання 1-го Общечерноморського съезда 13 ноября 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 38, арк. 31–33] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 28).

⁷³ Протокол № 10 засідання 1-го Общечерноморського съезда 13 ноября 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 38, арк. 40] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 32).

⁷⁴ РДАВМФ: Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3 – 4 зв. (цит. за виданням: Сергійчук В. *Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка*, 2001 р., с. 74); Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 46.

⁷⁵ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 45.

⁷⁶ Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // *Військово-історичний альманах*. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 149.

⁷⁷ Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції.//*Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Сіті – Нью Йорк*. – с. 22–27.

⁷⁸ Изв. Севастоп. Совета воен. и рабочих депутатов. – 1917. – 9 ноября. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив*, 2007).

⁷⁹ Сб. Революция в Крыму. – № 1 (7). – с. 242. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив*, 2007).

⁸⁰ П.Н. Надинский. Очерки по истории Крыма. – Ч.2. – с. 31. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив*, 2007).

⁸¹ Протокол № 12 засідання 1-го Общечорноморського съезда 17 ноября 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 1-а, арк. 5] (цит. за виданням: Лубенець А. В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 33).

⁸² Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 46.

⁸³ Изв. Севастоп. Совета воен. и рабочих депутатов. – 1917. – 15 ноября. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // Севастополь: Крымский Архив, 2007.)

⁸⁴ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 4, с. 3–4.

⁸⁵ Христич. Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч.2(7) – с. 145.

⁸⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 255–256.

⁸⁷ Лубенець А. В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 24.

⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Київ, 1996. – Т. 1. – с. 479–480 (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

⁸⁹ Крип'якевич І., Гнатевіч Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 433.

⁹⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 383–384.

⁹¹ Цит. за виданням: Пархоменко В.А. *Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр.* // Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998.

⁹² Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк. – с. 147–148.

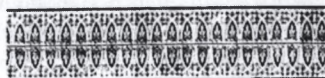

*Що кожному Українцеві
треба знати.*

УКРАЇНСЬКИЙ КАТЕХІЗМ.

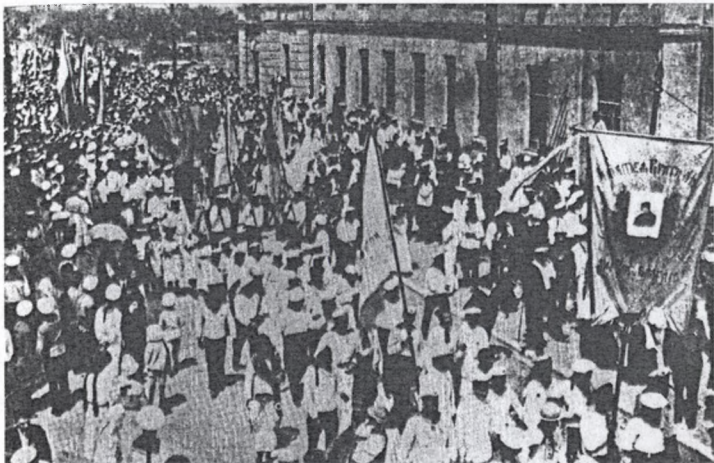
ЗІБРАВ І ВІДАВ
ВАСИЛЬ ВІТИНСЬКИЙ.
1917.

«Український катехізм»,
виданий в 1917 р.
членом Української
Чорноморської Громади
Василем Вітинським
в севастопольській
типографії «Енергія»
(фото надане
О. Кучеруком)

Кав'ярня Василя Вітинського на Нахімовському проспекті –
одне з пам'ятних місць для українського руху в Севастополі в 1917 р.
(Тогочасна листівка)

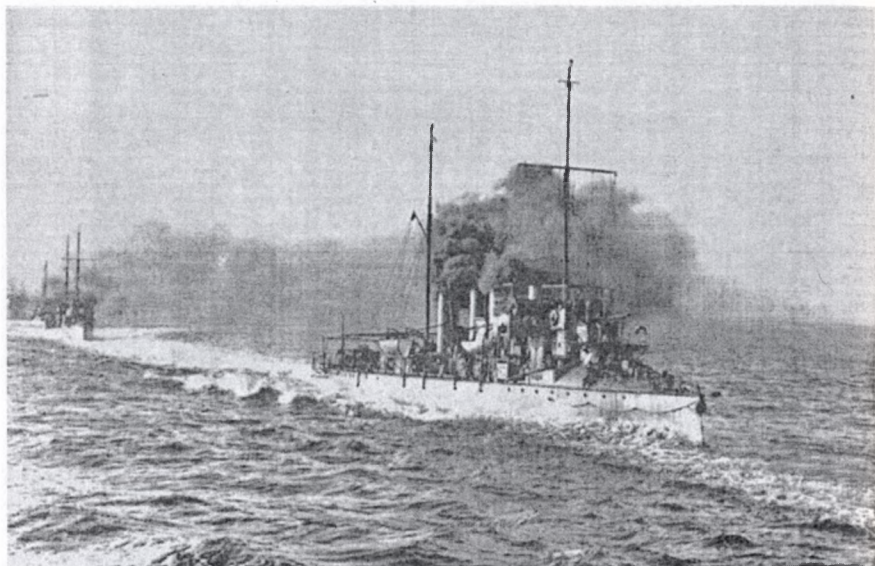

Маніфестація Української Чорноморської Громади в Севастополі 10 травня 1917р. (фото з журналу «Дороговказ»)

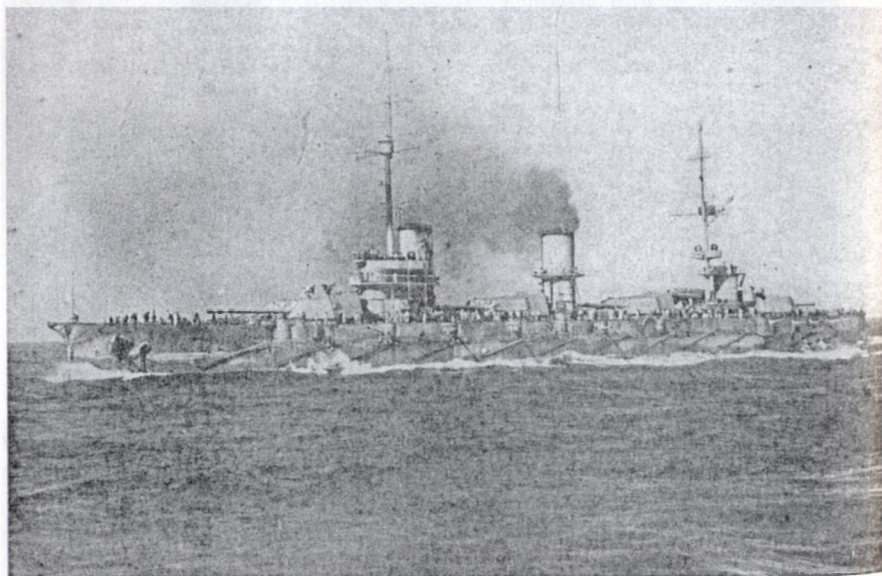

Промова матроса-українця, делегата Балтійського флоту на Історичному бульварі в Севастополі влітку 1917 р. перед українізованими частинами морської піхоти «Спеціальної Десантної Дивізії» (фото з журналу «Літопис Червоної Калини»). Характерно, що фото пізніше передруковано в радянських джерелах, але вже без посилань на «Літопис Червоної Калини» та оригінального підпису. Оригінал цього фото зберігається в Архіві Інформаційної служби ОУН в Лондоні

Есмінець «Завидний» (фото з часів Першої Світової Війни)

Лінійний корабель «Воля» (фото з часів Першої Світової Війни)

Вісти.

Чорноморська флотія проголосила себе українською. Український Військовий Генеральний Комітет у Кілії отримав телеграфічне повідомлення від Центрального Комітету флотії, що ціла чорноморська флотія проголосила себе українською і на всіх записних кораблях, кружках і торговельних закладах ввішлює українську флотію. Як довести гасіньєрськний "Dagens Press", Український Комітет чорноморської флотії постановив обвезати флотію тільки матросами. Українцями (Телеграма австрійського кореспондента вогонь біра зі Стогольму з датою і підписом, перша частка з Прескою Вогонь").

ВІСТН.

Про українізацію чорноморської флотії доноситься „Рус. Сл.“ з 28/Х в Київні під заголовком попереднього дня: Українські Військові Генеральний Комітет отримав телеграму від „Центрофлота“, в якій доноситься, що вся чорноморська флотія проголосила себе українською. На всіх надпиріжках, кружках, торпедних суднах і інших кораблях вміщено українські флаго. Даліше в телеграмі доноситься, що чорноморська флотія перенесла свій принцип українським, красній і військовій властям. Чорноморська Українська Рада постановила уважати цілу чорноморську флотію українською і поновити її на будуче тілкі мешканцям України.

Український парад в Одесі відбув ся при утраті суден флоту, що підняли на один день українські елани, як доносили "Річч" з 2/XI в Одесі під дату 31/X. Земуновичів вправляю про діяльність Ради, "Одеські Новини" пишуть: "Дом українська демократія не по випаді зі стадії говоря- рача в Українській Раді отверділо підготовлять се великий акт. Десятиці гарпізюю окружних міст зорують нові часті. В розмовах з журналістами українські діти розвивають погля- ди, що торкують се можливість українській Чорноморщині. Одначе серед громадянства відносять се до сих розмов скепти- чно" (ПТА).

1918 р. Р. Війна з І/ХІ доходить з Одеси, що Головна Українська Військова Рада призначила за цей день нараду в намір підняти воєннопорядковий ешелон українського прапора. Війні власті й комісарі тимчасового правління не були присутні. У виняткових умовах бездіяний відкритися, близьке здійснення української автономії, яку можна завоювати лише силою. Шість примов відіслали пареміду в український народий тилу. Та сама тимчасово доходить з Одеси: Надрукований сьогодні в часописках наказ одеської Військової Української Ради про улаштування свята в припині віднесення воєннопорядковий ешелон українського прапора далі означеної зброї призначення до українського війська викликав загальне здивування. Питання про належність ешелону до України підле не обговорювало. Запитаний мною морський комісар тимчасового правління Шрайдер відповів, що від військ сирани півного не знав, і негайно закликав безпосередній телеграфічний поштомлення Генерального комісара Бунакова в Севастополь. Сей відповів, що боюва ешелона відіслана українській прапорні ешли на один день, вітаючи Раду, й лишемоє одне торгівцеве закликання на собі сей прапор. Вийня ковадін. Повеснені команди торгівельня обговорювало в російській комісії. Місцевий інвентарний комітет воєно-морської організації іпроня комісара негайно сиростувати наказ Головної Ради про предияніс до українського війська.

З приводу українізації чорноморської флоту генеральний секретар для німецьких справ Центральної Української Ради С. Петлюра вислав Чорноморській Українській Раді в Севастополь таку телеграму: "Прому передали від нього [мені, фев. Комітет] за Чорноморської Раді німецьких депутатів нім братський і товариський привіт чорноморській флоту. Сплітання силими вітисмо, щоб добити ся закріплення свободи України". — З того самого приводу міністер флоту Пердеревський прислав до Української Центральної Ради таку телеграму: "Піднітите другі сили ніж воєнні російські на судна чорноморської флоту, яка є флотом російської імперії. Якби в Україні за засобами державного скарбу, є негідні фактом сепаратизму. Уважили вишим моральним обов'язком являти на команди чорноморської флоту. Морський міністер Пердеревський" (І. (п. з. 1, XI).

Українська еліта. «Правда» доносили: Центральної Комітет чорноморської еліти українців поспричав нове правління в Петрограді. Ця чорноморська еліта припинила державну власність Української Республіки. На всіх воєнних російських кораблях на Чорному морі позивають: від сьогодні (тепершня 1 грудня) виключно українська національна еліта. Ця еліта має меншість Центрального Комітету була противна повній еліті. Чорноморська еліта висловлює за крім того, еліта висловлює голоси на негативне заперечення, воєнних операцій. А саме: еліта висловлює обиди на воєнні операції. Центральної Комітет затверджує еліту згідно з новістю заступити воєнних кораблів утворити експедиційні корпуси і вислати його проти козаків донської округи.

Українізації Світлана. «Гус. Сл.» в 26/4 дописати з Севастополя під датю попереднього дня А. Керенський висловив критичні зауваження до балетистки-фолорки Світлани. «Світлана» Свєтлані припала чорноморська фолора з великим радостю. Сьогодні піла чорноморська фолора приписана за українські елементи фолори І викликала сигнал «фолора». «Хай живе вітчизна України». Під впливом вістки про призначення відомоїшої містської урядової до української судні фолори Чорноморської фолори Свєтлані приписана за українські елементи чорноморську фолору. На судні, найбільшій часті команди хотіли творити Україну, поновити українські елементи.

Газетні повідомлення про українізацію чорноморського флоту флоту і крейсеру «Світлана» (Вісник СБУ № 175-178 та № 180 за 1917 р.)

Чорноморська фльота за демократичною федеративною республікою. „Русское Слово“ з дня 5. жовтня н. ст. доносить із Севастополя, що чорноморська фльота постановила держати прапор з написом „демократична федеративна республіка“ аж до скликання Установчих Зборів. Разом з андріївським прапором прапор з цим написом розвивається на всіх кораблях.

Український кружляк. „Утро Росії“ з 12. жовтня н. ст. повідомляє: З ініціативи моряків-Українців ренельського гарнізону Український Генеральний Військовий Комітет вислав до морського міністерства представлення в справі українізації кружляка „Светляни“. Представлення це морське міністерство погодило по бажанню Українського Генерального Військового Комітету, передаючи кружляк „Светляни“ Українцям, з нагоди чого ціла чорноморська фльота підняла побіч російських також українські національні прапори.

Українська фльота.

Штотгольм 6. листопада. Український Військовий Комітет в Києві дістав від Комітету Чорноморської фльоти повідомлення, що вся Чорноморська фльота проголосила себе Українською й вивісила на всіх панцирних кораблях, крейцерах і торпедовцях українські прапори. Заразом постановила фльота обсаджувати на будуче кораблі тільки виключно матросами Українцями. (Ця сама вістка наспіла до австрійських газет також через Роттердам).

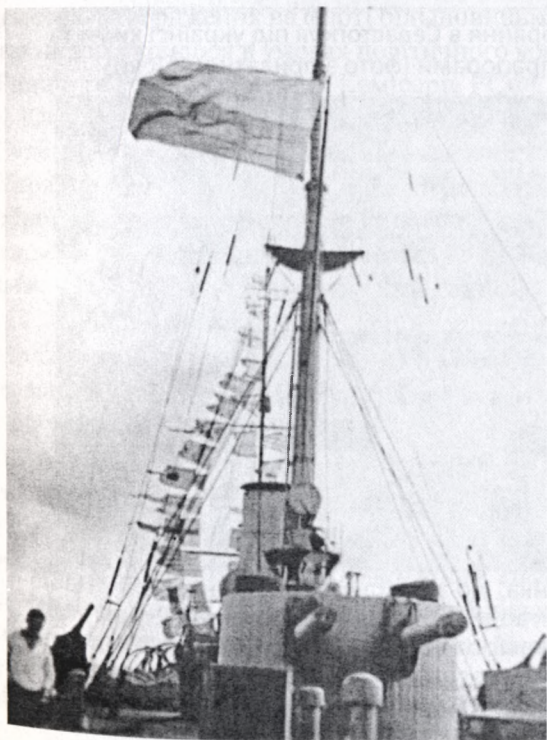
Газетні повідомлення про українізацію чорноморського флоту
і крейсера «Світлана»
(Розвага, ч 44. (99), від 28 жовтня 1917 р.)

Крейсер «Пам'ять Меркурія»
(фото з колекції А. Одайника)

Матроси-росіяни залишають крейсер
«Пам'ять Меркурія»
12 листопада 1917 р.
(фото з журналу
«Камуфляж»)

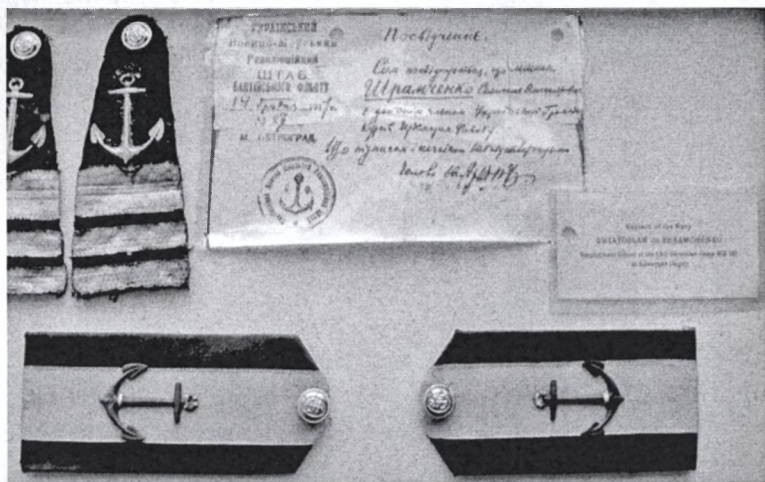

Підйом українського
прапору на крейсері
«Пам'ять Меркурія»
12 листопада 1917 р.
(фото з журналу
«Камуфляж»)

Будівля Морського Зібрання в Севастополі під українськими та революційними прапорами (фото з приватної збірки)

Речі Святослава Шрамченка, що зберігаються в Українському Національному Музеї Чикаго: гардемаринські погони (внизу), українські погони лейтенанта флоту, та посвідка Святослава Шрамченка, як члена української Громади курсів гардемарин флоту від 14 грудня 1917 р., засвідчена печаткою Українського Революційного Військово-морського Штабу (фото з архіву Романа Коваля)

РОЗДІЛ II. СТВОРЕННЯ ФЛОТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, ЙОГО ЗБРОЙНА ТА ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА (листопад 1917 – травень 1918 рр.)

1. Флот УНР в умовах загострення політичного конфлікту між Центральною Радою та РНК РСФСР (друга половина листопаду 1917 – січень 1918 рр.)

В другій половині листопада-грудні 1917 р. українські настрої на флоті сягають свого апогею. Паралельно із цим, після того як більшовики восени 1917 р. прибрали до рук центральну владу в Росії, на флоті різко зростають більшовицькі тенденції, які, закономірно, вступають у протиборство з українським рухом в Чорноморському флоті з метою утвердження на флоті більшовицької гегемонії. Особливо питання загострилося в умовах політичного конфлікту між Центральною Радою та Радою Народних Комісарів РСФСР. 4 грудня було передано у Київ підписаний Леніним та Троцьким ультиматум Центральній Раді, від якої, зокрема негайно вимагалось припинити пропуск через Україну військових частин що направляються на Дон та Урал, та роззброєння радянських полків і червоної гвардії в Україні. Переговори з цього приводу скінчилися безрезультатно, однак Раднарком не наважувався прямо оголосити війну Раді¹.

Отримавши звістку про оголошення цього більшовицького ультиматуму (а фактично з цим в РСФСР уже активно йшла підготовка до війни з УНР), крейсер «Пам'ять Меркурія», екіпаж якого весь цей час активно підтримував свій уряд, ввечері 4 грудня першим надіслав до Києва радіограму, опубліковану в місцевих газетах: «*Ультиматум Леніна – Троцького є грубе посягнення на право Української Народної Республіки. Прохаємо рішуче откинути. Протестуємо проти оголошення братовбивчої війни. Негайно сповіщайте, що нам робити*»². Про те, як схвилювано українські моряки переймалися ситуацією також свідчать радіограми до Києва від 7 грудня, де екіпаж крейсеру наполегливо вимагає роз'яснити становище Києва до ультиматуму та прохає «*держатися твердо і подавати точки інформації*»³.

Тимчасом, користуючись підписаним перемир'ям між Росією та Центральними державами, українізовані кораблі чорноморського флоту за наказом Генеральної Морської Ради протягом місяця почали проводити евакуацію з Трапезунда українізованих частин, в чому приймав також участь і лінкор «Воля». Наприкінці листопада цей корабель прибув за викликом члена Всеукраїнської ради військових депутатів, комісара Української Центральної Ради у Трапезунді прапорщика Миколи Свідерського. Причиною для цього послужив спротив командування 5-го корпусу в питанні українізації корпусу. Як згадував Лев Биковський, *«М. Свідерському увірвався терпець, і він викликав на допомогу дредноут «Воля» із Севастополя. Ця плаваюча фортеця прибула й стала в трапезундському порті під українським прапором! Це нагнало страху на російське командування. Порозумівшись з М. Свідерським, «Воля» спрямувала свої велетенські гармати на місто й вислала корпусному командуванню таку безумовну вимогу: українізація, або все піде в порох! Негайно після того генерал Клясовський, тодішній командир 5-го Кавказького Корпусу*, що займав Трапезунд і околиці, який до цього часу не хотів розмовляти з М.О. Свідерським, поспішно прислав до нього осавулів, прохаючи завітати до корпусного командування. М. Свідерський пішов зі своїм почотом, серед якого був теж і підстаршина Брова»⁴*. Таким чином, команда лінкору «Воля», навівши свої гармати на Трапезунд змусила командування 5-ого Кавказького корпусу видати накази про українізацію та повернення додому 123-ої та 127-ої піших дивізій цього корпусу. Для утримання порядку в Трапезунді було залишено лише одну гайдамацьку сотню, яка знаходилась в місті до часу вступу туди турецьких військ.

В цей же час, в Севастополі, більшовики ще з листопада централізовано почали провадити свою активну агітацію в Чорноморському флоті, пік якої прийшовся на початок-середину грудня 1917 р. Ще 29 листопада до Севастополя від військової ради 24-ого запасного полку (квартирувався в Маріуполі) прийшла перша тривожна телеграма наступного змісту: *«Власть переходит в руки большевиков, которые, не считаясь с распоряжением Центральной рады, арестовали*

* Биковський неточно подав прізвище генерала: в дійсності мова йде про генерала Михайла Миколайовича Кальницького, на той момент вже начальника штабу Кавказького Воєнного Округу. В 1918 р. він служив в українській армії.

полковника, помогают этому матросы «Гневного», «Пронзительного» и «Капитана Сакена». Просим отозвать их, которые мешают украинизировать полки, мешают населению. Немедленно выслать на помощь «Память Меркурия»⁵. Слід зауважити, що цей матроський загін, що вийшов з Севастополя 12 листопада у складі флотилії на есмінцях «Гневний», «Капітан Сакен», тральщиках «Федор Феофані», «Роза», двох катерів-винищувачів та транспорта, взагалі посилався у Ростов тільки для боротьби з виступом Каледіна⁶. Наприкінці листопада під керівництвом матроса мінної бригади Мокроусова був сформований чисельний революційний загін в 2500 червоногвардійців та моряків, з кулеметами, артилерією та літаками. Перший ешелон цього загону відбув 22 листопада, другий – через три дні⁷. Про зростання більшовицьких симпатій також свідчить той факт, що вже 3 грудня 1917 р. всі кораблі мінної бригади, окрім одного міноносця («Завидний»), підняли червоного прапора, опустивши як українські, так і Андріївські прапори⁸.

На початку грудня більшовики почали, таким чином, поступово захоплювати політичну ініціативу на флоті. Агітація більшовиків, їхні гасла спровокували різкий зріст класової ворожнечі, розколовши українське суспільство, а разом з тим і єдність українських матросів та офіцерів Чорноморського флоту. 13 грудня 1917 р. матроси-українці есмінівців «Жаркий» та «Зоркий» заявили, що не підтримують Центральну Раду, а визнають та підтримують «*тільки Радянську владу в обличчі Ради Народних Комісарів, які виражають волю трудового народу*». Команди постановили відкликати свого представника Г. Пузя з Київської генеральної морської ради та заявили про свою готовність виступити на захист радянської влади⁹. 20 грудня з підтримкою дій більшовиків виступили збори команди есмінця «Каліакрія»¹⁰, а наступного дня подібні рішення винесли команди міноносців «Лейтенант Шестаков» та «Фідонісі»¹¹. Однак команда лінкору «Борець за свободу» виразила протест проти дій Ради Народних Комісарів, що заперечували проведення Установчих Зборів. Подібні резолюції на захист Установчих Зборів та Центральної Ради були винесені командою лінкору «Іоанн Златоуст» та допоміжним крейсером «Король Карл»¹². Чимдалі, тим більше вияснялася непостійність переконань та поглядів матросів, що виявлялося в коливаннях політичних симпатій особового складу Чорноморського Флоту. На фоні політичної боротьби, на флоті

потроху наступало безвладдя, яке посилилося після від'їзду 13 грудня командувача флотом контр-адмірала Неміца в Петроград (в дійсності ж, він невідомо для чого виїхав до генерала Щербачова, головнокомандувача Румунського фронту – за це більшовизовані матроси потім заочно присудили до страти Неміца, який їм завжди симпатизував та захищав під час революційних виступів).

Капітан другого рангу Яків Володимирович Шрамченко (майбутній начальник Матроського Відділу Головного Морського Штабу Українського Морського Міністерства) пригадував¹³: *«в конце осени 1917 г. настроение в Севастополе было нервно-напряженное. Город словно притаился и ожидал худшего... Началось с убийства инж.-мех. мичмана Скородинского с миноносца «Фидониси», общего любимца команды, вообразившего себя ее революционным руководителем...»*. Інший представник роду Шрамченків, вже неоднократно цитований нами лейтенант Святослав Шрамченко, добрий знайомий мічмана Скородинського, згадував¹⁴: *«після большевицького перевороту кількість приїжджих до Севастополя большевицьких банд ще збільшилася і в наслідок їх агітації й збаламучення матросів, ці агітатори вбивають на одному з ескадрових міноносців мічмана Скородинського, незвичайно популярного й улюбленого матросами його міноносця, великого симпатика українського, і то підступним способом: в спину ззаду, з люку, бо свої матроси його берегли і після того, наче на цей знак, бандити влаштовують т. зв. в Чорноморській флоті «Варфоломійську ніч», під час якої заарештовують багацько старшин, деяких із знущанням убивають просто на кораблях або на помешканнях у порті...»*. Вбивство Скородинського дійсно було знаковим – після нього стався буквально сплеск ненависті до офіцерів, який був підсилений поразкою більшовицьких матроських загонів на Дону, недовбитки яких щойно повернулися до Севастополя. Капітан другого рангу Яків Шрамченко відзначав: *«...убийца действовал неуверенно и трусливо: вымазав лицо сажей и высунувшись из машинного люка, он выстрелил в спину стоявшего у борта мичмана и тотчас же скрылся. Около того же времени вернулись с Дона жалкие остатки матросской экспедиции, отправившейся на Дон усмирять несознательных, настроенных контр-революционно, донцов. Но их расчеты не оправдались. Казаки загнали усмирителей в Дон, многих порубили*

и потопили, а оставшиеся вернулись в Севастополь и там решили показать себя. На другой день после убийства мичмана Скородинского агитаторы из вернувшихся с Дона матросов разбрелись по миноносцам Минной дивизии, стоявшим у стенки, и устроили революционный митинг, жалуясь на контр-революционных донцов и обвиняя своих морских офицеров в том, что ни один из них не пошел с ними в поход»¹⁵.

Зрештою, конфлікт серед особового складу зайшов так далеко, що 16 грудня група цих агітаторів (серед них особливо вирізнялися матроси Балтійського флоту) на есмінці «Гаджибей» заарештувала, а потім розстріляла на Малаховому кургані шість офіцерів цього корабля на чолі з командиром капітаном другого рангу Пишновим, за те, що той в запалі суперечки з матросами дозволив собі заявити, що *«офіцери флоту нічим не гірші за донських офіцерів»*¹⁶. Того ж дня були арештовані всі офіцери мінної бригади та відправлені в тюрму, де вже три тижня знаходилися 15 адміралів, штаб та обер-офіцерів. Останні 15 були розстріляні в ту ж ніч¹⁷. І це був тільки початок червоного терору...

В таких умовах ще продовжувалася евакуація українських підрозділів з Трапезунду. В другій половині грудня до Трапезунду під українським прапором прибув допоміжний крейсер «Король Карл», який забрав зброю та невелику кількість пасажирів. Лев Биковський, що став комісаром цього корабля, пригадував¹⁸: *«Від їзд у другій половині грудня 1917 р., відбувся в напруженій атмосфері: вся дорога від пристані до комор, де переховувалася зброя, була обставлена гайдамаками. Двоколіски-одноконки, від самого ранку, поспішно підвозили вантаж (рушниці й кулемети, з набоями) до байдаків, з яких його переношувано кранами на пароплав, що стояв, як звичайно із-за мілкої води, у певній віддалі від берега. Нас оточувала юрба вояків які злобно вили: «Домой! Домой!». На їхніх очах корабель вантажився, а їх не брали! Врешті, вже після півдня, я і мої нечисленні супутники від їхали на корабель. Юрба кинулась до берега у розпачі, з прокляттями й виттям, але, мабуть добре знала гайдамаків, бо до жодних зловживань не доходило!...». Корабель відійшов до Батуму, де прийняв на борт 30 сестер милосердя з Тифлісу. Подальший шторм змусив екіпаж корабля рухатися одразу до Керчі, де «Король Карл» під українським прапором був зустрінутий юрбою з численними прапорами, де виднілись «червоні прапори, татарські, українські, колишні царсько-російські й ще якихось барв»¹⁹.*

Зброя з корабля пізніше була доправлена до Севастополя. Биковський робить припущення, що цей «дар гайдамаків з Трапезунду» пізніше допоміг українським морякам протриматись до 29 квітня 1918 р.²⁰

19 грудня до Севастополя було надіслано телеграму з Києва від Генерального секретаря по військовим справам, де наказувалося всіх солдатів-немешканців України та Криму звільнити у відпустку до своїх уїздів строком: для тих, що їхали в європейську Росію – на 6 тижнів, на Кавказ – на 7 тижнів, і до Сибіру – на 8 тижнів. По закінченню відпустки звільнені повинні були з'явитися до своїх військових начальників для призначення в ближчі запасні частини²¹. Цим українське військове керівництво намірювалося, як свідчать радянські історіографи, залишити більшовиків без збройної підтримки. Більшовик, прапорщик флоту Карл Зедін зазначав²²: *«Как на всем юге, так и в Черноморском флоте, благодаря провокационным приказам контрреволюционеров, сидящих в Раде, идет разложение в войсковых частях и оголение всего Черноморского побережья от воинских частей. По приказу Петлюры крепость Севастополь оставлена без гарнизона: уехали не только великороссы, но и украинцы. Крепость, пороховые погреба, мастерские брошены без охраны»*. Вслід за солдатами матроси також розпочали самовільну демобілізацію, до чого їх, за словами більшовиків, спонукав «есеро-меншовистський» склад Центрального комітету Чорноморського флоту. До кінця грудня були звільнені матроси призивів 1907, 1908, 1909, 1910 рр., вимагали демобілізації матроси призивів 1911 та 1912 рр.²³ Все це, фактично, загрожувало вибити соціальну опору у більшовиків. Та насправді, демобілізаційні процеси значно більше зашкодили справі утвердження української влади на узбережжі Чорного моря. Підполковник Микола Неклієвич пригадував²⁴: *«наша ж Центральна Рада, мріючи про якусь абсурдальну міліціонну систему комплектування флоту, почала надсилати накази про звільнення до дому річників тих матросів – свідомих українців, які лише мріяли про продовження воєнно-морської служби на флоті під рідним прапором. Це допомагало лише нашим ворогам. І кораблі почали частенько, а пізніш навіть майже щодня змітувати під впливом того чи іншого агітатора своє національне обличчя. Висів андріївський прапор, заміняли його українським, потім червоним, і навіть чорним – анархістів, а потім з поворотом і т. д.»*

В ці тривожні дні агенти Центральної Ради, розгорнули, за словами радянських істориків, «шалену компанію за виняткову українізацію Чорноморського флоту»²⁵. В Києві 22 грудня 1917 року були створені центральні установи українського морського відомства, коли Генеральним Секретарем по Морським справам було призначено відомого громадського діяча Дмитра Антоновича, який і видав перший наказ по Генеральному Морському Секретарству УНР 23 грудня 1917 р. за ч. 1а²⁶. За своїми словами, Антонович *«старався розшукати певних українців, які б розумілися на морських справах по роду своєї попередньої діяльності»*²⁷. Вже наступного дня, в склад нової установи увійшло троє військових моряків: підполковники Савченко-Більський (на посаді директора канцелярії) та Богомолець (юридичний консультант), а також старший лейтенант Білінський (завідуючий контролем). 24 грудня хорунжого по адміралтейству Володимира Лотоцького було призначено політичним комісаром-головою політичного департаменту секретарства по морським справам²⁸. Наказом ч. 6. з того ж 24 грудня 1917 р. призначено молодшого ординатора Гельсінфортського тимчасового морського шпиталю військово-морського лікаря Підгаєцького Головою Генеральної Санітарної Управи Мор. Секретарства, а виконуючого обов'язки старшого ординатора того ж шпиталю військово-морського лікаря Крупського і урядовця транспортної флотилії Ковинського членами цієї Управи²⁹.

25 грудня отримано радіотелеграму з проханням зробити розпорядження щодо привозу до Києва апаратів радіотелеграфу для улаштування в Секретарстві станції радіотелеграфу³⁰, а 26 грудня також прохання відкомандирувати для її улаштування мічмана Левчука³¹. 28 грудня до Севастополя було вислано радіотелеграму з проханням капітанам першого рангу Зарудному (командиру лінійного корабля «Синоп») та Остроградському, а також корабельному інженеру Неклієвичу прибути в Київ до Морського Секретарства³². На директора інженерно-механічного відділу було запрошено корабельного інженера поручника Олександра Коваленка (в 1905 р. приймав участь у повстанні на броненосці «Потьомкін», через що наступні 12 років перебував на еміграції). До праці в новій установі були залучені також капітан другого рангу Акімов та мічман Шрамченко³³.

Генеральне Морське Секретарство готувало законодавчі підвалини для організації служби на українському флоті, який планувалося

укомплектовувати по принципу вільного найму. До виходу цього закону, матросам і офіцерам, які виходять в запас, дозволялося залишитися при існуючих умовах на військово-морській службі, для чого вони повинні були в конторах військового флоту засвідчити про свою згоду продовжувати службу³⁴. Забігаючи вперед, слід відзначити, що подібна організація військової служби виступила гальмом розвитку вітчизняних військово-морських сил, та несвоєчасно послаблювала українські позиції в Причорномор'ї (див. наведені раніше спогади підполковника Неклієвича).

Головним же завданням Генерального Морського Секретарства стало закріплення результатів українізації кораблів Чорноморського флоту. Найголовнішими подіями для українського флоту стала справа піднесення українського прапору над дредноутом «Воля», який до цього вже піднімав український прапор та заявляв про свої українські симпатії. Отже, український прапор знову був піднятий цим кораблем в двадцятих числах грудня, та в знак протесту корабель (всього команда корабля, згідно інформації з видання *Тарас А. Корабли Российского императорского флота 1892–1917 гг. – Харвест, 2000*, нараховувала 1158 матросів та 32 офіцерів) покинула половина екіпажу – 300 росіян та 400 українців³⁵. Те, що корабель покинула половина його екіпажу, яскраво свідчить про те, наскільки поширилася більшовицька агітація в останні дні, в тому числі і серед матросів-українців. Святослав Шрамченко пізніше писав: «на «Волі» ж в грудні 1917 року після такої довгої боротьби українці взяли гору й піднесли український прапор так, як це було вже пороблено на більшості кораблів Чорноморської Фльоти: без наказу згори – з Києва. Але все таки там ця поважна подія найшла таки відгук в наказі по Морському Відомству від 24 грудня 1917 року ч. 5»³⁶. Історичний для українського флоту наказ звучав наступним чином³⁷:

Наказ

по

Головному Морському Секретарству

«24» грудня 1917 р. ч.5. м. Київ.

Вітаючи товаришів з підняттям Українського прапору на «Волі», прошу вжити всіх заходів до укомплектування «Волі», для чого з Києва висилається всіх кого можливо, також виписуються українці

з Балтики: крім того прошу перевести тимчасово на «Волю» українців у потрібному числі з берегових команд, або зі старих пароплавів, що стоять у гавані і вихід яких з шерегу не відіб'ється воєнної флоти Української Народньої Республіки.

Генеральний Секретар Морських Справ Дм. Антонович.

Підняття українського прапору над цим кораблем привітав ряд українських урядових та воєнних організацій, зокрема Рада м. Миколаєва та підрозділи Одеської гайдамацької дивізії³⁸. Питання підняття українського прапору над «Волею» не могло не хвилювати більшовиків, позаяк мова йшла про контроль над одним з наймогутніших кораблів Чорноморського флоту. 23 грудня на засіданні Центрального комітету Чорноморського флоту українізація «Воли» визнавалася контрреволюційним явищем, так як *«політика Ради вела до дезорганізації бойових сил та послабленню міці революції»*. Наступного дня було винесено постанову про необхідність *«спустити з лінкору «Воля» український і підняти червоний прапор»*³⁹. Не дивлячись на це, корабель ще деякий час продовжував стояти під українським прапором.

25 грудня в Одесу «для оборони українських інтересів» попри заборону Центрофлоту вийшли крейсер «Пам'ять Меркурія» та есмінець «Завидний»⁴⁰. Капітан другого рангу Яків Шрамченко пригадував: *«крейсер был занят другим важным делом: он ушел в Одессу и провозгласил себя «морской силой независимой Украины»*⁴¹.

Українська преса так підводила підсумки українізації флоту: газета «Одесские новости» від 12 грудня повідомляла, що українізацію флоту підтримали більшість команд таких кораблів, як крейсер «Пам'ять Меркурія», дредноут «Воля», лінійні кораблі «Євстафій», «Борець за свободу», «Ростислав», міноносець «Звонкий»⁴². За повідомленням «Вістника політики, літератури й життя», в ті дні оголосили себе українськими есмінці «Звонкий» та «Зоркий» (27 грудня), а також транспорти (sic!) «Меркурій», «Воля», «Остап», і «Борець за волю»⁴³.

Щодо останнього повідомлення потрібно дати необхідні уточнення, позаяк в ньому газетярам вдалося добряче заплутати назви і переплутати типи кораблів. Транспорт «Меркурій» (якщо мався на увазі саме він, скоріше за все, газетярі мали на увазі крейсер «Пам'ять Меркурія») це був мінний блокшив, колишній пароплав РОПіТ, що

після мобілізації восени 1914 р. отримав порядковий № 9⁴⁴. Транспортів же під назвами «Воля», «Остап», «Борець за волю» просто не існувало, зате існували бойові кораблі з такими іменами. Крім лінкору «Борець за свободу», на флоті не існувало іншого корабля, зокрема і транспорту з такою назвою. Очевидно, що мова йшла саме про лінкор, який газетярі через свою неуважність разом з іншими бойовими кораблями «зробили» транспортом. Те саме, стосується і дредноута «Воля», який теж отримав від газетярів незаслужене «припинення» у статусі. Стосовно корабля поданого під назвою «Остап» – то корабля з такою назвою в Чорноморському Флоті просто не було. В дійсності, в повідомленні йшлося про лінійний корабель «Євстафій» (слід зазначити, що західноукраїнські джерела першої пол. XX ст. були схильні до вживання протонародних відповідників грецьких імен, ім'я *Остап* як раз і є спрощенням імені *Євстафій*). Якщо ж врахувати цю інформацію з вищенаведеним повідомленням з «Одеських новостей», то все стане на свої місця – мова йшла саме про лінкор «Євстафій»).

Таким чином, головні результати українізації флоту були такими – наприкінці 1917 р. владу УНР визнавали кораблі: дредноут «Воля», лінійні кораблі «Євстафій» (слід зазначити, що велика частина матросів цього корабля ще з літа підтримувала більшовиків. Також саме матроси «Євстафія» творили кістяк червоного загону Мокроусова⁴⁵), «Ростислав», «Борець за свободу», крейсер «Пам'ять Меркурія», есмінці «Завидний», «Звонкий», «Зоркий», а також ряд допоміжних кораблів. Піднявши український прапор, вони очікували наказів з Києва. 29 грудня на 8 сесії Центральної Ради поза чергою з привітанням виступає делегація моряків крейсера «Пам'ять Меркурія» і міноносців «Звонкий» та «Завидний». Моряк, що виступив з промовою, під гучні оплески заявив, що «боротьба більшовиків з українцями є боротьба централізму з федералізмом, і ми – на боці останнього»⁴⁶. З такими настроями українські моряки готувалися зустріти більшовицьку агресію.

2. Стан українського руху на інших флотах (початок 1918 р)

В умовах погіршення російсько-українських відносин, більшовики почали боятися зростання українських симпатій у флоті та в

армії взагалі, тож в кінці листопада-на початку грудня 1917 р. їх зусиллями через загальноросійські органи керівництва флотом (на той час вже цілком знаходилися під впливом більшовиків) всіх українців Балтійського та інших флотів планувалося перевести на Чорне море. Формально це співпадало з рішеннями Третього Всеукраїнського Військового З'їзду, проте більшовики своєчасно помітили, що у складних політичних реаліях того часу це питання набуло зовсім іншого змісту.

11 грудня 1917 р. на засіданні Законодавчої Ради російського морського відомства розглядалося питання про відправку всіх матросів-українців та офіцерів з Балтійського на Чорноморський флот⁴⁷. Характерно, що в своїй резолюції Законодавча Рада категорично заперечувала українізацію Чорноморського флоту, розглядаючи це явище як «контрреволюційне». Отже, роздивляючись питання переведення українців-моряків на Чорноморський флот Законодавча Рада знала, що це може підсилити позиції українців Чорноморського флоту, що більшовикам в цей момент було дуже невігдно. Тому можливість переводу українців на Чорноморський флот категорично заперечувалася.

Як повідомляли деякі газети того часу, загалом, на середину грудня з Балтійського на Чорноморський флот вдалося перевести приблизно 11 тисяч українських матросів і навіть машинну школу чисельністю 400 осіб⁴⁸. Проте ці данні є значно перебільшеними. Цим числом лише було досягнуто всю сукупність військовослужбовців Балтійського флоту-вихідців з України (як корабельного, так і берегового складу), що потенційно могла би бути переведена звідти. В дійсності вийшло так, що процес переводу українців на Чорноморський флот тривалий час затягувався та, фактично саботувався.

Як повідомляло видання «Вістник політики, літератури й життя» від 16 лютого 1918 р, 21 грудня Генеральна Морська Рада посилає з Києва в Петроград делегатів Нікогду й Ченцова, щоб вони в ультимативній формі домагалися переводу українських матросів з Балтійського флоту в Чорноморський. Наступного дня Генеральна Морська Рада отримала донесення, що делегація українців-матросів була у військового народного комісара Дибенка і заявила, що коли моряків-українців з балтійського флоту не відпустять добровільно на Україну, то вони від'їдуть самовільно⁴⁹. Зрештою, як подає газета «Народна Воля» від 11 січня 1918 р., Рада Народних комісарів опублікувала заборону

переводити матросів-українців з Балтійського флоту до Чорноморського. Заборона мала силу *«до тої пори, поки більшість матросів-чорноморців не висловиться за бажаність цього переводу»*⁵⁰. В умовах же збройного протистояння між Росією та Україною це вже ставало неможливим.

Одночасно із цим більшовики придушили нечисленний на той час український рух Балтійського флоту. Так, на початку січня був розгромлений український штаб в Петрограді. Протокол огляду приміщення після погрому, що був надісланий в Київ, яскраво засвідчував, якою мовою більшовики збиралися домовлятися з українцями. Вже згадане число «Народної Волі» повідомляло, що більшовики не лише по-вибивали шибки, позривали електричну арматуру та пошкодили всі меблі в штабі, але ними крім цього ще *«портрет Т. Шевченка поколано багнетами, а портрет Винниченка потоптано ногами; в кімнатах огидно понапаскуджувано; куфри, скриньки членів штабу порозломлювано і забрано з них усі речі, а також гроші, пожертвовані за газети; книжки попалено в грубах, та порозкидано по підлозі...»*⁵¹.

Українізація на інших флотах так само була припинена, інколи навіть шляхом ультиматумів та погроз. Так, лінійний корабель Північно-льодовитої флотилії «Чесма» (стояв в Архангельську) був змушений спустити українського прапора, оскільки портове керівництво відмовилося забезпечувати харчами лінійний корабель під українським прапором⁵². Більшість українських керівників після такого вияснення ставлення до них більшовиків мусила кинути свої місця служби, та власними силами добиратися до Києва. Однак не всі змогли це зробити – так, капітан другого рангу Михайло Злобін прийняв участь в перебазуванні кораблів балтійського флоту з портів Фінляндії. Після того поступив на службу до Червоного флоту, в 1919 р. паралельно діючи в підпільній білогвардійській організації, однак був викритий, і в 1920 р. розстріляний.

3. Захоплення більшовиками влади на Чорноморському флоті (початок 1918 р.)

Отже, захоплюючи свідомість народних мас, більшовики для закріплення свого режиму почали використовувати терор, який досяг свого апогею на флоті в кінці грудня 1917 р. Трохи менше ніж через

рік подібна доля спіткала всі великі військові флоти західноєвропейських держав – спочатку німецький, потім французький і, за певними свідченнями, в деякій мірі навіть англійський. Український та російський флоти ставали в цій черзі першими жертвами більшовизму.

В ході політичної боротьби, комуністи своєю пропагандою змогли в значній мірі поширити більшовицькі ідеї серед моряків чорноморського флоту, в тому числі і українців, на певний час переконавши їхню переважну більшість в контрреволюційності та реакційності політичного курсу Центральної Ради. Успіхові більшовицької пропаганди на флоті значно сприяла нерішуча та двозначна поведінка тодішнього командувача флоту адмірала Немітца, який хоч і визнавав Центральну Раду, але восени та зимою 1917 р. почав потроху схилятися до більшовиків. Сучасники зазначають, що адмірал Немітц був «людиною розумною але безпринципною», фактично – кар'єристом, в певній мірі авантюристом, а тому намагався шукати прихисток спочатку в Центральній Раді, потім в більшовиків, а вже потім у гетьмана та в Добровольчій армії. Зрештою, ніде через свої більшовицькі настрої він не був прийнятий, через це так і залишився у більшовиків і в 1919 р. став «червоним адміралом»⁵³.

У зв'язку із фактичним оголошенням війни УНР, обстановка в Севастополі загострювалася з кожним днем. Більшовики готувалися захопити владу на флоті, в чому вони не гребували жодними засобами. На початку січня більшовики опанували стоячий в Севастополі український дредноут «Воля». Ще 24 грудня Центрофлот виніс рішення про підняття над кораблем червоного прапора. Проте корабель продовжував стояти під українським прапором. Зрештою, більшовики примусили команду зняти прапор, погрожуючи в іншому випадкові зірвати корабель мінами⁵⁴. Московська газета «Соціал-демократ» писала в ті дні⁵⁵: *«в Севастополі та на Чорноморському флоті остаточно утвердилась влада Рад. Остання надія Ради – дредноут «Воля» – підняв червоний прапор»*... Заходами більшовиків команда «Волі», відтоді була значно переформатована, позаяк майже за мить зникла вся рішучість, яку ще до недавнього часу демонстрував цей корабель. «Воля» стала першим українським кораблем, над яким більшовики встановили контроль шляхом погроз застосувати силу. Не дивлячись на те, що ідеї більшовизму поширилися і серед українців,

в Севастополі, як повідомляє «Діло» від 22 січня, більшість моряків в Севастополі заявила, що вони не будуть брати участі у війні з Україною⁵⁶.

В ході цих драматичних подій продовжувалася евакуація українських підрозділів з турецького фронту, що тривала вже майже півтора місяці. 2 січня 1918 р., з Києва, від імені голови Генерального Секретарства Морських Справ Дмитра Антоновича до Трапезунду надійшла радіограма, адресована Миколі Свідерському, де обіцялося вислати більше транспортів для перевезення людей і гармат в Україну⁵⁷. 11 січня з Києва надійшла нова радіограма, де Свідерському наказувалося питання про висилку кораблів до Трапезунду узгоджувати з вповноваженим комісаром Одеси Поплавським, який забезпечувався грошовими засобами, необхідними для відправки транспортів⁵⁸. Транспортування проходило в надзвичайно складних умовах, про що свідчить донесення Свідерського від 22 січня 1918 р., де повідомлялося, що під час евакуації Трапезунду довелося залишити 6000 коней та 1000 мулів а також артилерію, для перевезення яких транспорту гостро бракувало⁵⁹.

На початку січня 1918 р. всі найголовніші кораблі українського флоту зосередилися в Одесі. Тут знаходилися: лінійні кораблі «Ростислав» та «Синоп», крейсер «Пам'ять Меркурія», есмінці «Зоркий», «Завидний», мінні загороджувачі «Алексей», «Дунай», посильне судно «Алмаз», 2 тральщики, 5 військових транспортів та деякі інші судна. Політичні симпатії команд цих кораблів були такими: крейсер «Пам'ять Меркурія», як і раніше, зберігав тверді українські настрої. Лінкор «Ростислав» мав піднесений на грот-мачті український прапор, проте подальші події виявили доволі поверховий характер українських переконань команди цього корабля. Лінійний корабель «Синоп» мав на той час дуже послаблену команду (станом на 20 грудня на кораблі було всього 110 чоловік, а на 7 січня 1918 р. лише 99 чоловік, коли для такого корабля нормою був екіпаж в 26 офіцерів та 607 матросів – див. видання *Тарас А. Корабли Российского императорского флота 1892–1917 гг. – Харвест, 2000*). Команда «Синопа» не вважала себе українцями, і була готова приєднатися до Червоної Гвардії, проте матроси «Синопу» утримувалися від цього кроку через наявність на українській стороні таких сильних кораблів як «Ростислав» та «Пам'ять Меркурія». Характерно, що ще не так давно «Синоп» за спогадами

Василя Пилишенка мав піднесений український прапор⁶⁰, проте очевидно, що коли 4/5 його особового складу лінкора була демобілізована, а командир відбув до Києва, то влада на кораблі опинилась в руках тих матросів, що мали переважно більшовицькі настрої. Настрої ж команд більшості есмінців та решти дрібних кораблів так само на той час вже були хиткими та непостійними (навіть на такому кораблі як «Завидний»). Все це було зумовлено двома причинами: бездумною демобілізацією кращих українських елементів, та безупинністю червоної агітації...

Незадовго до цього, об'єднаними зусиллями політичних партій та громад Одеси було обрано так званий «міський комітет десятих», що мав забезпечувати порядок і лад в місті. Боцманом Пилишенком, який в «комітеті десятих» відповідав за адміністрацію міста, були організовані озброєні патрулі українських матросів, які тривалий час успішно наглядали за спокоєм в місті. Пилишенко згадував: «...свою роботу я почав з того, що зажадав, щоб мені дали три вантажних авто. В кожному повинно бути по чотири скоростріли і по 10 матросів обслуги. На «вахті» по черзі було одно авто, а інші два «відпочивали». Якщо з якогось місця телефонували про грабіж чи іншого роду безчинство, чергове авто негайно спішило з допомогою. Такі випадки траплялися часто, особливо один був цікавий. Оті дезертири якось натрапили на великий склад французького коньяку. Виламавши двері, стали пробувати коньяк тут же на місці. В скорому часі тих аматорів коньяку зібралася така сила, що я послав туди одне авто, а потім друге. Не було ради, я мусив викликати пожежну команду і тільки холодною водою з брандспойтів удалося розігнати той натовп н'яних людей»⁶¹. Цілком правдоподібно, що саме ці відділи стали зав'язком місцевого так званого «куреня морської піхоти армії УНР», про який загалом мало що відомо. Вважається, що в цьому курені служив видатний в майбутньому український письменник Юрій Липа. За іншою інформацією він служив у першому пластунському курені Одеської Гайдамацької Дивізії. Чи були в тій дивізії матроські підрозділи, або ж курінь загалом не входив до її складу – ще належить в'яснити.

Керівник більшовицької агітаційної групи, матрос з крейсера «Прут» Артем Кривошеев пригадував своє враження з тогочасного вигляду ескадри Чорноморського флоту в Одесі: «На утро я отпра- вился в порт посмотреть на эскадру. На рейде стояли все суда

транспортной флотилии и боевые: «Ростислав», «Память Меркурия», «Синоп», «Алмаз», два миноносца и минный заградитель «Дунай». На «Ростиславе» висел на грот-мачте украинский флаг, на «Память Меркурия тоже». Увидев эту позорную тряпку на мачтах боевых кораблей, я не упал духом, решив немедленно действовать»⁶². Формальним головою українізованих кораблів був морський фельдшер Жук, на той момент, голова української Військово-морської Ради Одеської округи. Жук, за словами більшовиків, був «ярим приверженцем Петлюри».

В Одесі, як і в інших великих містах України, більшовики готувалися до повстання. Його підготовці передувала розкладова військовицька агітаційна діяльність, як серед особового складу військ гарнізону Одеси, так і серед особового складу кораблів, що тут розташовувалися. Кривошеев, як один з чисельних професійних агітаторів, одразу вияснив обсяги необхідної роботи та домогся дозволу на проведення на кораблях мітингів. Незабаром стане ясно, наскільки цей дозвіл був фатальною помилкою. Кривошеев побачив, що багато матросів мали індивідуальні, невиразні політичні симпатії, багато з них коливалися в своїх поглядах. Контроль над цією аудиторією і був його ціллю. Він зробив висновок – за його словами, серед матросів «немає ідейної контрреволюції, а є лише глупство». Отримавши дозвіл на проведення мітингів, першим, що зробив Кривошеев – відкрито і в обличчя висловив погрози фельдшеру Жуку (який, до речі, був його старим знайомим): «Я ему здесь же сказал, что он прохвост и что я из Одессы не уеду, пока не добьюсь возможности расстрелять его, в знак старой длительной дружбы в заграничных портах и кабаках»⁶³. Слід зауважити, що більшовики до цього часу вже вели ворожі дії проти представників української морської ради – так, на адресу минулого голови Ради, фельдшера Федора Босого надходили листи з погрозами вбивства, відтак на початку 1918 р. він був змушений піти у відставку⁶⁴, залишивши місце фельдшерів Жуку.

Маючи в своєму розпорядженні підтримку команди «Синопа», більшовики в першу чергу загітували на свою сторону лінійний корабель «Ростислав». Цією підривною діяльністю особисто керував вже згадуваний нами матрос Артем Кривошеев: «...я отправился на «Ростислав» и выступил там перед командой, которая выслушав меня,

немедленно приняла мою резолюцию о подчинении корабля советской власти. Национальный флаг Петлюры с грот-мачты был приспущен на палубу, здесь же разорван и выброшен за борт»⁶⁵. Контроль над цим кораблем і забезпечив більшовикам необхідну стратегічну перевагу. Одразу після цього, за словами Кривошеєва аналогічні резолюції винесли кораблі «Алмаз», «Дунай» та есмінець «Зоркий». Лінкор «Ростислав» після того підняв сигнал для «Пам'яті Меркурія», що при першій спробі вийти в море без згоди комісара та судового комітету «Ростислава» крейсер буде потоплено.

Крейсер у відповідь на це підняв сигнал «ясно бачу», та склав свій протест. Після того, Кривошеєв викликав до себе командира «Пам'яті Меркурія» мічмана Вадима Дяченка. В ході розмови українському командир у грубій формі були висловлені ультиматуми та погрози, що його просто вб'ють, якщо він і далі стоятиме на перешкоді більшовикам, та не змінить своїх політичних переконань. Ось як Кривошеєв пригадував хід та зміст цієї розмови⁶⁶: «...я вызвал его командира мичмана Дьяченко и потихоньку сказал ему нижеследующее: «Независимо от того, что может произойти с командой, в случае, если с вашей стороны будет дальнейшая активная поддержка Петлюровского Правительства, вы первоначально будете расстреляны, о чем я уже позаботился и в любой момент по моему приказу вы превратитесь в труп, независимо от вашего местонахождения, т.е. будете ли вы на берегу или на корабле. Предлагаю вам происшедший между нами разговор в ваших же интересах хранить при себе, а еще лучше, если вы сами будете склонять команду на сторону власти Советов». Дьяченко выслушал меня, сразу изменил тон, стал клясться, что он тут совершенно не причем, что наоборот, он вообще стремится делать то, что будет делать остальная эскадра, но, конечно, не могут же украинские матросы убивать украинских солдат (сиречь, гайдамаков). «Хорошо, сказал я, этого от вас и не требуем, но вы должны будете, когда начнется бой, принять охрану города своей командой во избежание бандитских налетов». На это Дьяченко согласился».

Проте Кривошеєв відзначав, що «не все выполнялось со стороны «Меркурия», как уверял его командир»⁶⁷. Не пізніше ніж через два дні виявилось, що на крейсері повним ходом відбувався процес завантаження 20 000 гвинтівок. Виявилось, що зброя була призначена

для кримських татар – тоді її було конфісковано червоногвардійцями, а крейсеру «Пам'ять Меркурія» зі сторони «Ростислава» було висловлено нові погрози («...если еще хоть что-нибудь подобное будет повторяться, мы вас самолично пошлем «ловить раков»)⁶⁸. 7 січня з приводу цього «Пам'ять Меркурія» надіслав в Севастополь радіограму, в якій пропонувалося передати гвинтівки в Севастополь для роздачі судовим комітетам⁶⁹. Проте доля конфіскованої зброї червоногвардійцями була вже вирішена. Вона буде використана проти української армії.

Пізніше стався ще один інцидент. Кривошеєв пригадував, що в один недільний день (13 січня) «Пам'ять Меркурія» випустив на берег приблизно взвод людей з оркестром та українським прапором, які мали прийняти участь в урочистому мітингу та піднятті українського прапора над поштою. Однак з лінійного корабля «Ростислав» знову було висловлено погрозу затопити український корабель, і українські матроси змушені були повернутись на крейсер⁷⁰.

Вже наступного дня більшовики почали захоплювати урядові установи. Проте фактично повстання більшовиків розпочалося ще 3 січня 1918 р. Дрібніші сутички, бійки та непорозуміння потроху переростали в перестрілки на вулицях. З цього часу протистояння щодня збільшувалося в масштабах. Набираючи темпи, воно зрештою виросло в повномасштабні бої Червоної Гвардії з українськими військами. В цих сутичках загинув один з видатних українських військово-морських діячів – штурман торговельного флоту Харитон Іванович Трохименко, помічник коменданта транспорту № 119, який був жорстоко вбитий на Одеському рейді ще на початку подій – 4 січня⁷¹. Бої тривали два тижні – до 18 січня, після чого більшовики нарешті змогли витіснити українські відділи та опанувати місто. В боях активно приймали участь збільшовизовані кораблі, які 16–17 січня своїми важкими гарматами намагалися поцілити по розташуванням гайдамаків. «Только один «Меркурий» стоял и любовался, как лупят его союзников. Но сам он был безвольным свидетелем, ничем не могшим помочь, так как одна 10-ти дюймовая башня «Ростислава» повернулась к нему и упорно смотрела своими черными зрачками открытых пробок 4 дул» – пригадував Кривошеєв⁷². Більшовикам вдалося домогтися свого, нейтралізувавши крейсер «Пам'ять Меркурія», проте він ще продовжував стояти під українським прапором.

Разом з цим кораблем змушений був вдатися до нейтралітету також транспорт № 56 («Росія»), що теж стояв під українським прапором. Транспорт був роззброєний червоногвардійцями, які вилучили шість замків до 6-ти дюймових гармат та велику кількість набоїв⁷³.

Отже, частина українських кораблів була загітована більшовиками на свою сторону, а решта під дулами більшовицьких гармат була примушена до нейтралітету. У вирішальний момент українські кораблі не змогли забезпечити допомогу гайдамакам, а якби і спробували зробити це, то одразу наштотхнулися б на убивчий вогонь з ворожої сторони. В цій ситуації, збройний спротив українського флоту міг залишитися в нашій військово-морській історії тільки в якості яскравого епізоду відчайдушної, але безнадійної боротьби.

Один французький мислитель XIX ст. казав: *«ті, що залишаються нейтральними рівно зраджують обом сторонам та відмовляються від права вважатися дітьми Батьківщини»*. Відкритим залишається питання: чи можливо в цьому випадку звинувачувати українських моряків в зраді? В українських армії та флоті того часу до останнього моменту ніхто не очікував такого підступного удару в спину від тих, з ким ще деякий час назад проводили спільні паради, свята, демонстрації. Це виявилось для більшості українців повною несподіванкою. Під тиском грубої переважаючої сили, українські моряки були змушені від збройної боротьби відмовитись. Однак збройна боротьба в будь-якому конфлікті є лише частиною боротьби політичної, а на повну відмову від політичної боротьби українці флоту ніколи не погоджувалися. Лише через раптові непередбачувані обставини цей корабель не зміг прийняти участі в збройній боротьбі за Одесу. Екіпаж «Пам'яті Меркурія» все одно зберігав свої тверді українські переконання, про які вони в майбутньому ще заявлять, тож, на нашу думку, з цього військового колективу треба зняти тінь всякої підозри в саботажі української державності. Втім, нехай кожен читач сам зробить свій висновок щодо цього питання.

Зовсім іншою є справа з командиром «Пам'яті Меркурія» мічманом Вадимом Дяченком. Цей офіцер, недавній випускник Морського Корпусу (мічман з 30 липня 1916 р.) з золотим знаком на закінчення повного курсу наук, мав всі шанси зробити блискучу воєнно-морську кар'єру. У вітчизняній військово-морській історії він міг

би по праву зайняти видатне місце як перший український командир бойового корабля. Проте у вирішальний момент, він як командир виявив нерішучість, та дозволив себе залякати, погодившись під страхом смерті (принаймні на словах), з більшовицькими домаганнями, які йому були пред'явлені. Нам невідомо, чи були ці домагання, які більшовики порадили йому тримати в таємниці, потім обговорені з командою крейсера. Вповні можна підозрювати, що маючи над своєю головою підвішений більшовиками Дамоклів меч, він був змушений таємно їм співдіяти. Така думка дозволила б пояснити, звідки більшовикам стало відомо про завантаження на корабель зброї для татар, втім, яким саме чином червоногвардійці дізнались про це – невідомо.

Однак подивившись на подальший життєвий шлях та кар'єру Дяченка, можна з великою долею вірогідності сказати, що саме з цього часу він почав служити більшовикам – спочатку таємно, і під загрозою свого життя, а потім вже відкрито і явно. Зникнувши зовсім з обрію після одеських подій січня 1918 року, ми знову зустрічаємо його в березні 1919 р., вже як співорганізатора більшовицької Дніпровської флотилії, де він служив разом зі своїм братом Юрієм, колишнім «гетьманським лейтенантом»⁷⁴. З чим же ми маємо справу? Фактична зрада через страх смерті та слабкодухість? Кар'єризм? Політична безпринципність? Або ж все це разом? Видно не дарма матрос-більшовик Артем Кривошеев характеризував мічмана Дяченка як авантюриста, що зміг стати командиром крейсера тільки тому, що на флоті не було хазяїна⁷⁵. Очевидно також, що спритно оперуючи засобами залякування, більшовики швидко отримували контроль над всіма потрібними їм ключовими фігурами, особливо над тими, що коливалися в своїх переконаннях.

Ще менш гідно в цій ситуації себе повела команда «Ростислава», що за лічені хвилини змінила український прапор на червоний, і одразу ж націлила гармати на свого ще недавнього бойового побратима – «Пам'ять Меркурія». Саме цей акт миттєво змінив всі існуючі до того розстановки сил на користь більшовиків. Тому на лінкорі «Ростислав» для української військово-морської історії назавжди залишиться тавро корабля-зрадника, без можливості виправдання.

Через кілька днів, після жорстоких вуличних боїв між червоною гвардією та юнкерсько-гайдамацькими частинами Центральної Ради, Одеса остаточно опинилася під контролем більшовиків. В захопленій

ворогом Одесі розпочався жорстокий терор проти заможніших верств населення та інших «контрреволюціонерів». Після боїв в Одесі нейтральний крейсер «Пам'ять Меркурія» 6 лютого з наказу Центрофлоту відбув до Севастополя⁷⁶.

Севастополь тим часом був знову охоплений кривавою хвилею червоного терору. В результаті цього, багато українських організацій в Севастополі та Криму були закриті або ж припинили своє існування, а багато їх учасників – змушені були переїхати чи зазнали переслідувань. Проте, як згадував Дмитро Антонович, в Туапсе, Новоросійську і Севастополі окремі українські громади все одно продовжували існувати⁷⁷. Однак і вони не могли не зазнати утисків: так, в Новоросійську більшість членів Української Чорноморської Ради була вивезена та розстріляна⁷⁸. В Севастополі, подібні дії хоч і не набули таких масштабів, проте, наприклад, українське видавництво «Друкарь» після продажу всіх книг мусило закритися – його керівник із страху перед більшовиками навіть зняла вивіску з будинку⁷⁹.

Найжорстокіша ж доля очікувала «класового ворога» – буржуазію та військово-морських офіцерів, проти яких в лютому більшовики та анархісти продовжили свої репресії. Все це вилилося в сумнозвісні «варфоломійські ночі» в Севастополі. За різними оцінками, 23–24 лютого в Севастополі було вбито та розстріляно близько 600 чоловік – морських та сухопутних офіцерів, членів їхніх родин та жителів міста. В цьому конфлікті, свідомі українці серед матросів та підстаршин були чи не єдиними, хто ще намагався залагодити конфлікт та захистити своїх старшин. Лейтенант Святослав Шрамченко писав⁸⁰: *«...треба підкреслити незвичайно жертвенну роль чорноморських матросів, особливо національно-свідомих українців, надто з підстаршин, які на передмістях Севастополя та у самому місті мали родини, власні помешкання і навіть власні власні дома з городами. Вони не тільки переховували старшин, яким загрожувала смерть, а навіть боронили їх на кораблях...»*.

Та одних зусиль українців-матросів виявилось замало... Тема «варфоломійських ночей» є вже вповні дослідженою, однак заради моральної характеристики політичних опонентів українців наведемо уривок споминів одного священика, протопресвітера Феофана Букедова, свідка цієї звірячої жорстокості, якому пощастило вижити тільки

по випадковості⁸¹: «Пристань Русского Общества пароходства и торговли и его амбары были густо усеяны людьми, мужчинами и женщинами. У женщин на руках были даже дети. Теперь я увидел возле пристани и баржу. Она была на привязи у портового катера, который дымил. К барже с воем и грохотом продолжали подъезжать автомобили с трупами. Санитары морского госпиталя – те же матросы, только одетые в белые балахоны, – сбрасывали трупы с грузовиков и добивали тех несчастных, которые еще дышали. Потом волокли их лицом и грудью по гранитной мостовой на баржу и там складывали рядами. Тем, у кого черепа ружейными прикладами были раздроблены (а таких было много), задирали кверху исподнюю рубаху и закривляли ею голову. Почти все трупы были без сапог и верхней одежды. Сапоги и ценную одежду палачи сейчас же после казни снимали и забирали себе...Когда баржа оказалась сплошь заполненной трупами, катер потащил ее мимо нашего корабля за боны в открытое море. Санитары быстро переходили от одного трупа к другому, надевая на шеи убитых веревочные удавки с тяжелыми камнями. За бонами баржа остановилась, и санитары принялись сбрасывать трупы в воду».

Цю ж жахливу сцену, тільки на березі в цей же час спостерігав і капітан другого рангу Яків Шрамченко⁸²: «Справа около Графской пристани стояла баржа, на которой были навалены трупы офицеров. Сверху лежал, раскинув руки, труп офицера в окровавленной белой рубашке. Борода широким веером прикрывала его раны. Это было тело контр-адмирала Николая Георгиевича Львова...Я не мог смотреть в ту сторону...Спазмы душили мне горло. Это было чувство беспредельной тоски и отвращение к жизни». Пізніше, українська влада, як єдиний осередок законності на цій землі встановила пенсії та компенсації родичам вбитих, а також зайнялася справою розслідування цих вбивств.

За тиждень до початку цього терору останніми українськими кораблями в Криму та Одесі були спущені національні прапори. Дивовижним є вже те, наскільки довго могли простояти ці кораблі під своїми прапорами – це зважаючи на те, як більшовики зазвичай агресивно реагували на подібну символіку. В умовах безнадійності будь-якої збройної боротьби, постійних нападок більшовиків, відсутності військової підтримки та віддаленості командного центру, залишки українського флоту здали свої позиції остаточно. 15 лютого на загальних

зборах команди есмінця «Звонкий» (стояв в Одесі) після доповіді делегата есмінця Миколи Чеканова, який щойно повернувся з Києва, було винесено резолюцію з протестом проти дій Центральної Ради та піднесено замість українського червоний прапор⁸³. Головним приводом для цього стали чутки, що Генеральне Морське Секретарство прийняло до себе на службу командувача Балтійської морської дивізії контр-адмірала князя Володимира Трубецького, що в дійсності було грубою неправдою...

Наступного дня теж саме мусив зробити флагман української революції – крейсер «Пам'ять Меркурія» (знаходився в Севастополі), на якому збори команди постановили більшістю голосів спустити український та підняти червоний прапор⁸⁴. Протокол № 19 пленарного засідання Центрофлоту від 16 лютого 1918 р. свідчив, що більшовики намагалися використати «Пам'ять Меркурія» для виконання своїх завдань, однак команда корабля на той час вже мала значний недокомплект. Поповнення команди крейсера було неможливим, позаяк більшість матросів в Севастополі на той час відмовлялася служити під українським прапором. Зрештою крейсеру було запропоновано негайно спустити український прапор та підняти червоний, в противному випадку членів команди визнають контрреволюціонерами⁸⁵.

Сумною виявилася також доля українських морських піхотних частин, що знаходилися на той час поза Причорномор'ям. Чорноморський курінь ім. Гетьмана Петра Сагайдачного (чисельністю в 600 багнетів) під командою підполковника Плещука та мічмана Якіма Хриistica, ще в листопаді 1917 року вирушив до Києва. Доля цього підрозділу тривалий час була оповита таємницею*. Однак тепер джерела дають можливість вповні точно дослідити шлях куреня. 22 листопада курінь зустрівся на станції Калинівка з донськими козаками. Відбулися переговори з козаками, в яких останні висловили прохання не роззброювати їх, запевняючи що вони не будуть чинити насильств над мирними людьми, козаки були пропущені по маршруту слідування. Курінь прибув до Києва на станцію Київ-пасажирський 24 листопада, де був

* Радянські дослідники відзначали, що «о дальнейшей судьбе отряда мало что известно: он был преобразован Центральной радой в курень и взят на довольствие. Этот вопрос требует дополнительного исследования» (Сирченко И.Т. *Выполняя приказ В.И. Ленина... Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 46*). Тепер очевидно, що за таким формулюванням свідомо замовчувалися подальша доля а також участь українських моряків в обороні Києва у боях з більшовиками.

зустрітий підполковником Савченком-Більським, який допоміг розмістити курінь в двох п'ятиповерхових будинках колишньої юнацької школи на Тимофіївській вулиці⁸⁶.

Частина куреня незабаром повернулася в Севастополь, а решта особового складу отримали 7-денну відпустку. Слід зауважити, що це погано вплинуло на дисципліну підрозділу. До прибуття в Київ стався якийсь інцидент (деталі якого невідомі), внаслідок якого загинув матрос (учень Артилерійської школи), а ще один отримав легке поранення⁸⁷.

Пізніше курінь розміщувався в Києві за адресою Фундукліївська буд. 51⁸⁸. Вже скоро відбувся парад за участю куреня, на якому був присутній Михайло Грушевський. Прибуття куреня зустріло загальну зацікавленість та прихильні відгуки в пресі⁸⁹. Цікавим фактом є те, що саме почесній варті цього куреня довелося вперше репрезентувати українські збройні сили перед військовими аташе країн Антанти, що над'їхали до Києва після проголошення Четвертого Універсалу⁹⁰. Однак за час перебування в Києві курінь, за словами Святослава Шрамченка, *«в досить швидкім часі збільшивчись, став займатись неналежними йому справами»*⁹¹, займаючись бешкетами, трусами і самовільними арештами. На початку січня майже 2/3 особового складу куреня були через це демобілізовані, тож на початок бойових дій в ньому залишилися лише 225 моряків, зате дійсно дисциплінованих та відданих ідеї державності.

Втім цього числа особового складу було достатньо, щоб активно та успішно протидіяти більшовикам в місті. Моряки ліквідували заворушення біля Єврейського базару та на Подолі. Під час цих подій моряками було здобуто два кулемети «Максим» та кількадесят рушниць. В цих сутичках загинуло троє моряків: Гнат Онисько, Трохим Муха та Яков Перейма, які з військовими почестями були поховані на кладовищі Флорівського жіночого монастиря. Поминки по перших загиблих в сутичках побратимах моряки справили в київському кафе «Семадені». За кілька днів матросами було ліквідовано страйковий комітет, який засідав в будівлі міського водопроводу. Там було затримано 12 осіб комітетчиків та було вилучено велику кількість зброї. Завдяки цьому було зірвано страйк, який мав на меті перервати подачу електрики та води в місті, що спричинило би тяжкі наслідки для міста та українських військ в ньому⁹².

Пізніше курінь приймав участь в обороні Києва, де поніс втрати в ході боїв із більшовиками на вулицях міста. Ця формація в числі інших українських відділів брала участь і в придушенні заколоту на заводі «Арсенал», де матроси за згадкою сучасників дуже хоробро билися, та понесли дуже великі втрати⁹³. Наразі поки бракує інформації про число втрат матросів в цих боях.

Підрозділ продовжив свою бойову діяльність 6 лютого о 10-й годині вечора, коли 100 матросів під командою підполковника Плещука виступили на станцію Київ-пасажирський та Київ-товарний, де розігнав банди грабіжників. Курінь був змушений вдатися до застосування зброї (грабіжники не реагували на попереджуючі постріли), через що серед мародерів були вбиті та поранені. Операція скінчилась коло другої години ночі. Комісаром куреня негайно було зроблено телефонічний звіт про перебіг подій вищому начальству, однак наявність людських жертв викликала суворе незадоволення Симона Петлюри⁹⁴.

Коли у ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. війська УНР відступали з Києва, то курінь, за словами його комісара мічмана Якіма Христича, не був своєчасно попереджений про цей відступ. Це стало катастрофою для підрозділу. Дізнавшись, що перші підрозділи Муравйова вже вступили в місто, на нараді було прийняте рішення негайно залишити місце розташування та перебиратися вслід за урядом до Житомира. Щойно нарада скінчилась, як курінь був оточений двома авто-панцерами та великим підрозділом червоногвардійців. Так, більшість особового складу куреня була захоплена більшовиками в полон. Знамена куреня, які було привезено матросами з Севастополя і які ще недавно тріпотіли під морським вітром на сталевих мачтах військових кораблів тепер лежали скинуті та затоптані у київську вуличну багнюку. Велику вдачу мали лише три військовослужбовці, які змогли надійно заховатись та уникнути полону. Це були комісар куреня мічман Яким Христич та матроси Тиміш Лучка і Прокіп Манджура (ці двоє пізніше вступили до полку Січових Стрільців)⁹⁵. Решта полонених українських матросів була замкнена в київському Оперному театрі. 13–15 моряків більшовики розстріляли в той же вечір, а решту, за словами місцевих жителів вони потім кудись вивезли⁹⁶.

Мічман Христич вже скоро завдяки фіктивним документам зміг без особливих перешкод покинути Київ та дістатися Житомира.

Він же і сповістив 15 лютого про жахливий кінець куреня на засіданні Центральної Ради, звинувативши в цьому комендатуру військової залоги, комендатуру київської міліції та членів Морського міністерства⁹⁷.

Для повноти картини варто згадати, що в Києві крім куреня ім. Сагайдачного боронився також невеличкий відділ, зложений з матросів-делегатів Українського Морського З'їзду, що відбувся 10 січня в Києві. Під впливом червоної агітації, більша частина цього відділу збільшовичилася. Проте, як згадує Дмитро Дорошенко, залишилася невеличка громадка вірних своєму урядові матросів в числі кількох десятків людей; вона взяла участь в обороні Києва і майже вся була знищена більшовиками⁹⁸.

Від інших українізованих морських частин, як згадував Святослав Шрамченко, взагалі мало що залишилось⁹⁹ *«Із рук московських катів упали перші вартові українського моря. Кров'ю припечатали відродження княжного й козацького панування на Чорнім морі»* – такою фразою через 20 років згадали про ці події редактори львівського журналу «Самоосвітник».

4. Січневе воєнно-морське законодавство та воєнно-морська політика УНР (початок 1918 р.)

Як уже зазначалося, ще в грудні, було організовано Морське міністерство, що прийняло назву Генерального Секретарства Морських Справ. На його чолі став відомий громадський діяч Дмитро Антонович. На початку 1918 р. на службу до українського міністерства в Києві вступив цілий ряд воєнно-морських фахівців та досвідчених моряків.

По своєму створенню, міністерство одразу ж розпочало активну законотворчу діяльність. Головним результатом діяльності міністерства стало прийняття ряду воєнно-морських законів, головним з яких став прийнятий 14 січня т. зв. *«Тимчасовий закон про флот»*, відтак в майбутньому виникала юридична законодавча база для утворення українського флоту. Головні пункти найважливішого з цих документів, *«Тимчасового закону про флот»*, звучали таким чином¹⁰⁰:

І. Російська Чорноморська фльота воєнна й транспортна проголошується фльотою Української Народної Республіки й виконує обов'язки охорони побережжя й торгівлі на Чорному і Азовському морях.

[...]

IV. З часу проголошення цього закону всі російські військові і транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях повинні підняти вищезгадані прапори Української Народної Республіки.

V. З часу проголошення цього закону всі російські влади й торгівельні кораблі на Чорному й Азовському морях підносять український прапор.

Однак друга частина закону була далеко недосконалою, і, як виявилось, навіть шкідливою для справи відродження українського флоту. Як писатиме пізніше Святослав Шрамченко, *«тогочасне правительство Центральної Ради, складаючись у більшості людей, для яких соціалістичні ідеї дорожчими були від живих потреб власної держави, зовсім не мало можності й часу розуміти справи виключно з національно державного боку. І тому друга частина «Тимчасового закону про флоту» замість того, щоби існуючий порядок у флоті підтримати, бодай тимчасово, до певних реформ у майбутньому, просто руйнує те, що там у флоті лишалося ще здорового та нерозкладеного. Ця друга частина голосить (т. 1), що «примусова служба у воєнній флоті У.Н.Р. касується», (т. 2). «Всі служащі української флоти, як на кораблях, так і в портах і по всіх воєнно-морських закладах на суходолі наймаються по вільному найму по контракту (т.3), вироблення якого доручається комісії з представників професійних спілок фахівців морської служби і представників Морської Генеральної Ради, Центральної й Окружних Рад та народного Міністерства Справ Морських У.Н.Р. Порушення (т.4) контракту переслідується карним законом, відповідно до закону про народню міліцію»¹⁰¹. Друга частина «Тимчасового закону...» була укомпонована на підставах законопроекту Дмитра Антоновича від 2 січня «Про перевід української флоти на вільний найм». В часи гетьманату ця невдала частина була скасована¹⁰².*

Отже згідно цих законів, на Український Чорноморський флот планувалося поширити принцип добровільного найму на службу, також окремим параграфом закону від 14 січня встановлювався перший воєнно-морський прапор УНР. Однак ці закони, на момент свого створення несли поки що тільки декларативний характер, оскільки

весь флот на той момент фактично був під контролем більшовиків. Самі ж закони були оголошені тільки 13 березня 1918 р., вже після повернення Центральної Ради до Києва¹⁰³.

Як уже зазначалося, з воєнно-морської точки, нове законодавство було далеко недосконалим. Святослав Шрамченко писав: *«На підставі цієї другої частини міністр Морських Справ У.Н.Р. видає накази один за другим про звільнення зі служби у флоті одного річника за другим. звільняє тих самих свідомих українців-чорноморців, які навпаки лише мріяли служити у рідній флоті. Таке звільнення було зв'язане з виключенням з утримання й тому серед загально-революційного розкладу воно лише сприяло тому, що українці, позбавлені засобів до життя, не мали можності чекати, доки колись там повстануть зараз неіснуючі ще різні професійні спілки моряків і т.і., які б їм у невідомому майбутньому мали допомогти вступити знову на воєнно-морську службу, й їхали до дому»*¹⁰⁴. Отже, через цей закон після звільнення Одеси та інших приморських міст фактично вся кадрова організація військово-морської справи мала би починатися заново.

Не менш шкідливу роль зіграв також доклад Дмитра Антоновича від 4 січня, що також був великою помилкою. Він проголошував, що Україні потрібен лише малий флот берегової оборони¹⁰⁵: *«...для цієї мети досить двох броненосців і флотилії міноносців з командою в 10–12 тис. матросів. Решту кораблів демобілізувати і перетворити на державний торговельний флот, розвиток якого лежить в ближчих інтересах Української Республіки»*. В умовах що складуться після подій 29 квітня 1918 р., цей закон також надовго загальмує розвиток національного флоту.

Найбільшою ж помилкою, якої припустився недосвідчений республіканський уряд, стала відмова на Берестейській мирній конференції від території Криму як від частини УНР. Через це, в майбутньому весь час виникало питання легітимності українських претензій на Чорноморський флот, зосереджений в Севастополі. Не дивлячись на відмову уряду УНР від Криму, представник українського Морського міністерства Хоменко (мова йде про віце-адмірала Олександра Олександровича Хоменка), даючи 26 лютого 1918 р. в Царгороді інтерв'ю турецькій газеті «Османський Ллойд» оголосив про приналежність українського півострова до Криму. Така ж сама інформація

подавалася і в другому українському інтерв'ю в цій же газеті¹⁰⁶. Так кримська політика уряду та його міністерства пішла різними шляхами...

5. Відновлення флоту УНР в Одесі (березень-квітень 1918 р.)

Боротьба з більшовиками тим часом тривала. Більшовицька агресія проти України змусила український уряд вести негайні пошуки союзника. В умовах що склалися, такими стали країни Четверного союзу. Заключивши в лютому мир із Центральними державами та заручившись їх військовою підтримкою, війська УНР разом із своїми новими союзниками повели переможний наступ проти більшовиків. Територія України поступово звільнялася, згодом з'явилася можливість відновити діяльність флоту. 14 березня союзні війська вступили в Одесу, 17 березня – в Миколаїв, 20 березня – в Херсон.

Капітан першого рангу князь Язон Туманов пригадував про Одесу та кораблі, що стояли тут в добу більшовицького панування: *«Одесса пережила тожже не мало страдных дней за время первого большевизма и, по количеству пролитой крови, не уступала Севастополю. В Одессе – краса и гордость революции была представлена экипажами двух кораблей – «Синопа» и «Алмаза», причем пальма первенства в углублении революции и в душу леденящих зверствах, учиняемых над офицерами и буржуями принадлежала, бесспорно, второму из этих двух кораблей. Это объяснялось тем, что «Синоп», простоявший большую часть войны в Одессе, успел пустить там глубокие корни, и как мне передавали, большинство матросов этого корабля поступило на содержание к крупной еврейской буржуазии города, которую, за солидное, конечно вознаграждение, охраняло от эксцессов. «Алмаз» же был там недавним пришельцем и сделался самым страшным застенком большевистских палачей, удостоившись чести быть воспетым в знаменитой революционной частушке – «Яблочко», где одна из строф этой каторжной песенки заканчивалась словами: – «на «Алмаз» попадешь – не воротишься»*¹⁰⁷. Знущаючи над своїми жертвами, більшовики топили тортурованих, часто ще живих людей в хвилях моря з баластом, прив'язаним до ніг. Як пригадував Василь Пилишенко, пізніше, одесити та родичі жертв більшовицьких репресій звернулися до сміливого та досвідченого нурця,

колишнього циркового атлета Сергія Коваленка, що погодився за великі гроші дістати тіла покійників для поховання. Та сталося так, що Коваленко змушений був припинити роботу одразу після першого занурення. На дні моря він побачив настільки жакливу сцену, що на півроку вивела його з душевної рівноваги, враз перетворивши атлета на пацієнта психіатричної лікарні¹⁰⁸. Настільки вражаючими були наслідки більшовицької політики...

Тікаючи з Одеси, більшовики поспіхом вивели в Севастополь всі військові кораблі та більшість транспортних суден, також вони забрали із собою канонірський човен Дунайської флотилії «Терець». Документи свідчать про гарячкові темпи більшовицької евакуації – в критичний момент виявилось, що лінкор «Ростислав» не має ні вугілля, ні води, а «Синоп» потребував буксиру, про що було надіслано відповідний запит аж до Севастополя. Крім цього, в ході евакуації на «Ростиславі» сталися вибух та пожежа, через що загинули 2 людини, а 11 отримали поранення¹⁰⁹. Кораблі, що більшовики вивести не змогли (канонірські човни «Кубанець» та «Донець») із майже двома десятками тральщиків і транспортами були кинуті в Одеському порті¹¹⁰. Тут же знаходилося щонайменше 11 озброєних самохідних барж типу «Боліндер» (баржі за № 27, 432, 437, 447, 606 та щонайменше ще шість інших барж, чії номери невідомі)¹¹¹. Кораблі, що таким чином залишилися в Одесі, фактично і стали першими воєнними кораблями заново відродженого українського флоту. В північно-західній частині Чорного моря, включаючи і Одеський порт старшим морським начальником був спочатку капітан першого рангу (пізніше – контр-адмірал) Володимир Миколайович Шрамченко¹¹².

Проте перед цим українській стороні довелося боротися з претензіями на військово-морське майно зі своїми новими військовими союзниками. Найперша проблема полягала в тому, що навесні 1918 р. групою впливових турецьких парламентарів, як подавала тодішня преса, було організовано сильний політичний рух, підтримуваний частиною турецької преси, головною метою якого було прилучення Одеси до Туреччини. Справа набирала серйозних обертів, позаяк дійшло до того, що група послів в парламенті піднесла інтерпеляцію в цій справі, домагаючись, аби парламент підніс свій голос. Одночасно, турецькі політичні діячі «зондували ґрунт» у своїх союзників

щодо їх погляду на цю справу¹¹³. Очевидно саме ці впливи призвели до того, що через деякий час по вступу в Одесу німці зажадали підняття турецького прапора над всіма українськими кораблями, що тут були. Однак українські моряки відмовились замінити державні прапори турецькими. Розгорілася суперечка, в якій німці відступили, проте контр-адмірал Володимир Шрамченко був звільнений з посади та повернувся до виконання своїх попередніх обов'язків (управління вантажних перевезень по Чорному та Азовському морях). Подібні конфлікти з адміністрацією союзницьких військ, що часто в своїх діях керувалися принципом «сила дає право», ігноруючи законні вимоги української сторони, ставали чим далі, тим більш частішими. Особливо часто це буде проявлятися пізніше в Криму.

Дещо подібне сталося і в Херсоні. Через деякий час в порт прийшов монітор австрійської дунайської флотилії «Шамош». Австро-угорці загарбали велике число плавзасобів цього порту. Коли українці почали встановлювати свої караули на баржах з військовим майном, то, як пригадає австро-угорський віце-адмірал Олаф Вульф, *«достатньо було однієї появи "Szamos" та однієї словесної вимоги, щоб майно негайно переходило у владу дійсних його хазяїв»*¹¹⁴. Отже ж, нові «союзнки» України вважали себе «дійсними хазяями» в деяких українських портах...

Однак українська сторона, стаючи на ноги, з часом потроху змушувала союзників рахуватися зі своїми претензіями. Врешті-решт, німецькі підводні човни, ще 26 березня 1918 р. отримали радіограму, що всі кораблі під жовто-блакитним прапором слід приймати за дружні¹¹⁵. Вже наступного дня, 27 березня 1918 р., вийшли накази про створення Дунайської та Транспортної флотилії. Начальником відділу морських перевезень став капітан першого рангу Володимир Шрамченко, транспортну флотилію очолив капітан першого рангу Степанів. Віце-адмірал Андрій Георгійович Покровський був призначений начальником охорони південно-західної частини Чорного моря, а 24 квітня 1918 р. він був призначений головним комендантом портів Чорного та Азовського морів. Дунайську флотилію очолив капітан другого рангу Гаврило Хомотиян (Хоматьяно), пізніше цю посаду зайняв генерал-майор флоту Єрмаков¹¹⁶, комендантом одеського воєнного порту став капітан другого рангу Озеров¹¹⁷. Багато досвідчених фахівців та

морських офіцерів із колишнього російського флоту тоді ж перейшло на українську службу.

На той час Морського міністерства як окремого відомства вже не існувало, бо 13 березня 1918 р. воно було інкорпороване в склад воєнного міністерства. Обов'язки морського міністра перебрав на себе військовий міністр полковник Олександр Жуковський. Його заступником став хорунжий по адміралтейству Володимир Лотоцький. За їх підписами і виходили накази по Морському відомству до 29 квітня¹¹⁸. Полковник Жуковський був прихильником нових революційних свобод – стояв за революційну дисципліну у військах та «швейцарську» систему воєнної служби, через що мав постійні колізії із прихильниками старих армійських порядків, зокрема генералом Віктором Зелінським, командиром Синьої Дивізії. Проте за досить обмежений час перебування на посаді він зміг досить багато зробити як для війська, так і для флоту. У його відозві від 15 квітня 1918 р. «До моряків транспортної флотилії Чорного моря, які знаходяться на службі військової повинності з 1 березня 1918 року», зазначалося: *«Війна скінчилась, настав час приступити до будування життя на демократичних началах, утримання всіх свобод, завоеваних революцією і ліквідувати той розлад і безладдя, які принесла держава ... анархії під більшевицькими прапорами. Тепер виявить, що більшовицька влада є злочинною, ... вона дала погроми, безладдя, під погрозою терору... затуманюють свідомість моряків брехливими обіцянками й преступною агітацією... Народне міністерство морських справ закликає до громадянського почуття всіх чорноморців, які мусили покинути порти України, пропонуємо повернутися на свої місця і приступити до роботи на користь рідного краю, організуйте професіональні спілки для захисту своїх політичних і економічних прав й домагань...»*¹¹⁹.

Протягом квітневих бойових дій, німецькими підводними човнами поблизу Ялти та Євпаторії в ході жвавих артилерійських перестрілок було захоплено три радянські озброєні пароплави: «Труд» (11 квітня), «Ольга» (14 квітня) і «Казак» (також 14 квітня)¹²⁰. Також 15 квітня німецький підводний човен поблизу мису Сарич, після артилерійської перестрілки змусив пароплав «Ростов» викинутися на міліну в Фароській затоці¹²¹. Всі захоплені кораблі були відправлені до Одеси. Пароплави були передані їх законним власникам, та невдовзі увійшли

до складу українського флоту в Одесі. Німецький воєнний журналіст доктор Фріц Вертгаймер так описав момент передачі цих пароплавів¹²²: *«Український прапор красиво повівав над двома транспортними суднами, які ще тільки вранці були захоплені нашим підводним човном. Кораблі мали 12 сантиметрові гармати, і вони відстрілювалися до того часу, поки підводний човен не переконав їх в німецькій перевазі, влучивши в них своїм пострілом»**. Перший з названих кораблів наприкінці року прийняв участь в евакуації гетьманської адміністрації з Миколаєва до Одеси¹²³.

22 квітня 1918 р. додатково в Одесі був створений Перший Український Гідроавіаційний дивізіон Чорноморського флоту (20 гідропланів), що став першою українською флотською авіаційною формацією. Як зазначає сучасний дослідник А. Лубенець, день 22 квітня 1918 р. можна вважати днем народження української морської авіації¹²⁴.

Оцінюючи цей період діяльності українського флоту, слід зазначити, що з огляду на складність загальної ситуації, великого майнового та організаційного безладу, що залишився після більшовиків, відтворений в Одесі воєнний та транспортний флот виявився поки що майже бездіяльним. Нормальні морські перевезення вдалося встановити вже за часів гетьманату.

6. День 29 квітня 1918 р. в історії України і флоту

Звільнення України від більшовиків продовжувалося. Як уже вказувалося, 18 лютого німецька армія в союзі з українськими військами перейшли в рішучий наступ проти військ більшовиків. Вже 1 березня українсько-німецькими військами був взятий Київ. Війська швидко наближалися до Одеси, Миколаєва та інших міст. Такий швидкий і несподіваний розвиток подій відновив затяжні політичні суперечки в головній базі Чорноморського флоту та інших містах півострова. Нарешті, коли в квітні 1918 р. українськими та німецькими військами було звільнено більшу частину Криму, влада більшовицьких комітетів в Севастополі остаточно похитнулася. Панував

* В німецькому оригіналі цей запис звучить так: *«Die ukrainische Flagge slattert schon über zwei Transportern, die ein U-Boot erst am Morgen als Prise einbrachte. Sie hatten 12 cm. Geschütze an Bord und schossen sogar, bis ein Treffer des U-boot Geschützes sie davon überzeugte, daß das die Deutschen besser können»*.

цілковитий хаос, в самому Севастополі більшовики перебували в панічному стані. Вони почали залишати місто, тікаючи до Новоросійська та Керчі. Однак більшовики досі мали багато прихильників серед екіпажів мінної бригади, крейсера «Алмаз», та на деяких інших окремих кораблях. Останні навіть здійснювали рейди на комунікації німецько-українських військ і татарських відділів.

Під час більшовицької окупації в січні-квітні 1918 р. моряки-українці, як згадує сучасник, трималися доволі осібно і поводитися досить незалежно. Більшовики не наважувалися вступати з ними у конфлікт, у Севастополі над помешканням Української Громади висів український прапор, а в Туапсе місцева українська громада навіть змогла відзначити Шевченківське свято¹²⁵. Проте, деяких утисків українці все ж зазнали (про це вже писалося раніше). Українські ж моряки в цей час, як пізніше напише полковник Всеволод Петрів, що мав можливість спілкуватися з ними, були *«більше порушені психічно цим кольосальним здвигом суспільного землетрусу»*. При цьому, на тлі жорстокості своїх російських побратимів, як згадував полковник, українські матроси *«робили вражіння зовсім не дикунів»*. Разом із тим, видатний військовий діяч мусив зконстатувати: *«ясно, що такі люди, позбавлені твердого проводу, або ж проводом штурхнені на непомірковані вчинки, могли перекидатись від повільного топлення та катування людей до визнання цієї ж категорії людей своїми начальниками і... навпаки»*¹²⁶. Тим не менш, це ще не був кінець організованого українського руху в Криму.

29 лютого команда «Пам'яті Меркурія» оголосила резолюцію, в якій заявила, що все одно рахує себе громадянами УНР та визнає владу УНР при умовах приналежності чорноморського флоту виключно українському народу, *«без всяких посягательств со стороны империалистов Запада»*, а також при умові виводу німецьких військ з території України. Резолюція закінчувалася закликом до єдності, рівності та братерства та цитатою Шевченка: *«Обіймітесь, брати наші, молимо, благаємо»*¹²⁷. Ще два тижні назад команда крейсера була змушена спустити під тиском більшовиків український прапор, який корабель тримав від 12 листопада, але тепер, хоч і під червоним прапором, він знову заявив про дійсність своїх старих переконань.

Наприкінці лютого українці флоту домоглися створення делегації для переговорів з комісаром Центральної Ради. Питання було

узгодженим, в склад делегації увійшли статський радник, дипломат Сергій Володимирович Тухолка (він же і був ініціатором створення цієї делегації) та два члени Центрофлоту^{128*}. Зауважимо, що ще кілька тижнів тому, створення цієї делегації було би просто неможливим. Її ж створення свідчить про те, що більшовицькі ідеї почали поступово втрачати в очах матросів та місцевих жителів свій авторитет. Одночасно, більшовики почали роздивлятися питання евакуації флоту з Севастополя.

Тим часом, більшовицька влада значно послабилася, містом прокотилася хвиля повстань проти більшовиків, політика та жорстокість яких викликала все більше невдоволення. Більшовицькі історіографи самі відзначали, що після лютневих подій між моряками та робітниками Севастопольського порту почалися суперечки. Союз робітників та службовців порту був одним з найбільших не лише в Україні, а й в Росії, і нараховував 8000 чоловік. Маючи таку сильну організацію, «заражені дрібнобуржуазними настроями» робітники порту за порадою «меншовицьких лідерів» створили чисельні дружини самооборони, на випадок повторення анархічних виступів матросів. 11 квітня в Севастополі відбулися перші масові сутички контрреволюціонерів з більшовицькими матросами¹²⁹. 19 квітня виникло повстання в Феодосії, 22 квітня – в Алушті, того ж дня німці взяли Сімферополь¹³⁰. Вірні радянському урядові військові сили ледве стримували виступи на зовнішньому та внутрішньому фронтах.

Відбилися ці події і на моральному стані моряків. Капітан другого рангу Нестор Монастирьов згадував: *«Події останніх днів сильно змінили матросів. Вони зрозуміли, що їх так звані «народні вождї» збігли з награваними грошима та коштовностями, кинувши обманутих моряків на свавільство долі. Матроси почали розуміти, що пішли за боягузами та покидьками вбивати своїх командирів, які всі роки війни першими йшли назустріч небезпеці. Як діти що нашкодили, дивились тепер матроси на своїх офіцерів, очікуючи, що ті знайдуть вихід з того глухого кута, куди їх завели «революційні вождї»¹³¹.*

В квітні, як зазначає генерал Удовиченко, звістка про те, що до Севастополя наближається українське військо, примусила бандитський

* Цитований документ має втрати, які утруднюють його датування, тож існує дві версії його датування – кінець лютого та кінець квітня. В будь-якому разі, він свідчить про домагання українців флоту зв'язатися зі своїм урядом.

елемент, який керував флотом, серйозно задуматися над своєю долею, а разом з тим вона дала змогу поміркованій матроській масі поступово опанувати настроями команд кораблів¹³². На фоні всіх цих подій, на флоті, як згадував пізніше Святослав Шрамченко, знову почала потроху встановлюватися стара військова дисципліна. В середині квітня на чолі флоту постають капітан першого рангу Михайло Остроградський (українець, член Української Чорноморської Общини, нащадок гетьмана Данила Апостола) та контр-адмірал Михайло Саблін (росіянин, невдовзі до того був випущений з тюрми, куди потрапив під час перебування більшовиків в Севастополі).

На флоті в цей час (на початку квітня 1918 р.) продовжувало службу 6677 військових моряків, що заключили договори на службу по вільному найму. Ще рік назад, загальна чисельність особового флоту сягала більше 47 735 матросів та 27 787 солдат берегових частин, разом 75 522 матроса та солдата – тепер же через демобілізації та загальний розклад флотської організації, чисельність особового складу впала майже вдесятеро¹³³. Його залишки розподілилися наступним чином¹³⁴: Лінкор «Георгій Побідоносець» – 474 чол.; лінкор «Свободная Росія» – 894 чол.; мінна бригада – 1650 чол.; підводна бригада – 332 чол.; крейсерська бригада – 570 чол.; служба зв'язку – 346 чол.; служба охорони рейдів – 167 чол.; повітряна дивізія – 257 чол.; на кораблях 2-ої лінії – 210 чол.; караульна рота – 200 чол.; на інших кораблях, а також на берегових установах – 566 чол.

Тим часом, українці та моряки з Української Чорноморської Громади, відчуючи послаблення більшовицького гніту, нарешті змогли діяти сміливіше. В місті, де більшовики втрачали політичні позиції та владу, знову почав потроху заводитися український лад. В Севастополі знову з'явилася українська агітація, а деінде, в місті, та навіть на деяких кораблях, попри всі перешкоди знову були підняті українські прапори. Над першим українським крейсером «Пам'ять Меркурія» та над деякими іншими кораблями в двадцятих числах квітня знову появився український стяг. Українська агітація швидко поширювалася, і мала успіх. Тоді ж, нещодавно створений севастопольський комісаріат Української Народної Республіки та Рада Української Чорноморської Громади звернулися до жителів Севастополя із пропозицією прикрасити міські будинки українськими прапорами та вийти на демонстрацію в підтримку

приєднання міста до УНР. А з 27 по 30 квітня біля будівлі Українського комісаріату на Нахімовській вулиці стояли довжелезні черги людей, що бажали прийняти українське підданство¹³⁵.

Українське та німецьке військо в цей же час поволі, не зустрічаючи жодного організованого спротиву, наближалось до Севастополя. 19 квітня 1918 р. наказом по Морському відомству ч. 31 капітан другого рангу Микола Місників, що рухався до Севастополя із військами отамана Болбачана, наперед оголошувався начальником оборони Кримського узбережжя та комендантом Севастопольської фортеці. В той же день на засіданні Ради Народних Міністрів в Києві було заслухано лист німецького посла барона Альфреда фон Мумма по справі Чорноморського флоту. Рада Народних Міністрів постановила: *1) доручити Голові Ради народних міністрів і міністру закордонних справ відповісти барону Мумму, що законом Центральної ради Чорноморський флот оголошений флотом Української Народної Республіки, що уряд України просить допомогти йому очистити флот од тих злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили його, і привести флот до послуху Українському уряду; що проти германських військових сил український флот, як такий, не виступає; тому Рада народних міністрів зазначає, що ті кораблі, котрі зараз під орудою преступних елементів виступають проти германських військових сил, вважалися морським призом; 2) послати телеграму Чорноморському флоту, що він не повинен боротися с германськими військовими силами*¹³⁶.

Після того, голова уряду УНР Всеволод Голубович 20 квітня 1918 року надіслав на ім'я барона фон Мумма заяву: *«Весь Чорноморський флот належить Українській Народній Республіці. Правда, деякі його частини перебувають поки що в руках банд, проти яких за допомогою ваших славних вояків ми ведемо боротьбу і надіємося скоро довести її до кінця. Виходячи з цього штадтпункта, я прошу Вас, Пане После, не змушуйте себе до надмірних заходів у боротьбі з бандами, які безсовісно захопили наші судна. Я прошу далі повідомити відповідні Ваші власті, що всі без виїмку кораблі Чорноморського флоту належать Українській Народній Республіці, не вважаючи на вчинки банд, які їх захопили, а через те ні в якому випадку не мають бути трактовані, як приз»*¹³⁷.

На флоті тим часом, як згадує лейтенант Шрамченко, «кипіло». Команди кораблів Чорноморського флоту, як вже зазначалося на початку,

складалися переважно з матросів української національності, які з наближенням українських військ до Севастополя змогли нарешті відверто виявити своє національне обличчя. Незважаючи на перешкоди і протести матросів російської національності, що найбільш уперто відстоювали ідеї Інтернаціоналу, на всіх кораблях почалися мітинги, на яких виносили постанови про те, що Чорноморський флот є флотом України¹³⁸.

Для цього в середині квітня в Севастополь для перемовин із керівництвом флоту прибула делегація УНР на чолі з представником Центральної Ради Данилом Сотником, яка домовилася із командуванням флоту про повний його перехід під український прапор. Складнішими виявилися переговори у Центрофлоті, що відбулися 21 квітня. Сотнику не вдалося переконати більшість делегатів кораблів в перевагах підпорядкування флоту Центральній Раді. Делегатське зібрання 61 голосом проти 13 при 11 утримавшихся прийняло голосну більшовицьку резолюцію про те, *«що Чорноморський флот був авангардом революції, їм і буде, і прапор революції ніколи не спустить»*¹³⁹.

Однак 22 квітня 1918 р., зусиллями моряків-українців було видано прокламацію Центрофлоту, в якій зазначалося про приналежність чорноморського флоту до УНР. Тоді ж по радіо було оголошено наказ адмірала Сабліна: *«Всі кораблі, портове майно і укріплення, які знаходяться на узбережжі, є власністю Української Народної Республіки. Тому скрізь де треба, наказую підняти український прапор»*¹⁴⁰. Цікавим є те, що Саблін в цей же час був оголошений Совнаркомом начальником морських сил Чорного моря з наданням надзвичайних повноважень для оборони Севастополя та евакуації флоту¹⁴¹.

Вже 24 квітня Центрофлотом було відправлено телеграму про готовність розпочати переговори з Центральною Радою. Більшовики пізніше пояснили таке рішення тим, що, мовляв, *«всі комуністи та революційно настроєні моряки в цей час боролися проти німецьких окупантів»*, а *«есеро-меншовистські лідери Центрофлоту ... під впливом української буржуазно-націоналістичної пропаганди протягли пацифістську, а по змісту зрадницьку резолюцію – почати переговори з Радою»*¹⁴². За день до цього, 23 квітня 1918 р., коли німецькі війська та відділи УНР вже були в Сімферополі, капітан другого рангу Місників віддав наказ підняти українські прапори не лише на кораблях, але і по всьому Кримському узбережжю та повідомив, що *«всякий*

збройний напад проти УНР, її влади та майна, виступ окремих осіб і організацій вважається розбійним»¹⁴³.

26 квітня 1918 р. в розташування кінно-гайдамацького полку ім. Костя Гордієнка прибула делегація українських матросів, що прагнула вияснити всі нюанси переходу флоту під українську юрисдикцію. Також моряки повідомили про існуючі серед деяких російських старшин наміри вивести флот до Новоросійська та про готовність української частини залоги прийняти комісарів від Центральної Ради і перебрати владу на флоті в свої руки. Тоді ж, командир німецьких військ, що наступали на Севастополь, генерал Роберт Кош заявив, що наступ припиниться тільки шляхом переговорів з яким-небудь відомим йому адміралом і тоді, коли флот підніме український прапор¹⁴⁴.

Щодо підпорядкування флоту УНР, то Саблін вже давно вів переговори з представником Центральної Ради Сотником. Тож, 29 квітня 1918 р., адмірал Саблін, який незадовго до цього обняв посаду командувача, врахувавши, за підсумками делегатських зборів на лінкорі «Воля», настрої української більшості команд, відповідно до «Тимчасового Закону про Флот УНР», офіційно оголосив весь чорноморський флот флотом УНР, та наказав урочисто підняти українського прапора. Це рішення було прийняте більшістю голосів (з незначною перевагою). Лише делегати мінної бригади (серед команд есмінців зосереджувалося найбільше число прихильників більшовиків) в знак протесту покинули зібрання¹⁴⁵.

Святослав Шрамченко пізніше згадував про виконання цього історичного наказу, навіки закарбованого в українській військово-морській історії: *«Це було 29 квітня 1918 р. Був чудовий день. Севастопольський рейд вилискував як дзеркало. В год. 16. флягманський корабель Чорноморської фльоти, лінійний корабель «Юрій Побідоносець» з наказу командуючого фльотою підніс сигнал: «Фльоті підняти український прапор!». Опали червоні плахти. На більшості кораблів почулася команда: «Стати до борту!». На цю команду, по-старому, як це було в бойовій Чорноморській Фльоті, не розбештаній ще революцією, стали моряки вздовж борту лицем до середини корабля. «На прапор і гюйс – струнко! Український прапор піднести!». І під сурму і свист підстаршин-моряків злетів угору український прапор. «Розійтись!». Разом із командою заграли сурмачі. Майже на цілій великій*

фльоті Чорного Моря залопотіли в повітрі великі жовто-блакитні полотнища. Для історії української фльоти цей день 29 квітня 1918 р., коли в год. 16 ціла українська фльота виявила свою приналежність до Батьківщини, став найвидатнішим днем української державної фльоти і святом українського моря»¹⁴⁶.

Після того в Київ, та до німецького штабу було надіслано відповідні повідомлення (телеграма надіслана в Київ звучала: «Сего числа Севастопольская крепость и флот, находящийся в Севастополе, подняли украинские флаги. В командование вступил контр-адмирал Саблин»¹⁴⁷), також до штабу німецьких військ в Симферополі вислано чисельну делегацію із моряків та севастопольських урядовців на чолі із капітаном першого рангу Вячеславом Клочковським (поляк, за гетьманату – командувач українського чорноморського флоту), начальником дивізії підводних човнів, капітаном першого рангу Миколою Черніловським-Соколом (пізніше – начальник Українського Морського Штабу в Севастополі), та вже згадуваним урядовцем Сергієм Тухолкою і трьома делегатами від міської думи¹⁴⁸.

До 6-ої години вечора на лінкорах, крейсерах, деяких есмінцях були спущені червоні прапори та підняті українські. Штабний корабель «Георгій Побідоносець» стояв під сигналом «Вступил в командование украинским Черноморским флотом. Адмирал Саблин». Незабаром німецьке командування від імені Центральної Ради надіслало відповідь на радіограму Сабліна, в якій прохали його, як командувача флотом видати наказ про підняття українських прапорів в Керчі до 8-ої години 30 квітня¹⁴⁹.

Проте більша частина есмінців залишилася під червоним прапором. Команда найбільш більшовизованого есмінця «Керч» виражаючи протест проти наказу підняла сигнал «Позор и продажа флота»¹⁵⁰. Цей сигнал, піднятий ніби на докору кораблям під українськими прапорами, в дійсності дивовижно виразив всю сутність більшовицької військово-морської політики останніх місяців – розстрілявши кращих офіцерів та командирів Чорноморського Флоту, розв'язавши жорстокі акти класової ненависті, дезорганізувавши та цілком знищивши весь Чорноморський флот як боездатну одиницю, придушивши український чорноморський рух – свого єдиного реального політичного опонента в Криму, більшовики все одно втратили владу в Севастополі та на

більшій частині флоту. Проте навіть після ясного усвідомлення власної поразки та всього жаху своїх кривавих безумств, вони були все одно готові відстоювати позиції в обороні утопічних ідеалів комунізму.

7. Вчинок адмірала Сабліна та його наслідки

Отже, 29 квітня 1918 р. переважаюча більшість кораблів Чорноморського Флоту підняла український прапор. Командування флотом обняв контр-адмірал Саблін, який повідомив про стан справ український уряд та німецьке командування. Німці, надіславши йому свою відповідь, фактично визнали його як командувача українським флотом. Та мінливість і нерішучість характеру Сабліна, що насправді не співчував ні українцям, ні більшовикам, а білогвардійцям, призвела до того, що більшовики (особливо тут відзначилася команда міноносця «Керч» на чолі із старшим лейтенантом Володимиром Кукелем), зберегли свій вплив над мінною бригадою. Необачним кроком Сабліна став дозвіл, який він дав більшовикам на евакуацію кораблів, що вони контролювали. Всім кораблям була дана радіограма: *«Желающие уходят должны покинуть бухту до 12 часов ночи. После 12 выход будет закрыт и минирован»*¹⁵¹.

Таким чином, в ніч з 29 на 30 квітня з Севастополя до Новоросійська вийшли 14 есмінців: «Керч», «Каліакрія», «Гаджибей», «Пронзительный», «Беспокойный», «Пилкий», «Поспільний», «Громкий», «Живой», «Жаркий», «Лейтенант Шестаков», «Капітан-лейтенант Баранов», «Сметливий», «Стремительный», 10 бронекатерів та 8 транспортів. Всі вони на чолі із есмінцем «Керч» пішли в Новоросійськ, куди незадовго до цього моменту на розвідку були вислані яхта «Креста» і гідрокрейсер «Імператор Траян». Кораблям, що відходили, екіпажі дредноутів «Воля» та «Вільна Росія» грозили розстрілом, заявивши, що кожний корабель, що намагатиметься вийти з Південної бухти, буде розстріляний з 12-ти дюймових гармат. На це есмінці відповіли про свою готовність застосувати торпеди, однак до застосування сили так і не дійшло¹⁵². Майже рівночасно евакуювалися захоплені більшовиками 25 транспортів в Феодосії, а також 18 пароплавів в Керчі. Кораблі покинули ці порти та вийшли до Єйська та Новоросійська. З Керчі транспорти відбули ще в ніч з 28 на 29 квітня¹⁵³.

Саблін, головне через свою політичну невизначеність, не захотів перешкоджати більшовикам, хоча фактично мав для того в своєму розпорядженні всі засоби. Цей відхід був прямим порушенням умов Берестейського мирного договору, тому коли німецький генерал Роберт Кош дізнався про це, він наказав своїм військам захопити Севастополь. Він не мав, і не міг мати впевненості, що весь інший флот залишиться в Севастополі. Флотська делегація на чолі із капітаном першого рангу Клочковським, яка мусила німців запевнити в цьому, генералом Кошем не була прийнята лише по непорозумінню¹⁵⁴. Проте делегації вдалося отримати важливу інформацію, з якою вона повернулася назад. Попередньо, Кош вислав радіограму до командувача німецько-турецьким флотом адмірала Ребейра-Пашвіца, аби той вислав до Севастополя ударне угруповання на чолі із крейсером «Гебен». Незадовго до того, німці, спираючись на урядове відмовлення Центральної Ради від території Криму, змусили українське військо вийти за межі півострова, після чого почали самостійний наступ на Севастополь¹⁵⁵.

30 квітня, на кораблях, що залишилися в Севастополі, комуністи розгорнули боротьбу за відхід решти кораблів. Боротьба досягла свого апогею, коли делегація на чолі із Клочковським повернулася назад. Члени делегації повідомили наступне: генерал Роберт Кош заявив, що він не може відмовитися від окупації Севастополя та надати автономію Чорноморському флоту. Він вимагає негайного роззброєння флоту та розформування особового складу, після чого він буде переукомплектований по наказу українського штабу флоту, в розпорядження якого флот буде переданий. В Севастополі флот буде стояти в бездіяльності до кінця війни на Західному фронті, а потім перейде в повне розпорядження України. Тільки при дотриманні цих умов, не дивлячись на активні виступи флоту проти українських та німецьких військ, морякам буде гарантована недоторканість особистості та буде надана свобода виїзду на батьківщину, в противному ж випадку, до флоту буде застосовано збройну силу і винні в непокорі понесуть заслужену кару по закону військового часу¹⁵⁶.

Дізнавшись про такий перебіг подій, моряки флоту, особливо з тих, що раніше мали справи з більшовиками, серйозно захвилювалися за свою долю. Тоді більшовицькі агенти (зокрема сумнозвісний організатор масових розстрілів латиш Юрій Гавен) запевнили Сабліна

та частину моряків, що німці, як будуть в Севастополі, то неодмінно захоплять собі увесь флот та влаштують репресії. Збаламучені більшовиками залоги дредноутів «Свободная Росія» та «Воля», які ще день назад грозили потопити кожного, хто залишить Севастополь, тепер вже самі вимагали від Сабліна вивести весь флот в Новоросійськ. Тоді адмірал Саблін піддався на ці умовляння, і, рятуючись від всілякої відповідальності, в ніч з 30 квітня на 1 травня сам вивів ці кораблі під «нейтральним» Андріївським прапором. Тоді ж він наказав всьому флотові переміститися до Новоросійська.

Однак до охоплених страхом команд двох дредноутів приєдналися тільки 4 есмінці: «Дерзкий», «Гневний», «Звонкий» та «Зоркий». Підводні човни, катери, торгові та допоміжні кораблі, за словами більшовиків, нібито вже не змогли вийти через німецький артобстріл, який розпочався одразу після того, як німці помітили відхід кораблів. В якийсь момент передумали йти в Новоросійськ і повернули назад також есмінці «Звонкий» та «Зоркий» (пригадаємо, що свого часу ці кораблі були українізовані, тож можливо це і вплинуло на їх рішення)¹⁵⁷. Загалом, до Новоросійську 29–30 квітня на кораблях вирушило рівно половина наявного особового складу флоту – 3500 чоловік¹⁵⁸. Приблизно стільки ж залишалося на кораблях під українськими прапорами в Севастополі.

Німці, побачивши вихід кораблів з бухти відкрили по ним гарматний вогонь, який пошкодив есмінець «Гневний», наскочивший в темряві на бонові загородження. Корабель в якийсь момент втратив хід, а коли він звільнився від бон, виявилось, що на есминці відкрилася тіч від німецьких попадань. Команда вирішила знищити свій корабель, направивши його на повній швидкості в Ушаковську балку. Есмінець викинувся носом на берег, тож корабель опинився наполовину на суші, наполовину затопленим. Залишаючи корабель, більшовики відкрили на ньому кінгстони та підірвали машини. Загалом, більшовики намагалися нищити флотське майно, щоб воно нікому не дісталось. Прямо в порту ними також був затоплений есмінець «Заветний». Механізми підводних човнів, що не вийшли, чи не змогли вийти в море, також були виведені з ладу більшовицькі настроєними підводниками. Отже ж, з дредноутами «Воля» та «Свободная Росія» в ту ніч зміг вийти тільки есмінець «Дерзкий». Гарматні набой не могли завдати лінійним кораблям тяжких

пошкоджень, проте на «Свободній Росії» кілька снарядів осколком пошкодили гвинт катера, що стояв на палубі і поранили п'ять членів екіпажу. У відповідь, лінкор випустив два снаряди в німецьку сторону, хоча Саблін заборонив відкривати вогонь¹⁵⁹. Саблін, віддаючи підступний наказ про вихід флоту, за деякими оцінками сучасників, сподівався пізніше вирвати флот від більшовиків, і довести його, зрештою, до добровольців Денікіна. Однак, як відомо, це йому так і не вдалося (частку флоту в червні більшовики затопили в Цемесьській бухті, а інша, відмовившись виконувати цей наказ, повернулася в окупований німцями Севастополь).

Всі ж інші кораблі не пішли за адміралом Сабліним. В Севастополі під українським прапором залишилися: 7 лінійних кораблів, 3 крейсери, 12 есмінців, 15 підводних човнів, 5 плавучих баз, 3 румунських допоміжних крейсери, велика кількість транспортних та допоміжних кораблів¹⁶⁰. Тверда відмова українських моряків підкорятися таким наказам Сабліна стала головним результатом українізації та півторарічної діяльності Української Чорноморської Громади, доктрина якої найближче тоді стала до повного виконання. Не дивлячись на подальший розвиток подій, день 29 квітня остаточно зафіксував перемогу українського чорноморського руху та появу на міжнародній арені українського чорноморського флоту. Цей день став справжнім тріумфом національної волі, на довгі роки ставши святом Українського Державного Флоту.

В цій ситуації командування флотом на себе перебрав капітан першого рангу Михайло Остроградський, який із штабом розташувався на штабному лінкорі «Георгій Побідоносець». Він повідомив український уряд в Києві та німецьке командування, що кораблі, які не бажали українізуватися вийшли в море, а всі інші підняли українські прапори та залишилися в Севастополі¹⁶¹. Та саме відхід більшовизованої частини флоту дозволив німцям на вповні законних підставах захопити весь український чорноморський флот що залишався в Севастополі. Командуючий флотом Саблін, своїми вчинками двічі прямо порушив умови Берестейського мирного договору (відхід есмінців на чолі з есминцем «Керч» вночі з 29 на 30 квітня, а також вихід дредноутів та решти кораблів в ніч з 30 квітня на 1 травня) і таким чином виставив порушником цих умов весь Чорноморський Флот. Адже ще 15 квітня міністерство іноземних справ Німеччини повідомляло, що *«військові кораблі*

колишнього чорноморського флоту, що після 20 квітня будуть порушувати статтю 5, будуть роздивлятися союзниками як ворожі, і з ними буде чинитися відповідним чином»^{162*}.

Не забували німці і про відмову УНР від території Криму, що також зіграло свою негативну роль – відтак ще й виходило, що флот поки що не міг вважатися українським. Справдилися найгірші сподівання українців. 3 травня генерал Роберт Кош оголосив весь флот тимчасово полоненим, змусивши українських моряків фактично під гарматами прибулих 2 травня німецько-турецьких крейсерів «Гебен» та «Гамідіє» полишити свої кораблі. 3 травня німці захопили кораблі та виставили на них свої озброєні караули і підняли свої воєнні прапори. Виняток становили тільки три пароплави, що підняли українські прапори – «Царь» («Посадник»), «Чатир-Даг» та «Алексей»¹⁶³. В ситуації що склалася, справу з конкретними кораблями за попередньою домовленістю фактично мав вирішувати призовий суд (втім цю справу німці примусово відтягували, щоб більше скористатися із захоплення кораблів; зрештою, він так і не був організований). При цьому, як ми зазначали, генералом Кошем оголошувалося, що весь Чорноморський флот є інтернований до кінця світової війни, і лише після цього буде переданий Україні.

До всього цього, в кінці квітня Україну охопив морок політичної кризи, яка завершилася тільки з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського. Криза не могла не відбитися на моральному стані українського війська, яке почало повільно розкладатися. Хитрі союзники, не гаючи часу, скористалися з всього цього безладу, та по всій країні почали захоплювати собі різне військово майно. Загалом же, таке гнітюче положення, коли на флоті панували самі німці, зберігалось майже цілий травень.

Примітки.

¹ Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996, с. 34.

² Вольный Юг. – 1917. – № 13. (цит. за виданням: Сергійчук В. *Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка, 2001 р., с. 77*); Сводка радио и телеграмм,

* Стаття V Берестейського мирного договору голосила: «свои военные суда Россия либо переведет в русские порты и оставит там до заключения всеобщего мира, либо немедленно разоружит. Военные суда государств, пребывающих и далее в состоянии войны с державами Четверного союза, поскольку эти суда находятся в сфере власти России, приравниваются к русским военным судам». (Документы внешней политики СССР. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т. 1.(07 ноября 1917 – 31 декабря 1918) – с. 47–51.)

не вішедших отдельними випусками за 4 декабря [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 65] (*цит. за виданням: Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 40).*

³ Лубенець А. В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 54.

⁴ Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег: Денвер, 1968, с. 112.

⁵ Изв. Севастоп. Совета воен. и рабочих депутатов. – 1917. – 30 ноября (*цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007*); Сводка радио и телеграмм, не вышедших отдельными выпусками за 29 ноября 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 41] (*цит. за виданням: Лубенець А. В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 40).*

⁶ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 49.

⁷ Ibid., с. 50.

⁸ Русское слово. – 1917. – 23 ноября. (*цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007*).

⁹ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 63.

¹⁰ Изв. Севастоп. Совета воен. и рабочих депутатов. – 1917. – 14 декабря. (*цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007*).

¹¹ Хесин С. С. Военные моряки в борьбе за власть Советов. М., 1953 – с.155; Изв. Севастоп. Совета воен. и рабочих депутатов. – 1917. – 10 декабря. (*цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007*).

¹² Изв. Севастоп. Совета воен. и рабочих депутатов. – 1917. – 10 дек. – 16 дек. (*цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007*).

¹³ Шрамченко Я.В. Жуткие дни...Агония Черноморского флота // Морские записки. 1961. Т. 19, № 1/2. с. 45.

¹⁴ Шрамченко С. Божа кара (із споминів) // Українське козацтво ч. 2 (20) за квітень-червень 1972 р., с. 26–29.

¹⁵ Шрамченко Я.В. Жуткие дни...Агония Черноморского флота // Морские записки. 1961. Т. 19, № 1/2. с. 45.; Це не було правдою, позаяк кілька офіцерів таки відправилося з більшовицькою експедицією (*прим. авт.*).

¹⁶ Ibid., с. 46.

¹⁷ Ibid., с. 46–47.

¹⁸ Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег: Денвер, 1968., с. 116.

¹⁹ Ibid., с. 119.

²⁰ Ibid., с. 149.

²¹ Сводка № 20, рейд Севастопольский, декабря 19 дня 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 120-121] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 74).

²² Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 54.

²³ Ibid.

²⁴ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4 – с. 3-4.

²⁵ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 54.

²⁶ Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 р // Літопис Червоної Калини – Львів, 1938 – Ч.1, с. 10.

²⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 384.

²⁸ Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 р. // Літопис Червоної Калини – Львів, 1938 – Ч.1, с. 10.

²⁹ Ibid.

³⁰ Сводка радио и телеграмм, не вышедших отдельными экстренными выпусками за 25 декабря 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 147] (цит. за виданням: Лубенець А. В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 85).

³¹ Сводка радио и телеграмм, не вышедших отдельным выпуском 26 декабря 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 149] (цит. за виданням: Лубенець А. В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 88).

³² Сводка радио и телеграмм, не вышедших 28 декабря 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 154; ф.р-182, оп. 1, спр. 1, арк. 13; ф.р.-182, оп. 1, спр. 1, арк.. 9] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 91).

³³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932., с. 384.

³⁴ Сводка радио и телеграмм, не вышедших отдельным выпуском 26 декабря 1917 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 149] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 87).

³⁵ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 54.

- ³⁶ Шрамченко С. Лінійний корабель-дредноут «Воля» // Літопис Червоної Калини – Львів, 1939 – Ч. 5, с. 8.
- ³⁷ Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 р. // Літопис Червоної Калини – Львів, 1938 – Ч.1, с. 10.
- ³⁸ Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 82.
- ³⁹ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 54.
- ⁴⁰ Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 7, від 16 лютого, с. 91.
- ⁴¹ Шрамченко Я. В. Жуткие дни...Агония Черноморского флота // Морские записки. 1961. Т. 19, № 1/2. с. 60.
- ⁴² Одесские новости. – 1917. – 12 декабря. (цит. за виданням: Вінцковський Т., Джумиґа Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.). – Одеса: Фенікс, 2010.)
- ⁴³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 255.; Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 7, від 16 лютого, с. 91.
- ⁴⁴ Бережной С.С. Корабли и вспомогательные суда советского военно-морского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, М., 1981, с. 243.
- ⁴⁵ Г.М. Матвеев. Воспоминания об Октябрьской революции в Севастополе. – Л.56. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2. – с. 34. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ⁴⁷ Моряки в борьбе за власть Советов на Украине. [Сб. документов].— Киев, Изд-во АН УССР, 1963. – с. 52. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ⁴⁸ Одесские новости. – 1917. – 17 декабря. (цит. за виданням: Вінцковський Т., Джумиґа Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.). - Одеса: Фенікс, 2010.)
- ⁴⁹ Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 7, від 16 лютого, с. 91.
- ⁵⁰ Народна воля. – щоденна народня газета – ч. 191, від 11 січня 1918 р. (29 грудня 1918 р.), с. 2.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Повідомляє военно-морський історик О.А. Гайдук (С.-Петербург) (із особистого листування автора).
- ⁵³ Морской журнал № 37(1), январь 1931 – Издание кають-компаний в Праге. – с.18.
- ⁵⁵ Народна воля. – щоденна народня газета – ч. 191, від 11 січня 1918 р. (29 грудня 1918 р.), с.2.
- ⁵⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.3. – с. 183–184. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

- ⁵⁷ Діло, вівторок 22 січня 1918, ч. 14 (9574), с. 2.
- ⁵⁸ Радио № 100468 [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 169] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 98).
- ⁵⁹ Радио № 100586 [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 218] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 113).
- ⁶⁰ Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 125.
- ⁶¹ Пилишенко В. День українського моря. // Свобода, Джерсі Сіті, Ч.80 за 1965 рік.
- ⁶² Пилишенко В. Чорноморці в Українській Револуції // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Сіті – Нью Йорк. – с. 26.
- ⁶³ Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т.2. – с. 99.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Одесский листок. – 1918. – 4 января. (Цит. за виданням: Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. *Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. – Одеса: Фенікс, 2010.)
- ⁶⁶ Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т. 2. – с. 100-101.
- ⁶⁷ Ibid.
- ⁶⁸ Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т. 2. – с. 101.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Радиogramма № 100523 [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 22, арк. 193] (цит. за виданням: Лубенець А.В. *Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 105).
- ⁷¹ Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т.2. – с. 107.
- ⁷² В.І. За Українське море! Львів: 1936 р., вид-во «Дешева книжка», с. 27.; Діло, середа 29 квітня 1936, ч. 93 (14342), с. 5. В обох джерелах, очевидно, подається дата за старим стилем (прим. авт.)
- ⁷³ Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т.2. – с. 118.
- ⁷⁴ Одесские новости, 30 января (12 февраля) 1918 года, № 10626. (цит. за виданням: Тинченко Я. *Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання*. – К.: Темпора, 2012, с. 26)
- ⁷⁵ Доклад мічмана Ю.І. Ляховицького-Чеховича капітанові першого рангу Щепотьєву від 24 серпня 1919 р. [РГВМФ Ф. р-87 оп. 1, спр. 47 арк. 17–20]. Саме так було названо Юрія Дяченка в докладі цього білогвардійського розвідника. Очевидно, в 1918 р. він був хорунжим або ж значковим в армії Української

Держави в часи Павла Скоропадського. Документ подав дослідник С.Ю. Гордіїв (прим. авт).

⁷⁶ Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т. 2. – с. 99.

⁷⁷ Одесские новости, 23 января (5 февраля) 1918 года, № 10620. (цит. за виданням: Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012, с. 26).

⁷⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 385.

⁷⁹ Шрамченко С. Лінійний корабель-дредноут «Воля» // Літопис Червоної Калини. – Львів, – 1939. – Ч. 5., с. 8.

⁸⁰ Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег: Денвер, 1968., с. 120.

⁸¹ Шрамченко С. Божа кара (із споминів) // Українське козацтво ч. 2 (20) за квітень-червень 1972 р., с. 26-29.

⁸² Букетов Ф. На волосок от смерти // Новое русское слово (Нью Йорк), № 17995, 16 июня 1962 г.

⁸³ Шрамченко Я. В. Жуткие дни...Агония Черноморского флота // Морские записки. 1961. Т. 19, № 1/2. с. 70.

⁸⁴ Борьба за Советскую власть в Крыму. – Т. 1. – с. 201. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

⁸⁵ Моряки в борьбе за власть Советов на Украине. [Сб. документов]. – Киев, Изд-во АН УССР, 1963 – с. 92. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

⁸⁶ Протокол № 19 пленарного заседания Центрального комитета Черноморского флота от 16 февраля 1918 г. [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 1-а, арк. 69-70] (цит. за виданням: Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 129-130).

⁸⁷ Христич. Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч.2(7), с. 150.

⁸⁸ Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 36.

⁸⁹ Ibid., с. 95.

⁹⁰ Христич. Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 152.

⁹¹ Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Сіті – Нью Йорк. – с. 25. Петро Мірчук. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто, 1957 – с. 22–23.

⁹² Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 р // Літопис Червоної Калини – Львів, 1938 – Ч.1, с. 10.

- ⁹³ Христич. Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 153.
- ⁹⁴ Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Ситі – Нью Йорк. – с. 25; Петро Мірчук. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто, 1957 – с. 22–23.
- ⁹⁵ Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7). – с. 154.
- ⁹⁶ Ibid., с. 156.
- ⁹⁷ Ibid., с. 157.
- ⁹⁸ Ibid., с. 158.
- ⁹⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 385.
- ¹⁰⁰ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 441.
- ¹⁰¹ Шрамченко С. Закон про державну національну флотію та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4, с.28.
- ¹⁰² Ibid., с.29.
- ¹⁰³ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 436.
- ¹⁰⁴ Шрамченко С. Закон про державну національну флотію та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4, с.28.
- ¹⁰⁵ Ibid., с.29.
- ¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – с. 59. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ¹⁰⁷ Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк. – с. 149–150.
- ¹⁰⁸ Кап. І. р. князь Я.К. Тумановъ. Одесса въ 1918–1919 г.г // Морские Записки – 1965. – №59 – с.66.
- ¹⁰⁹ Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Ситі – Нью Йорк. – с. 27.
- ¹¹⁰ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 94.
- ¹¹¹ С.С. Бережной у своєму відомому довіднику *Корабли и вспомогательные суда советского военно-морского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, М., 1981* на с. 256–257. вказує, що ці кораблі також були виведені більшовиками в Севастополь, але це твердження помилкове – кораблі залишилися в Одесі, про що свідчать численні згадки сучасників. (прим. авт.)
- ¹¹² Бережной С.С. Корабли и вспомогательные суда советского военно-морского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, М., 1981 – с. 259.
- ¹¹³ Шрамченко С. Командування Українською Державною флотією в рр.1918–1920 // Табор, Ч. 18 с. 116.- Варшава, 1933.

- ¹¹⁴ Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 202, від 12 травня, с. 295.
- ¹¹⁵ Вульф О.Р. Австро-Венгерская дунайская флотилия в мировую войну 1914–1918 годов. СПб.: Издатель М.А. Леонов, 2004., с. 106.
- ¹¹⁶ Лорей Г. Операции германо-турецких сил 1914–1918, Полигон, Санкт-Петербург 2003, с. 462.
- ¹¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 258.
- ¹¹⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 436.
- ¹¹⁹ Лутовський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 46–47.
- ¹²⁰ Відозва до моряків транспортної флотилії Чорного моря, які знаходяться на службі військової обов'язності 1-го березня 1918 р. [РГБВМФ. – Ф. р-181. – Оп. 1. – Д. 20. – л. 70.] (цит. за виданням: Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 189).
- ¹²¹ Лорей Г. Операции германо-турецких сил 1914–1918, Полигон, Санкт-Петербург 2003, с. 462–463; Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 117.
- ¹²² Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 117–118.
- ¹²³ Wertheimer Fritz. Durch Ukraine und Krim. – Stuttgart, 1918, s. 52.
- ¹²⁴ Цит. за виданням: Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. // Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998.
- ¹²⁵ Цит. за виданням: Лубенець А. Діяльність міністерства морських справ Української Народної Республіки напередодні гетьманського перевороту (березень – квітень 1918 р.). // Морська Держава № 6 (12), 2004.
- ¹²⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 385.
- ¹²⁷ Цит. за виданням: Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Спомини. – Київ, видавництво «Поліграфкнига», 2002. Частина 3, розділ IV. Татарський уряд. Бої та пертрактації з севастопільською залогою. Наш вихід з Криму.
- ¹²⁸ Резолюція команди крейсера «Память Меркурия» [ЦДА ВМФ Ф.р-182, оп.1, спр. 1-а, арк. 109] (цит. за виданням: Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 150).
- ¹²⁹ [ЦДА ВМФ Ф.р-183, оп.1, спр. 6, арк. 29-29(зв.)] (цит. за виданням: Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007, с. 151).
- ¹³⁰ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 79-82.
- ¹³¹ Ibid., с. 128-129.
- ¹³² Цит. за вид.: Монастырёв Н. А. Гибель Царского флота // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995, Глава V. Революция и гражданская война.

¹³³ Цит. за виданням: Удовиченко О.І. *Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр.* К., Україна 1995. Розділ 6.

¹³⁴ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 19.

¹³⁵ Ibid., с. 109.

¹³⁶ Жуков В.К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. 1-ое изд. – М., 1931 – с. 217. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

¹³⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – с.289. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

¹³⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 256-257.

¹³⁹ Цит. за виданням: Удовиченко О.І. *Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр.* К., Україна 1995. Розділ 6.

¹⁴⁰ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 126-127.

¹⁴¹ Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк. – с. 151.

¹⁴² Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 135-136.

¹⁴³ Ibid., с. 135.

¹⁴⁴ Матвієнко В.М. До питання про самовизначення Криму в 1917-1918 рр // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – с. 83.

¹⁴⁵ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 138.

¹⁴⁶ Ibid., с. 141.

¹⁴⁷ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 438.

¹⁴⁸ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 141-142.

¹⁴⁹ Шрамченко С. Піднесення Українського прапора в Чорноморській флоті // За Державність. Ч. 2, с. 123. – Каліш, 1930; Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 142.

¹⁵⁰ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 142.

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid., с. 146.

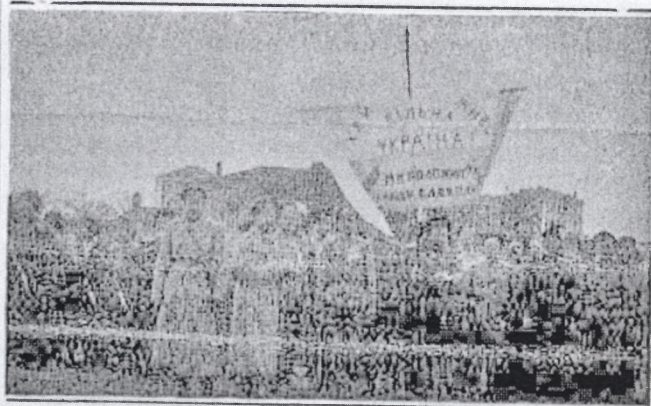
¹⁵³ Моряки в борьбе за власть Советов на Украине. [Сб. документов].– Киев, Изд-во АН УССР, 1963. – с.128-129. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. *Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // Севастополь: Крымский Архив, 2007).; Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 146.

- ¹⁵⁴ Сирченко І.Т. Виполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 153–154.
- ¹⁵⁵ Лорей Г. Операции германо-турецких сил 1914–1918, Полигон, Санкт-Петербург, 2003, с. 464.
- ¹⁵⁶ Шрамченко С. Піднесення Українського прапору в Чорноморській флоті // За Державність. Ч.2, с. 123. – Каліш, 1930.
- ¹⁵⁷ Сирченко І.Т. Виполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 151.
- ¹⁵⁸ Ibid, с. 152.
- ¹⁵⁹ Ibid., с. 157; Див. також: Горький М., Киров С.М. История гражданской войны в СССР. – М.: «Госполитиздат», 1957.
- ¹⁶⁰ Сирченко І.Т. Виполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 152–153.
- ¹⁶¹ Ibid., с. 153.
- ¹⁶² Ibid., с. 154.
- ¹⁶³ Ibid., с. 118.
- ¹⁶⁴ Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012, с. 36.

Готель «Франсуа» в Києві, де розміщувалося морське відомство УНР та Української Держави в 1917-1918 рр. (тогочасне фото)

З ТРАПЕЗУНТУ

“Душу й тіло ми положим за нашу свободу!”

Так виписували на своїх прапорах українці, що будучи в російській армії підчас революції в 1917 р., яка несподівано впала на Москву, гуртувалися й творили Українську Армію. Так виписали її вояки-українці, що були на кавказькому фронті.

Світлина представляє українську частину, що створилася весною 1917 р. в Трапезунті. Видно прапор з знаменним написом.

Серцем українського національного руху на кавказькому фронті був старшина рос. армії і родом з України по професії учитель, а його правою рукою підстаршина воєнної маринарки — він же був організатором українського хору.

З лівого боку на світлині видно Кубанських козаків, що разом з українцями, які творили українські частини брали живу участь в українському військовому рухові.

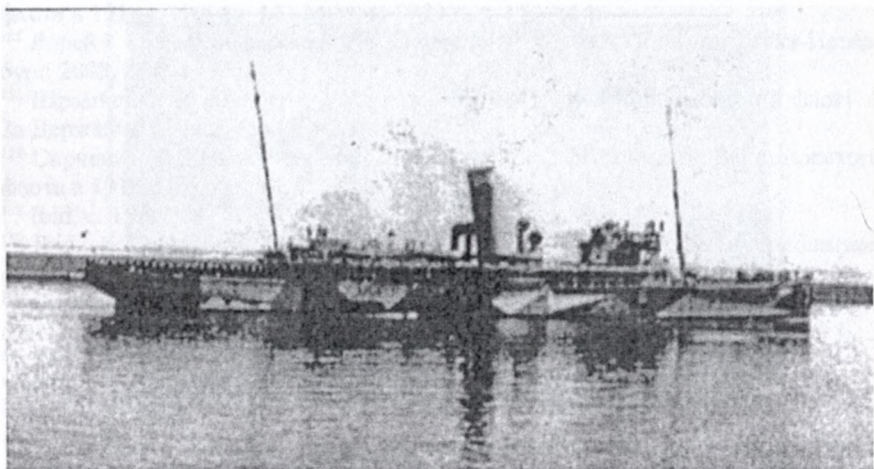
Учасником там був і цю світлину зберіг теперішній член і бувший голова Відділу Укр. Нац. Громади в Литві Б. Юрій Товстенко.

Світлина є цінним доказом, як наші вояки будучи в заборчій армії хопили за зброю і високо піднесли прапори, навіть гень далеко поза межами України, “Хай живе Вільна Україна”.

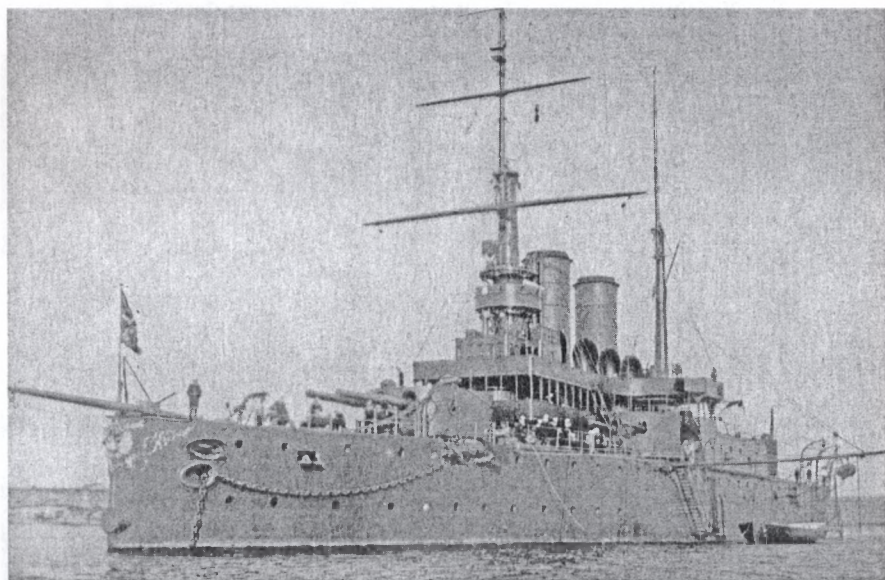
Іван Іванюк (Литва).

Українці в Трапезунді (фото з Альманаху Української Стрілецької Громади в Канаді за 1938 р.)

Гідрокрейсер «Король Карл». (фото з часів Першої Світової Війни)

Лінійний корабель «Ростислав». (фото з часів Першої Світової Війни)

Погром українського штабу в Петрограді.

До військового секретарства прислано протокол оглядання помешкання українського революційного штабу в Петрограді після погрому, який зробили там більшовики. В протоколі говориться, що в дверях були повибиті шибки та повиймані французькі ямки; електрична арматура повиривана; меблі у всіх кімнатах побиті і почасти спалені; портрет Т. Шевченка покотено саргетачи, а портрет Вийвиченка потрешано ногами; в кімнатах огідно понапаскуджувано; куфри, скриньки членів штабу порозломлювано і забрано з них всі речі, а також гроші, пожертвовані за газети; книжки понапалено в грубах та пороскидано по підлозі і таке инше. Оглядання робили представники автономного Сибіру, співробітники газети „Новая Жизнь“, члени президіуму „совіта салд. депутатов“ та члени штаба.

Газетне повідомлення про погром українського штабу в Петрограді на початку 1918 р. (Народна воля. — щоденна народня газета — ч. 191, від 11 січня 1918 р.)

— На Чорному морі. Команда дредноута „Воля“ на Чорному морі підняла була на гафелі український прапор, показуючи цим свою приналежність до народної флотії Української Республіки, але більшовицький революційний комітет, що грешуючи зірвати дредноут мінами, примусив взяти прапор.

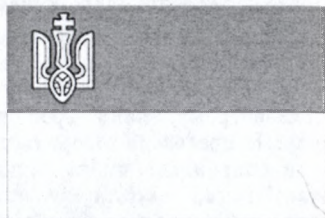
Газетне повідомлення про захоплення лінкору «Воля». (Народна воля. — щоденна народня газета — ч. 191, від 11 січня 1918 р.)

Карикатура на погроми в Криму з журналу «Новый Сатирикон», № 16, 1918. (Акула: «Панове, зізнавайтесь, хто з наших був на берегу коли їх вбивали — нашу роботу видно»)

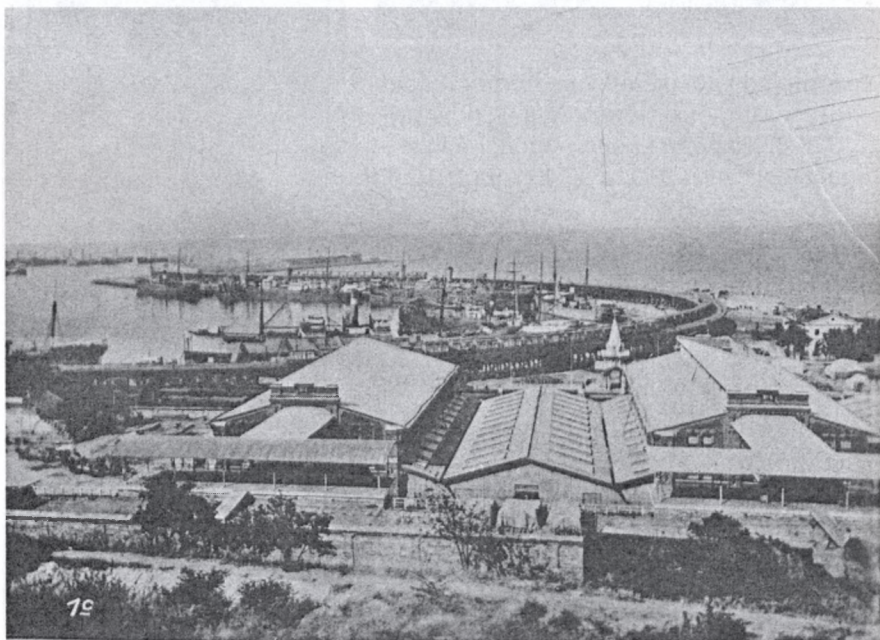

— **Морський з'їзд.** На 10 січня скликається в Києві українська морський з'їзд. Програма з'їзду така: 1) справоздання Морської Генеральної Ради; 2) справоздання генерального морського секретарства; 3) справоздання з місць; 4) обміркування справи з Чорноморським флотом; 5) Українська Установча Рада; 6) переведення служби в флоті на вільний найм; 7) головні завдання військового і торговельного флоту відносно Української Республіки; 8) організування професійних спілок фаховці морської справи; 9) біжучі справи.

Військово-морський
прапор УНР,
затверджений
14 січня 1918 р.

Газетне повідомлення про Морський з'їзд в Києві 10 січня 1918 р. (Народна воля. — щоденна народня газета — ч. 191, від 11 січня 1918 р.)

Порт Одеси в середині 1918 р.

Розділ III.

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ФЛОТ В СЕВАСТОПОЛІ ТА КРИМУ (травень-жовтень 1918 р.).

1. Організація та діяльність українського морського міністерства. Положення українського флоту в Севастополі та інших містах Криму в травні-серпні 1918 р.

В той же день 29 квітня, коли Чорноморський флот в Севастополі остаточно перейшов під українську юрисдикцію, в Києві відбувся переворот генерала Павла Скоропадського, що розігнавши Центральну Раду оголосив себе гетьманом України. Із цими подіями остаточно закінчився революційний етап становлення українського флоту. Саме за гетьманату організація морських справ вперше увійшла в регулярні рамки¹. В перші ж дні новим урядом було докорінно реорганізовано апарат воєнного міністерства. Військовим та одночасно морським міністром гетьман поставив армійського генерала Олександра Рогозу. Зауважимо, що по всіх морських державах, де флот тільки з'являвся, головою морського відомства часто ставав який-небудь суходільний генерал. Зокрема так воно тривалий час було в 1870-х рр. в Німеччині. За часів же гетьмана, як і за Центральної Ради Морське відомство продовжувало бути частиною воєнного міністерства. Воно було розгорнуте в окремий орган військового управління лише наприкінці існування гетьманату, вже після повернення чорноморського флоту до української розпорядності. Морське відомство більшу частину 1918 р. знаходилося під головуванням товариша морського міністра капітана першого рангу (на посаді з 3 травня по 10 жовтня 1918 р.; пізніше – контр-адмірал) Миколи Максимова. За спогадами гетьмана, *«...этот человек был искренне преданный своему делу и выбивался из сил, чтобы как-нибудь собрать остатки того колоссального имуществва, которое еще так недавно представлял наш Черноморский флот»*². До цього часу, в період Центральної Ради, з 26 квітня 1918 р. він був помічником начальника Морського генерального штабу³.

Робота з організації Морського міністерства розпочалася негайно. Вже 8 травня на засіданні Ради міністрів було ухвалено створити

комісію для організації та реформування флоту. Комісія була створена вже 10 травня на чолі з адміралом Андрієм Покровським, в склад якої входили віце-адмірал О. Хоменко, контр-адмірали О. Кликов, Д. Ненюков, П. Паттон. Комісія працювала до 1 червня, здавши документи до Морського генерального штабу⁴.

Того ж 8 травня було сформовано Морський генеральний штаб у складі відділів: оперативно-організаційного, закордонного, служби обліку, мобілізаційно-розвідувального (завідувачем цього відділу з 14 травня був капітан другого рангу Андрій Пчельников (пізніше підвищений до капітана першого рангу). Через два дні, 10 травня був сформований Головний морський штаб в складі відділів: розпорядчого, відділу загальних справ (завідувачем відділу був лейтенант Віктор Войніч), відділу особового складу старшин (завідувач капітан першого рангу Михайло Остроградський), відділу особового складу матросів (з 27 травня завідувач лейтенант Петро Вуків), відділу морської піхоти (з 25 травня в.о. завідувача відділу призначений полковник Гаврило Никогда)⁵. До керівництва флоту також належали капітан другого рангу Семен Овод (до 31 травня – начальник Головного морського штабу), капітан першого рангу Юрій Свірський (з 1-го червня в.о. начальника Головного морського штабу), капітан першого рангу Микола Протасов (з 27 травня начальник Морського генерального штабу), капітан другого рангу Євграф Акімов (з 10 травня – голова Головної господарської управи Морського відомства; заступник голови управи – старший лейтенант Михайло Білинський⁶). Редактором «Морського журналу» Морського генерального штабу 14 травня призначено мічмана Владислава Чернецького⁷.

Як зазначають сучасні дослідники А. Лубенець та О. Луговський, в загальному вигляді українське Морське відомство починаючи з 13 травня складалося з наступних структур: головний морський штаб, генеральний морський штаб, головна морська господарська управа, головний відділ кораблебудування, головна морська медично-санітарна управа, головна військово-судочинна управа, особливий відділ воєнно-морської освіти та канцелярія міністра. Загалом, організація Морського відомства цілком наслідувала старий російський зразок⁸.

Український флот відбудовувався за надзвичайно складних повоєнних економічних та юридичних обставин. На початку травня

майже весь флот, що перебував в Севастополі, цілком опинився під німецьким контролем. Практично, більшовицька окупація тепер змінилася окупацією німецькою. Захоплення кораблів в Севастополі 3 травня, хоч і вийшло ніби виправданою з німецької сторони мірою, але зрештою, цей факт викликав таку напругу взаємин між Україною та Німеччиною, що незважаючи на призначення до Києва німецького військово-морського аташе, такий же представник в Німеччину своєчасно так і не був призначений⁹. При цьому гетьман сподівався і рішуче наполягав на поверненні під свою юрисдикцію всього чорноморського флоту. Саме тому воєнним міністерством Української Держави продовжували найматися кадри досвідчених морських офіцерів, техніків, фахівців, виділялися великі кошти на підтримання в порядку чорноморських портів. Загалом же, на службу до українського флоту перейшло більше ніж 50% колишнього офіцерського складу чорноморського російського флоту¹⁰. Така кадрова політика дозволила швидко направити ефективну діяльність флоту та Морського відомства (дослідники М. Литвин та К. Науменко одних тільки адміралів на українській службі нарахували 29 чоловік¹¹), однак вона мала і свої недоліки – до служби на український флот таким чином потрапило багато росіян, дуже часто – зовсім ворожих до ідеї української державності, що потім сильно далось взнаки українському флоту. Біля 30 % цих колишніх російських морських офіцерів, що заступили на службу до українського флоту, навіть не схотіли скласти присягу на вірність Україні. Не дивлячись на це, при цьому вони продовжували знаходитися на українській службі, справно отримуючи жалування.

Стосовно кримської проблеми (свого часу, як пам'ятаємо, Центральна Рада відмовилася від його території), то гетьман та його урядовці рахували півострів невід'ємною частиною Української Держави. Враховуючи вимоги та настрої місцевого населення, гетьман планував надати Криму територіальну автономію. Але у кінці червня німці, явно на перешкоду гетьману (однак формально слідуючи умов Берестейського миру), підтримали самопроголошений кримський краєвий уряд генерала Сулькевича (литовський татарин), що хотів для Криму незалежності. Втім ніякої реальної влади на Кримі Сулькевич не мав. Павло Скоропадський згадував: «...несмотря на то, что Крым не принадлежал Украине, последняя несла целый ряд расходов и по эксплуатации

*железных дорог, и по содержанию почт и телеграфа, и даже такие подробности, как содержание конских депо, падало на нее»*¹². Існування цього уряду практично не впливало на діяльність військових моряків. Наказом від 1 липня 1918 р. ч. 129/10 пояснювалося, що всі старшини і підстаршини флоту, які зараховані до резерву українського флоту, можуть перебувати в Севастополі і в Криму все одно, що на території самої України¹³. Після того, як гетьман в серпні оголосить економічну блокаду півострова, Сулькевич остаточно розгубить більшу частину свого колишнього політичного авторитету і в кінці-кінців погодиться на автономію.

Святослав Шрамченко згадував про Крим: *«Українське Морське Відомство, базуючись на здоровому державному розумі, ніколи не дивилося на Крим, як на якусь, окрему від України, землю і не рахуючись з існуванням бутафорного кримського краєвого уряду тен. Сулькевича, безупинно і неухильно провадило українську воєнно-морську політику у Криму, розпоряджаючись чорноморською флотою в тій чи більшій мірі, що зрештою поступово все більше і більше допускало німецьке окупаційне командування»*¹⁴. Більше того, як зазначає Святослав Шрамченко, з оголошенням чорноморського флоту власністю України, український уряд прийняв на себе всі права і обов'язки, зв'язані з цим, тому він не тільки не зупинявся над видатками на різні порти України, в тому числі і кримські, але задовольняв навіть вимоги чужих портів, хоч і ліквідаційні, наприклад, грузинського порту Батума, особистий склад якого влітку 1918 р. в більшості також вступив на службу в український флот*.

Отже, в першу чергу були вирішені справи із мобілізованими за війни торговельними пароплавами (їх було біля 200). 8 травня німці організували в Севастополі роботу міжнаціональної навігаційно-технічну комісію (аббр. *Nateko*) на чолі з віце-адміралом німецького флоту Альбертом Гопманом. Комісія вирішувала всі питання стосовно руху та переміщень кораблів, в тому числі і торговельних, в Севастополі та по

* «Так, наказом по М. В. від 18 жовтня 1918 р. (ч. 486/21) оголошена віддрукована в Державному Віснику Законів ч. 32 постанова Ради Міністрів про відкриття розпорядження Морського Міністерства кредиту 170 433 карб. 20 коп. на видачу допомоги службовому персоналові б. Управління Батумського Тимчасового Воєнного Порту і на ліквідацію його справ». (цит. за виданням: Шрамченко С. *Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 рр.* // *Свобода, Джерсі Сіті*, ч. 109–110 за 1952 рік).

всьому Чорному морю¹⁵. В неї увійшли також і представники Української Держави. Представником Української Держави в навігаційно-технічній комісії був капітан першого рангу князь Карл Лівен¹⁶. Вже скоро спільними зусиллями членів комісії було вироблено план демобілізації торгівельного флоту.

Незабаром після того, в кінці травня, в Севастополі почали відбуватися перші позитивні зрушення. 20 травня адмірал Покровський домігся повернення під український прапор трьох великих кораблів, що за війни були мобілізовані до складу військового флоту в якості гідрокрейсерів. Для цього було створено спеціальну комісію. Таким чином, пароплави РОПіТ «Микола І», «Петро Великий» та «Олександр І», були роззброєні та повернені в український торгівельний флот¹⁷. Не обійшлося, щоправда, без ложки дьогтю – за тиждень до цього, перший з названих кораблів був розграбований німцями – подібні явища, нажаль, були регулярними в час панування в Севастополі німців. Рапорт капітана транспорту «Микола І» командиру Севастопольського порту від 15 травня 1918 р. голосив¹⁸: *«13 мая, не предупредив меня, стали свозить с парохода на берег имущество, как то: каютную обстановку, матрацы, диваны, умывальники, зеркала, табуретки, белье и медные прутья для занавесок, а также из каюты-люкс, дамского будуара, библиотеки, музыкального салона, курительной I класса, бара и кают-компани всю мягкую мебель и стулья, а из буфета – посуду и серебро, а также увозят всю провизию, которая была приобретена для экипажа на собственные средства. Все выше упомянутое продолжает свозиться и в настоящее время...»*

Того ж дня, 20 травня з Севастополя до Одеси вийшов перший корабель під українським прапором – пароплав «Алексей», з 429 пасажирами на борту. Цим рейсом було відкрито постійне морське сполучення між Одесою та Севастополем, де також був задіяний пароплав «Царь». Ще за кілька днів було відкрито сполучення Керч-Одеса, на якому працював пароплав «Владимир», перший рейс якого відбувся вже 30 травня. Одночасно було налагоджено постійне морське сполучення між Севастополем та Костянтинополем, на якому поки що під німецьким прапором працював пароплав «Константин»¹⁹. Взагалі ж, на час самостійності Української Держави в українському торгівельному флоті було 6 великих пароплавів місткістю 9155 тонн²⁰.

5 червня 1918 р. на засіданні Ради міністрів Української Держави товариш військового міністра капітан першого рангу Максимов доповів про демобілізацію з 1 червня торгового флоту²¹. Спеціально заснована для цього демобілізаційна комісія (голова: віце-адмірал Олександр Хоменко, до Ради в справах демобілізації торговельного флоту від Морського відомства з 27 червня належали адмірали Д. Ненюков та Лазарев) мала перевести поворот пароплавів товариствам і окремим особам та визначити відшкодування власників за всі пороблені на пароплавах зміни й переробки в цілях пристосування їх до військової служби²². За деякими підрахунками, в другій половині 1918 р. зусиллями членів навігаційної комісії українським власникам було повернено більше 50 торговельних кораблів, що за війни були зараховані до військового флоту. 16 липня виконком Севастопольського відділу союзу моряків та річників торговельного флоту постановив послати делегата Горбатова в м. Київ для ходатайства перед українським урядом видати морякам торговельного флоту жалування²³. Справа морських перевезень, взята під егіду Української Держави, таким чином, набувала організованого характеру.

Вирішалася також доля іноземних кораблів, та кораблів-призів. Румунії за Бухарестським мировим договором поверталися три гідрокрейсери («Імператувль Кароль», «Дакія», «Принчипесса Марія»), що були румунськими реквізованими пароплавами, які 1916 року викупив та мобілізував царський уряд. Четвертий румунський корабель-гідрокрейсер «Імператувль Траян» стояв ще тоді в Новоросійську, і буде повернений пізніше. Біля 20 інших німецьких, турецьких, австрійських, болгарських торговельних кораблів, що за війни були затримані та стали морськими призами, протягом літа 1918 р. були повернені своїм законним хазяям. Однак через великі обсяги роботи та інші причини, та зважаючи на загальну зайнятість комісії, справа із передачею власникам майже сотні інших розкиданих по різних портах Криму мобілізованих кораблів затягнулася аж до листопада 1918 р. Остаточна ця проблема вирішилася вже після кінця війни.

Динаміка повернення та демобілізації пароплавів може бути схарактеризована наступними даними (щоправда, свідчення ці далеко не повні). Так, 19 червня було повернено колишньому власникові портове судно «Аржентина». 6 липня було повернено портове судно «Володя»,

20 липня – транспорт № 83 «Енергія», 24 липня – портовий транспорт «Естелла-Марія» та колишній тральщик Т-261 «Георгій», 30 липня – судно «Елена». В наступних місяцях справа повернення суден власникам продовжилася: 2 серпня було повернено транспорт № 94 «Еммануїл», 6 серпня було повернено корабель № 88 «Принцип», 7 серпня – портове судно «Скорый», 14 серпня – транспорт № 117 «Уранія», 17 серпня – портове судно «Павел», 29 серпня – колишній мінний загородник «Георгій», 30 серпня – повернено портове судно «Вера-Надежда», транспорт № 40 «Марія», та колишнє посильне судно «Ельсі»²⁴.

На відміну від торгівельного, справи з воєнним флотом склалися ще набагато гірше. Якщо торгівельні кораблі (хоч і пограбувавши та затримавши цілий ряд суден...) німці більш-менш охоче повертали своїм власникам, то воєнний флот через відхід збільшовизованих есмінців та ескадри Сабліна був оголошений інтернованим до самого кінця світової війни. Прибравши до рук владу в Севастополі і зайнявши своїми вартами всі воєнні кораблі, німці організували вивіз різних потрібних для себе воєнних матеріалів, через що між представниками української адміністрації та німецькою військовою владою постійно, особливо на початку, виникали гострі конфлікти. 13 травня німці самочинно, без всяких попередніх узгоджень з українською стороною повернули туркам недієздатний крейсер «Прут» (ремонт з часу підняття крейсера так і не завершився), колишній турецький «Меджидіє», що затонув на мінному полі біля Одеси 24 червня 1915 р.²⁵. Українській стороні турки на згадку про цей корабель залишили тільки судову ікону – образ Св. Миколи, який після ознайомлення з його історією, був ними з урочистою пошаною відданий капітану першого рангу Остроградському, який пізніш привіз його до Києва²⁶.

Через таке положення справ, на час вирішення всіх проблем із флотом в Севастополі, головним морським центром України ставала Одеса. 6 липня 1918 р. в Одесі з кораблів Дунайської флотилії там була організована українська бригада тралення (2 канонірські човни та 20 тральщиків) під командою капітана першого рангу Олександра Гадда, яка протягом місяця виконала успішне тралення Одеського рейду, Дніпрово-Бузького лиману та його околиць. Операція дала змогу відновити в цьому районі морську торгівлю та перевезення. Тралення стало першою бойовою операцією українського флоту з

часів козацтва. Детальніше діяльність українського флоту в Одесі буде розглянута у відповідному розділі.

Тим часом, в Севастополі організовувалося офіційне українське воєнно-морське представництво. 21 травня 1918 р. був виданий наказ ч. 6/069 наступного змісту²⁷: *«По наказу Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України капітан І ранги Михайло Остроградський призначається офіційним представником Морського Міністерства Української Держави до м. Севастополя для зв'язку з германським командуванням на Кримі по питанням, котрі торкаються: воєнних кораблів, транспортів і пароплавів, що базуються у Севастополі, їх особистого складу, севастопольського портового правління, а також по всіх воєнно-морських питаннях на Кримі»*. Начальником штабу офіційного представника був призначений капітан першого рангу (пізніше – контр-адмірал) Микола Черніловський-Сокол. 27 травня 1918 року Остроградський розпочав поступовий залік до резерву в Севастополі всіх бажаючих офіцерів та унтер-офіцерів флоту*, які не залишилися на дійсній службі. Капітан другого рангу Нестор Монастирьов згадував, що *«...український уряд щиро намагався допомогти тим офіцерам, стан яких був дуже тяжким. Усіх, хто зареєструвався в Морському міністерстві оформлювали в якості резервістів з видатком в 450 карбованців...»*²⁸. Місячна платня зарахованих до резерву становила для старшин і лікарів – сімейних – 450 крб., несімейних – 300 крб.; для кондукторів – сімейних – 300 крб., несімейних – 200 крб. Термін перебування в резерві не міг бути більший за 2 місяці²⁹. В умовах демобілізації морських старшин військового часу (призваних з запасу), згідно з наказом ч. 91 від 3 червня виняток становили лише ті старшини, які були згодні служити Українській Державі й мали відповідну атестацію від свого начальника з проханням залишити цього старшину на службі як потрібного й доброго працівника³⁰.

8 червня військовий міністр Рогоза наказав: усіх гардемаринів, залічених на службу Українській Державі, а також тих з них, що подали прохання щодо залічення на службу, і які скінчили відповідні навчальні заклади, та мають про це атестати, але не були переведені в офіцери внаслідок скасування офіцерських рангів в Російській Республіці – представити до переведення в мічмани Українського Державного Флоту³¹.

* див. додаток І.

Морське міністерство зробило також все можливе для організації та впорядкування харчування особового складу. Для цього наприкінці червня було створено комісію на чолі з начальником відділу заготівель та постачання Головної морської господарчої управи підполковником Юскевичем. Згідно з наказом військового міністра ч. 135-8 від 1 липня, всім військовослужбовцям флоту дозволялося з інтендантських складів за платню видавати щомісяця харчові припаси³².

Одночасно, українською стороною в Севастополі задовольнялися вимоги родичів загиблих на початку року офіцерів, щодо виплати їм відповідних пенсій та компенсацій по втраті годувальників*. Представниками військово-морської прокуратури в цей же час велися справи щодо розслідування вбивств в Севастополі. Як і в Одесі, в Севастополі сталася схожа історія: батьки, дружини й родини вбитих більшовиками старшин звернулись до капітана першого рангу Михайла Остроградського, щоб він допоміг їм видобути трупи потоплених, для їх відповідного поховання. Для цієї мети було дібрано відповідну команду водолазів, на чолі з двома старшинами, присланих з Києва. Лейтенант Святослав Шрамченко пригадував про хід водолазних робіт³³: *«...спустили старишину. Він по повороті оповів дійсно жахливий образ. Справді трупи стояли в різних позах на нерівному дні моря, бо прив'язаний тягар тримав їх за ноги. Від течій у воді вони самі рухалися і простягнені догори їх руки теж рухались, наче комусь погрожуючи. У багатьох були сліди одностроїв, відзнак, гудзиків. Частинно трупи були об'їдені раками і крабами. Несамовитий образ. Почали витягати трупи. В цій бухті їх було коло сотні. По видобутті вони були зведені на берег, розпізнані й поховані з воєнними почесностями, при чому до української почесної сотні матросів з оркестрою німецьке воєнно-морське командування додало свою почесну сотню з оркестрою з лінійного крейсера «Султан Явус Селім» чи «Гебен», який знаходився на той час уже на становищі союзника на Севастопольському рейді, а також були представники австро-угорської, болгарської і турецької фльоти»*. Одночасно, двоє матросів, що приймали участь в цих водолазних роботах щиро визнали, що вони були учасниками цих вбивств. Пізніше, як пригадував Святослав Шрамченко, *«над ними відбувся воєнно-морський суд, який усіх присудив до*

* див. додаток 2.

кари смерті. Обвинувачені прийняли присуд із повною покорою, «як Божу кару за їх непростимий гріх» – казали вони, як це звучить у судовому протоколі їхньої справи, яку автор цих рядків оглядав разом із усіма доданими фотознімками, пізніше у Києві в Морському Міністерстві, в Головному Воєнно-Морському Судовому Управлінні. Обвинувачені також самі відмовилися від подання прохання на ім'я Гетьмана про злагіднення кари в зв'язку з їх чистосердечним визнанням власної вини»³⁴.

Це був далеко не єдиний акт переслідування колишніх революційних матросів та червоногвардійців, велике число яких осіло в селах та хуторах навколо Севастополя. Є відомості, що 10 травня на вокзалі Харкова (!) було арештовано групу колишніх матросів в 400 (!) осіб, що пробивалися в Радянську Росію, які по затриманні були відправлені на роботи в Східну Прусію³⁵. Повідомлення газети «Вісті краюї преси» від 29 травня голосило про біля 2000 колишніх матросів та червоногвардійців, яких повезли в Фінляндію для осушки болот³⁶.

23 травня сталася ще одна подія – з дна Севастопольської бухти було здобуто затонулий в кінці 1916 р. корпус лінкору «Імператриця Марія», про що було негайно сповіщено українське Морське міністерство (у фондах ЦДАВОУ зберігся звіт полковника Сіденснера до Морського генерального штабу щодо цього – ЦДАВОУ. – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 8). Корабель потім було визнано за Українською Державою. Малося на меті ґрунтовно реставрувати лінкор, попередньо перегорнувши та завівши його до Севастопольського сухого доку, однак яким саме чином це зробити тоді ще ніхто не знав. Були пропозиції зробити з корпусу лінійного корабля плавучий зерновий склад або транспортний корабель. Військові моряки ждали відновлення «Імператриці Марії» в якості воєнної одиниці, однак це було на той момент неможливим.

Зрештою, незважаючи на свої попередні заяви про інтернування флоту до кінця війни, німці почали поступово повертати захоплені в Севастополі військові кораблі та морське майно під український прапор. Невдовзі після дипломатичного визнання Української Держави (2 червня Німеччина офіційно визнала Українську Державу), зваживши на постійні конфлікти та вимоги Морського міністерства та гетьмана повернути Україні флот, німці пом'якшили умови інтернування чорноморського флоту, після чого почали поступово вертати Українській Державі воєнні кораблі. До цього багато в чому спричинилася непоступлива

поведінка та принципіальна позиція українських воєнно-морських офіцерів, зокрема капітанів першого рангу Михайла Остроградського та його наступника Вячеслава Ключковського. Командувач флоту капітан першого рангу Михайло Остроградський бажав негайного повернення всіх кораблів флоту до української розпорядності. Фактично, він був єдиним, хто тоді міг захистити майно флоту від пограбування та німецької сваволі – саме до нього моряки і складали свої скарги, прохаючи про захист своїх інтересів. Так, 5 червня Остроградський отримав чергову скаргу – заяву команди транспорту «Вікторія», де повідомлялося про заборону команді доступу до корабля³⁷. Подібних заяв накопичилося за цей час дуже багато. Саме через такі випадки він демонстративно відмовився задовольнити ряд німецьких вимог, а головне – відмовився від візиту до генерала Коша. Як згадує лейтенант Шрамченко, таким чином Остроградський *«в де-чому образив німців з їх погляду»*³⁸. З цього виник цілий конфлікт, і не бажаючи його поглиблення, 10 червня 1918 р. він за своїм власним бажанням полишає посаду командувача флоту, після чого, будучи призначеним в розпорядження головного коменданта всіх портів Чорного і Азовського морів (адмірал Покровський), очолює штаб майбутньої 2-ої бригади лінійних кораблів, який тоді щойно почав формуватися³⁹. Незабаром, Остроградського було підвищено до контр-адмірала.

Розуміючи, що в таких конфліктних умовах співпраця з українським Морським міністерством буде неможливою, німці вдалися до деяких поступок. Коли 10 червня новим командувачем українського флоту було призначено командира дивізіону підводних човнів капітана першого рангу В'ячеслава Ключковського, то більш поступливий та дипломатичний Ключковський зміг досягти деяких домовленостей із німецьким командуванням. Як згадує лейтенант Шрамченко, на деяких кораблях, де була хоч і некомплектна українська команда, німці перестали піднімати свій прапор, і на них був лише український⁴⁰, але ці кораблі все одно продовжували знаходитися під німецьким контролем. Капітан другого рангу Сергій Холодовський, більшовик, член радянської мирової делегації згадував про становище флоту в ті часи: *«ко времени отъезда моего из Киева, суда Черноморского флота... стоят в Севастополе, Одессе и Николаеве, кто под украинским, кто под германским, а кто и вовсе без флага»*⁴¹.

Однак на перешкоді до повернення військового флоту спочатку стояли прогалини у кримській політиці Центральної Ради, крім того, німці мали свої плани щодо захоплених ними кораблів. Також претензії на них оголошувалися з боку Радянської Росії та уряду Криму, що не могло не затримувати вияснення статусу флоту. Не бажаючи повертати Україні одразу весь флот, німці посилались на старе республіканське морське законодавство, постійно запевняючи гетьмана, що Україні потрібен лише флот берегової оборони, як це планували його політичні попередники. Дмитро Донцов, який був тоді керівником Телеграфної Агенції, згадував про свою розмову із гетьманом, яка відбулася 19 липня: «...Гетьман здементував мені чутки, як брехливі, про те, що наша армія ще не формується. Похвалився, що з фльотою добре. Москалям признали балтійську фльоту, нам – чорноморську. Але, довірочно заявив мені, що не цілу. Підводні човни і ще деякий дріб'язок забирають німці собі за гроші. Заявили вони гетьманові, що Україні потрібна ж тільки оборонна фльота...»⁴².

В силу вищеописаних політичних та законодавчих проблем, влітку 1918 р. українські військові моряки в Севастополі були допущені для робіт поки що тільки на старий лінійний корабель «Георгій Побідоносець» (в українських джерелах часто пишуть «Юрій Побідоносець», на кораблі одночасно перебував український персонал та німецькі радисти з «Гебена», які обслуговували радіостанцію лінкору; сам корабель ще стояв під німецьким прапором), а також крейсер «Кагул» (через своє слабе озброєння рахувався за авізо⁴³), який був переданий в якості плавучої бази для рятувальної партії⁴⁴, що працювала весь цей час на корпусі лінкору «Імператриця Марія» під командою віце-адмірала Василя Олександровича Каніна та підполковника Георгія Миколайовича Сіденснера, і крейсер «Пам'ять Меркурія», який ще в липні слугував житлом для частин німецької середземноморської дивізії⁴⁵, а потім з початку серпня 1918 р. за рядом різних свідчень, в тому числі радянських, стояв під українським прапором та належав до українського флоту⁴⁶. На «Пам'яті Меркурія» та решті інших кораблів флоту, незайнятих німцями, перебували хіба що дуже нечисельні караули, переважно старшинські. Обумовлювалося, що вищезазначені кораблі, окрім крейсера «Пам'ять Меркурія», в разі потреби можуть бути знову включені до складу німецького флоту. Морське відомство

такий стан справ а також кількість повернених кораблів не влаштувала, оскільки очікувалось негайно отримати весь флот. Останнє унеможливлювалося, бо як вже зазначалося, про своє право на кораблі заявили одночасно самопроголошений кримський уряд та Радянська Росія, а тому слід було чекати закінчення переговорів із ними. Тому морські претензії української сторони задовольнялися практично лише передачею торгівельних кораблів, про що вже писалося раніше. Так, 2 серпня 1918 р. німці відмовилися повернути Україні яхту «Лукулл», міноносець типу «Строгий», колишні крейсери прикордонної сторожі «Коршун», «Ястреб» (знаходився в Єйську), «Ворон». Натомість повідомлялося, що на початку серпня до українського флоту можуть бути повернені пароплави «Бельбек» та «Веста»⁴⁷...

Користуючись тим складним юридичним положенням, яке склалося із флотом після подій 29 квітня, німці влітку 1918 р. декілька кораблів (зокрема плавучу майстерню «Кронштадт», перейменовану на «Фляйс»), вивели у Босфор, а 9 есмінців⁴⁸ («Щасливий», «Бистрий», «Гневний», «Капітан Сакен», «Зоркий», «Звонкий», «Жуткий», «Живой», «Завидний»), 3 кораблі типу «Ельпідіфор», 4 підводних човни («Буревісник», «Орлан», «Гагара», «Утка»), 4 буксири, 1 яхту та декілька інших кораблів використовували у своїх потребах, запевняючи українську сторону в тимчасовості такого стану справ. Канонірські човни типу «Ельпідіфор» німці використовували в якості гідрокрейсерів⁴⁹, інші ж кораблі використовувалися як сторожові, та несли по кримському узбережжю поліцейські функції. Як свідчить капітан другого рангу Монастирьов, невміючи занурюватися на російських підводних човнах, німці змушені були використовувати ці човни в якості патрульних засобів. Кораблі що знаходились на німецькій службі отримували нові літерно-цифрові індекси. Есмінці позначалися літерою «R» (що воно значить, достеменно не відомо) та відповідним номером, підводні човни мали маркування «US» (*Untersee Schiff* – підводний корабель), сторожові пароплави несли на борті літеру «F» (*Flachdampfer* – сторожове судно). «Лукулл», колишня яхта головнокомандувача флотом у німецьких документах згадувалася як *Armierte Yacht*, тобто «озброєна яхта». Поміж усім іншим, коли німці включали ці кораблі до складу свого флоту, то українським офіцерам та матросам цих суден пропонувалася тимчасова служба під кайзерівським

воєнним прапором, на що багато хто погодився. Зокрема, командиром есмінця «Звонкого», що був уведений до складу німецького флоту під назвою «R-11» був капітан другого рангу (пізніше – капітан першого рангу) Українського Державного Флоту князь Карл Лівен⁵⁰, який одночасно був представником Української Держави в міжнародній навігаційно-технічній комісії віце-адмірала Гопмана.

А в цей же час, збільшовичена частка флоту, що 29–30 квітня вийшла в Новоросійськ, отримала від Леніна наказ знищити свої кораблі, з метою, щоб останні не дісталися німцям. Це викликало бурю протесту серед моряків – велике їх число відмовилося знищувати власні кораблі, та проголосувала за повернення до Севастополя. Тоді, 17 червня, після довготривалих дискусій та обговорень, піднявши Андріївські (згідно деяких джерел, над деякими кораблями були й українські прапори), дредноут «Воля», гідрокрейсер «Імператувль Траян», яхта «Креста» та 6 есмінців («Беспокойний», «Дерзкий», «Живой», «Пилкий», «Жаркий», «Поспішний») під командою капітана першого рангу Тихменева вийшли із Новоросійська в Севастополь.

На цих кораблях було 730 чоловік команди – менше чверті особового складу флоту, що знаходився в Новоросійську. За словами більшовицьких історіографів, радянській республіці таким чином зрадили офіцери, моряки надстрокової служби та «самостійники», а частина моряків була виведена «фактично насильно»⁵¹. Під більшовицьким впливом в Новоросійську залишилися дредноут «Свободная Росія», 9 есмінців та міноносців («Гаджибей», «Керч», «Каліакрія», «Фідоніси», «Пронзительний», «Капітан-лейтенант Баранов», «Лейтенант Шестаков», «Сметливий» та «Стремительний»). Весь цей флот за наказом Леніна більшовизованими матросами 18 червня було безжально затоплено.

Ті ж кораблі, що 19 червня прийшли в Севастополь, були інтерновані німцями до кінця війни, хоча при цьому вони формально увійшли в склад «кримсько-української флотилії» під командуванням контр-адмірала Сергія Бурлія (воєнний міністр в Кримському уряді Сулькевича). Гідрокрейсер «Імператувль Траян», було повернено Румунії (оскільки був румунським пароплавом), а яхту «Кресту» було передано колишньому власнику в торгівельний флот. З лінкору «Воля» були зняті замки від гармат, при цьому корабель, як згадував свідок подій капітан другого рангу Нестор Монастирьов, весь час стояв під

Андріївським прапором⁵², і на ньому мешкало 46 офіцерів, однак 1 жовтня 1918 р. лінкор був включений в склад німецького військового флоту та укомплектований німецьким екіпажем, з метою протидії англійцям, що за чутками мали от-от вторгнутися в Чорне море. Після 11 листопада 1918 р. цей корабель, як і всі інші лінійні кораблі, знову опинився в складі українського флоту, хоча ця частка флоту нібито якийсь навіть була визнана Німеччиною як власність Радянської Росії (таке визнання, навіть якщо і було, на реальну дійсність не вплинуло).

Не дивлячись на загибель воєнних кораблів, в Новоросійську залишалося ще багато торговельних кораблів, команди яких оголосили, що їх кораблі є українськими, і вони прагнуть повернутися на батьківщину. Тогочасна преса повідомляла, що команді одеського пароплава «Евфрат», який вже двічі намагався втекти з Новоросійська, вдалося зв'язатися з представником Української Держави, що перебував на «Гебені» (наприкінці червня цей крейсер якраз перебував перед Новоросійськом), капітаном першого рангу князем Лівеном.

В квітні транспорт «Евфрат» був захоплений анархістами. Разом з іншими кораблями він був виведений більшовиками з Криму до Новоросійська. На кораблі зберігалися награвані гроші та дорожчості, та 2 тисячі пудів вибухівки. Корабель був обсажений анархістською бандою в 700 чол. Однак по прибуттю в Новоросійськ анархісти пересварилися з більшовиками, які самі хотіли заволодіти золотом та вибухівкою. Зрештою, дійшло до того, що транспорт був роззброєний більшовицьким есмінцем «Поспішний», під загрозою торпедування. Більшовики заволоділи цінностями корабля на сумму 850 205 рублів, решта цінностей була доправлена в Москву 23 травня⁵³.

Після розгону цієї банди, команда корабля нарешті знайшла силу виявити свою волю (більшовики зробили, фактично, велику послугу команді «Евфрата»). Німці заявили, що вони допоможуть «Евфрату» у разі виникнення будь-яких перешкод з боку більшовиків. Відтак пароплав вийшов з порту та сміливо попрямував до Одеси. Услід йому під українськими прапорами з Новоросійська до Одеси також вирушили пароплави «Ай-Петри», «Юпитер», «Луч», «Анатолій Молчанов» та інші. Протягом 3–5 липня всі кораблі повернулися додому⁵⁴. Більшовицькі історіографи, обходячи стороною цю подію, яка різко контрастує з «героїчним самозатопленням Чорноморського

флоту в Новоросійську» приділили опису цих подій в своїх працях набагато менше місця: «за допомогою української націоналістичної пропаганди, шантажу та погроз німці домоглися виходу з Новоросійська майже всіх транспортів та пароплавів. В Новоросійську залишилися лише парусно-моторні суда, шхуни, і тільки два великих пароплави – «Боржом» та «Трувор», але і їх німці вимагали передати Німеччині. Отримавши паливо, провіант, перевівши точний опис кораблів, затоплених на зовнішньому рейді Цемеської бухти та фактично насильно захопивши німецьких полонених (sic!), німецько-турецька ескадра 30 червня 1918 р. залишила Новоросійськ...»⁵⁵. За таке відзначення по службі, 1 липня 1918 р. Лівен був підвищений до капітана першого рангу⁵⁶.

Від середини літа 1918 року із кінцевою ліквідацією більшовицького флоту, на Чорному морі нарешті запанувало спокійне життя. 8 серпня 1918 р. корпус дредноута «Імператриця Марія» було відведено в Севастопольський сухий док. Після цього крейсер «Кагул» мав вирушити до Новоросійська, щоб підняти з морського дна затонулий бельгійський танкер «Ельборус», для чого на корабель був оголошений набір теслярів та водолазів. В газетах Севастополя було надруковано оголошення:

«Для спасательных работ по подъёму транспорта «Эльборус», затонувшего в Новороссийске, нужны на крейсер «Кагул» котельщики подручные, слесаря и плотники хорошего здоровья для кессонных работ под сжатым воздухом. За справками и условиями обращаться на крейсер «Кагул», стоящий на рейде у л.к. «Императрица Мария» к П.С.Романову»⁵⁷.

Однак цей похід так і не відбувся. Коли рятувальна партія з крейсера «Кагул» в серпні остаточно завершила роботу з підйому «Імператриці Марії», німці оголосили свій намір включити в майбутньому цей корабель до складу свого флоту⁵⁸. Планувався вивід корабля до Стамбулу, який не відбувся через заворушення німецьких моряків. Подальші німецькі плани експлуатації корабля було зірвано навігаційною аварією, що тепер не здається випадковістю. Одного разу при буксируванні «Кагула», гребний вал крейсера розсунувся, і вода затопила

машини корабля⁵⁹, внаслідок чого в деяких його топках виник сольовий наліт, на усунення якого потребувалося дуже багато часу. Корабель через це, до складу німецького флоту включений так і не був. З того часу і до приходу Антанти «Кагул» ніс брандвахту на Північному рейді. Крейсер, не дивлячись на аварію, був в порівняно справному стані: більша частина котлів та допоміжні механізми діяли, динамомашини були справні, всі гармати стояли на своїх місцях. На кораблі весь цей час продовжувала знаходитися рятувальна партія з кількох інженер-механіків, корабельних інженерів та спеціалістів, під керівництвом полковника Сіденснера, що працювала над підняттям корпусу «Імператриці Марії»⁶⁰.

В цей же час, Морським відомством велася бурхлива підготовка роботи. На основі «Тимчасового закону про флот УНР» розроблявся новий закон про флот, який остаточно закріплював право Української Держави на чорноморський флот (закон було прийнято вже за часів Директорії). Виробляються і законодавчо проходять «Положення про корпус старшини воєнно-морського санітарного відомства», «Положення про воєнно-морських агентів за кордоном», «Положення про демобілізацію кораблів торговельної флотії», «Штати Лоцмайстерських дистанцій», «Штати корпусу морської охорони побережжя», «Положення про раду Морського Міністра» та багато інших⁶¹. Також за гетьмана Павла Скоропадського наказом по Морському відомству ч. 70 від 23 травня 1918 року почалося формування бригади морської піхоти у складі трьох полків для несення служби⁶².

Розвиток флоту визначив потребу в українській військово-морській символіці. Ще весною 1918 р. під юрисдикцією міністерства морських справ у Києві була заснована державна геральдично-прапорна комісія (на той час на чолі з капітанами першого рангу Олександром Гаддом і Миколою Злобіним). Вона мала на меті виготовити низку службових прапорів для українського флоту, армії, дипломатичної служби, гетьманського двору та інших державних установ⁶³. 18 липня гетьманом був затверджений головний результат діяльності комісії: новий військово-морський прапор, який і до сьогодні, будучи одним з найстаріших прапорів українських збройних сил, в злегка зміненому вигляді є українським воєнним прапором. Оригінал опису нового флотського прапору (наказ ч. 192/44) звучав: «*Військовий прапор*

Української Держави – білий прапор з рівним синім хрестом, якій ділить прапор на чотири рівних частини. Ширина хреста – $1/11$ всієї довжини прапора. Відступивши $1/8$ ширини хреста, проходить кругом нього такої ж ширини (і.г. теж $1/8$ ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків які прилягають до крижса. В крижі ж теж відступивши $1/8$ ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави, (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини як хрест і в $1 \frac{1}{2}$ раза вище своєї ширини. Прапор шьється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою»⁶⁴. Хрест над тризубом був збережений «яко традиція, що походить від того хреста, який був на запорозьких прапорах, під якими вони плавали на чайках по Чорному морю в дні далекої славної минувщини»⁶⁵, а прямий синій грецький хрест на прапорі, дещо повторював мотиви старих козацьких прапорів-корогв, символізуючи славу морських походів запорожців. Однак, як те видно із різних спогадів, в українській флотській символіці в 1918 р. поруч із новим прапором ще тривалий час використовувалися звичайні національні прапори. Характерно, що у військово-морському середовищі на початку популярною була теза про прийняття Андріївського прапору як воєнного прапору Української Держави⁶⁶. 15 липня також був виданий закон про флотські уніформи (проект розроблений комісією у складі контр-адмірала Михайла Остроградського, капітана першого рангу Андрія Пчельникова, лейтенанта Петра Вукова та діловода Льва Лозеровича), які спеціальним наказом були введені в ужиток 10 вересня того ж року⁶⁷.

Як і кожна велика морська держава, від серпня Українська Держава, згідно із законом від 4 липня «Положення про воєнно-морських агентів за кордоном» почала розсилати по різних країнах своїх воєнно-морських аташе та морських агентів⁶⁸. 10 серпня було проведено закон про встановлення воєнно-морського агента в Туреччині (наказом від 12 серпня на цю посаду призначено колишнього командира лінкора «Синоп» капітана першого рангу Олександра Зарудного), тоді ж був підготовлений законопроект про українського військово-морського агента в Радянській Росії, але він так і не був втілений в життя. До Румунії наказом від 6 липня було відряджено капітана другого рангу Бачманова, до Австро-Угорщини, наказом від 15 серпня було призначено

капітана другого рангу Дашкевича-Горбацького. В Німеччині представником українського міністерства був капітан першого рангу (пізніше – контр-адмірал) Юрій Свірський, що рахувався за спеціального представника українського Морського міністерства, а не воєнно-морського аташе. Він же був тимчасовим українським воєнно-морським представником в Голандії, Швеції та Данії. В майбутньому проектувалося завести українських морських аташе навіть в США та Японії.

2. Втрачені Україною шанси виправити ситуацію із Чорноморським флотом

Досягнуті результати не задовольняли гетьмана та його співробітників. Повернення всіх інших кораблів в Севастополі під український прапор стало предметом тривалих перемовин. Зрештою, вже наприкінці літа 1918 року німці почали схилитися до того, аби повернути Україні весь Чорноморський флот. Як зазначав міністр іноземних справ Дмитро Дорошенко, при цьому було висунуто умову, щоб український флот вийшов в Середземне море для збройної демонстрації проти Антанти⁶⁹. Д-р Михайло Шкільник, співпрацівник міністерства закордонних справ у своїй праці «Україна у боротьбі за державність» уточнював, що німці тоді пропонували зробити військову демонстрацію в Егейському морі⁷⁰. Така вимога була відхилена гетьманом, хоч в Україні ще раніше існували прихильники цієї ідеї, зокрема, як це виходить із повідомлень тодішньої закордонної преси, цього дуже бажав товариш морського міністра капітан першого рангу Микола Максимов. Звістка про можливий похід українського флоту швидко поширилася за кордон. В американському українському часописі «Свобода», ч. 74 за 22 червня 1918 р., є замітка про те на першій шпальті під назвою «Співучасть чорноморської фльоти у боротьбі проти аліантів». Треба мати на увазі, що ця звістка в певній мірі схвилювала керівництво Антанти, адже це означало б відкритий перехід гетьмана на сторону Четверного Союзу....

Українським урядом було зроблено ще одну спробу порозумітися з німцями. 17 серпня 1918 року до Берліну виїхали найвищі чиновники Української Держави – голова ради народних міністрів Федір Лизогуб, та товариш міністра іноземних справ Олександр Палтов. В

якості військово-морського агента з ними знаходився капітан першого рангу Юрій Свірський. Повноваження української делегації передбачали також ведення переговорів із німецьким урядом щодо передачі Українській Державі всіх військових кораблів Чорноморського флоту, що були в Севастополі. До списку кораблів які повинні були перейти під український прапор було внесено: дредноут «Воля», крейсер «Кагул», 11 міноносців, група підводних човнів, 7 лінійних кораблів («Пантелеймон», «Євстафій», «Іоанн Златоуст», «Ростислав», «Три святиителя», «Синоп», «Георгій Побідоносець»), транспортні та допоміжні судна⁷¹. Окремо слід зазначити, що в цьому списку, що його наводить Дмитро Дорошенко немає крейсера «Пам'ять Меркурія», адже цей корабель до того моменту вже був остаточно повернений до складу українського флоту. Тоді ж українськими послами також було укладено декілька важливих угод з фахівцями із відомої корабельні «Блом і Фосс», а також вирішено питання приналежності кораблів, що будувалися в Миколаєві.

Павло Скоропадський так пригадував хід та результати цих перемовин⁷²: *«Поездка эта в Берлин дала хорошие результаты, и вопросы Крыма и флота, казалось, разрешены в нашу пользу. К первому немцы высказались в смысле поддержки наших домоганий, по вопросу флота дело тоже как будто налаживалось, но немцы, как выяснилось посланным нами представителем министерства финансов, связывали это с расчетом наших денежных обязательств с Германией, причем они сюда также включали и расчеты с Великобританией, другими словами, все денежные обязательства Российской империи процентами делили между Украиной и Совдепией, флот же принимался как имущество общее российское, за которое Украине приходилось тоже заплатить в пропорциональном размере большую сумму, кажется, 200 миллионов рублей. Несмотря на величину этой суммы, в разговорах с министром я считал, что флот составлял значительно большую стоимость по нынешним временам и заслуживает того, чтобы мы эту сумму выплатили, раз другого способа им завладеть не было, тем более, что каждый день замедления способствовал разграблению флота. Но министр финансов в совете министров решительно высказался против этого и тем спас громадную сумму, ответственность за потерю которой падала бы на меня и правительство. Я*

признаю свое ошибочное мнение и считаю, что меня удержал от ее проведения в жизнь министр Ржепеецкий. Итак, поездка Лизогуба в Берлин принесла много пользы, но дело было не окончательно выяснено, флот все еще был в неопределенном положении, и с Крымом только налаживалось дело, но когда все это окончательно решится, было неизвестно».

Як бачимо, влітку Українська Держава не змогла скористатися обома вищезгаданими варіантами негайного повернення флоту у свою власність, хоча, як зазначають сучасники, Свірський все ж отримав усну гарантію того, що флот зрештою буде повернений Україні, незалежно від того, чи буде їй належати Крим⁷³. Ще одна комісія українського уряду для в'яснення справи приналежності флоту виїздила на початку жовтня 1918 р. Комісія розглядала справи кораблів, що будувалися в Миколаєві, а також кораблів прибулих з Новоросійська до Севастополя⁷⁴. Справа з поверненням флоту на той час вже була вирішеною на користь України.

3. Український флот в Севастополі та інших містах Криму у вересні-жовтні 1918 р.

Процес повернення кораблів під український прапор пришвидшився із новою силою лише після вересневого візиту гетьмана Скоропадського до кайзера Вільгельма, коли між головами двох держав було встановлено тісні та дружні особисті контакти*. На флоті, тим часом, продовжувався процес демобілізації та повернення власникам транспортних суден, який в вересні-жовтні значно пришвидшився. Достеменно відомо про повернення в український торгівельний флот в цей час таких суден⁷⁵: 4 вересня – транспорт № 82 «Емеранс», 12 вересня – колишній тральщик Т-225 «Леля», 13 вересня – транспорт № 17 «Кавказ», 18 вересня – транспорт № 162 «Свет», 25 вересня – транспорт № 15 «Владимир» та № 45 «Паванна», 30 вересня – колишній тральщик Т-235 «Пророк Иона», 2 жовтня – транспорт № 23 «Дмитрий» та № 66 «Тигр», № 56 «Россія», № 31 «Имрико», 10 жовтня – транспорт № 42 «Чіатура», 11 жовтня – транспорт № 58 «Русь», 16 жовтня –

* Про те свідчить той факт, що вже на еміграції, до ваннзейської садиби гетьмана в гості часто заходила кронпринцеса Цецилія Мекленбург-Шверінська, дружина кронпринца Вільгельма.

транспорти № 79 та 71 («Чорномор» та «Флора»), 18 жовтня – транспорт № 27 «Игнатий Прохоров» та № 50 «Петр Регир», 23 жовтня – транспорт № 60 «Саратов», 25 жовтня – транспорт «Леватос» та транспорт № 93 «Дочь».

17 вересня 1918 р. німці передали в склад Українського Державного Флоту весь підводний дивізіон з 17 підводних човнів, який було укомплектовано старшинськими залогами⁷⁶. Капітан другого рангу Нестор Монастирьов згадував: «...адмірал Клочковський викликав до себе командира «Тюленя» капітана 2-го ранга Погорецького і повідомив йому приголомшливу звістку: німці вирішили передати прямо сьогодні ввечері флотилію підводних човнів знову під командування російських офіцерів. Буквально через час ми вже були на наших човнах і одразу взялися за працю. Ремонтували та регулювали машини, привели до ладу акумулятори»⁷⁷. Відзначимо, що висловлювання Монастирьова знову веде до проблеми росіян-фахівців в гетьманських армії та флоті, більшість яких рахувала неминучим фактом реставрацію «единой-неделимой России», та продовжувала вважати себе офіцерами російської армії. Монастирьов в своїх спогадах свідчить, що офіцери-підводники, симпатизи Денікіна, навіть планували викрасти один з підводних човнів та довести його до теренів армії Денікіна. В організації цих так і не здійснених задумів приймав участь, наскільки те можна зрозуміти із спогадів Монастирьова... і український контр-адмірал Клочковський!

Того ж дня 17 вересня 1918 р. окремими наказами також були встановлені посадові воєнно-морські прапори та вимпел (майвець) флоту, про що були негайно сповіщені всі великі морські держави. Д-р Роман Климкевич у своїй статті з цього питання повідомляє⁷⁸: «Про встановлення нової майви для українського флоту було повідомлено своєчасно і як слід великі морські держави. Від д-ра О. Нойбекера, передового німецького геральдиста і генерального секретаря геральдично-генеалогічного наукового товариства «Дер Адлер» у Берліні, знаємо, що в архіві цієї ж установи зберігається лист від німецької мореплавської технічної комісії на Чорному морі від 26 вересня 1918 р., в якому стоїть між іншим (подаємо в дослівному перекладі): «...українське військово-морське міністерство повідомило, що встановлено білий майвець з синім рівностороннім хрестом у накутнику. Висота хреста рівняється ширині майовця».

Спостерігаються й інші зміни: тоді ж в Севастополі біля двох десятків тральщиків та такого ж числа катерів-нищителів типу «Грінпорт» отримали нові номерні позначки. Переважна більшість змін датується 15 вересням 1918 р. Достеменних та переконливих відомостей щодо повернення суден під українську команду не віднайдено, однак німців ці кораблі на той час не цікавили, тож скоріше за все, перейменування суден було українською справою. Нестор Монастирьов писав, що в цей час було повернено багато кораблів з худо-бідно укомплектованими екіпажами, однак не наводить їх перелік⁷⁹.

Отже, станом на 20 вересня 1918 р., український флот в Севастополі був представлений 1 старим панцерником («Георгій Побідоносець»), на якому працювали одночасно як українські так і німецькі військові моряки, 2 бронепалубними крейсерами («Кагул», який став базою для рятівної партії полковника Сіденснера, та «Пам'ять Меркурія», який також стояв під українським прапором), 17 підводними човнами, які доводилися до стану бойової готовності, та великим числом допоміжних плавзасобів. Але справа із передачею інших бойових кораблів (дредноут «Воля», застарілі лінкори, крейсер «Алмаз», есмінці, окремі судна та деякі транспорти) ще не була доведена до кінця. Як вже зазначалося, окремі з цих кораблів мали переважно старшинські екіпажі, і на них деінде навіть були українські військові прапори; щоправда, німецька сторона ці кораблі могла узяти в будь-який потрібний для неї момент. Так, наприкінці вересня 1918 р. німці оголосили про необхідність включення лінійних кораблів «Воля», «Євстафій», «Іоанн Златоуст» а також деяких підводних човнів та міноносців до складу свого флоту. Характерно, що радянська сторона, дізнавшись про ці наміри, «надала» адміралу Гопману «право на використання цих кораблів», вважаючи ці бойові кораблі, як і всі кораблі чорноморського флоту «своїми». Все це було зафіксоване документом, підписаним представником РСФСР в Берліні Адольфа Йоффе від 24 вересня 1918 г. під № 745.

1 жовтня 1918 р., приймаючи військові кораблі в своє користування, німецький воєнно-морський аташе в Україні, віце-адмірал Гопман, зберігаючи всі формальності, зачитав командам кораблів цей документ⁸⁰. Яким же мабуть великим було здивування військово-морських офіцерів, коли вони дізналися, що ненависна їм «совдепія», під прапорами якої на початку року в Севастополі знищили кращих

офіцерів флоту, ще має нахабство рахувати кораблі разом з командами своїми! Таким чином, восени 1918 р., німці з метою оборони від очікуваного десанту Антанти, включили до свого флоту лінійні кораблі «Іоанн Златоуст», «Євстафій», дредноут «Воля»⁸¹. Остаточного питання приналежності ряду кораблів було вирішене лише після 11 листопада 1918 р., коли із поразкою Німеччини в Світовій війні весь чорноморський флот на деякий час знову цілком опинився в руках України.

Про те, хто був дійсним власником Севастополя яскравіше за все свідчать багатозначні суми коштів, витрачені українським урядом на впорядкування севастопольського порту, флоту та утримання особового складу. Так, наказом по Морському відомству з 13 жовтня 1918 р. ч. 460/16. для виконання оголошується слідуюча постанова, затверджена ще 10 червня⁸²:

Ухвалена Радою Міністрів постанова про відпуск в розпорядження Міністра Морських Справ з коштів Державної Скарбниці авансу в сумі 1 000 000 кар. на Севастопольський порт: I. На утримання складу старшин, як тих, що займають посади, так і тих, що рахуються в резерві 300 000 кар. II. Утримання порт. адміністрації 400 000 карбованців. III. Найпотрібніші роботи в порту 200 000 карб IV. Утримання воєнно-морськ. шпиталів 100 000 карб.

Підписано: Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, Міністр Морських Справ Генеральний Бунчужний Рогоза, Товариш Морського Міністра капітан I ранги Максимів.

Наказом по Морському відомству ч. 513/28 від 24 жовтня 1918 р. було виділено ще 1 000 000 карб. на Севастопольський порт, утримання флоту та інші видатки. Пізніше був ще цілий ряд інших видатків. Отже, це тільки зайвий раз доказує, що всі претензії Радянської Росії на Крим та флот були абсолютно безпідставними. Дійсними хазяями справ в Севастополі протягом всієї другої половини 1918 р. були німці та українці, не дивлячись на претензії «кримського уряду» та Радянської Росії.

Віднайдені нещодавно документи свідчать, що вже восени 1918 р. українці вимагали в своє розпорядження один з лінкорів 2-ої бригади («Євстафій», «Іоанн Златоуст», «Пантелеймон»). Однак питання повисло в повітрі після заяви віце-адмірала Гопмана про те, що

для обслуговування лінійного корабля (опалення, освітлення, приведення до ладу механізмів) потрібно не менше 200 чоловік організованого екіпажу. Подібних людських ресурсів українська сторона в тих умовах не мала (не дивлячись на величезний офіцерський резерв в Севастополі), однак на лінкорах і на більшості інших бойових кораблів все ж з'являються українські варти і караули. Хоч вони фактично призначалися на кораблі ще з літа, окремим документом їх діяльність було урегульовано тільки домовленістю від 27 жовтня 1918 р., другий пункт якої тоді голосив, що *«цими мірами не визначається право власності на ці кораблі та судна...»*. Такими нейтральними формулюваннями німці, фактично, мали на увазі застерегти себе від зайвих питань з радянської сторони⁸³.

Капітан першого рангу Потапів пригадував, як призначення такої варти це відобразилося на житті крейсера «Кагул»⁸⁴: *«Осенью 1918 года в Севастополе на суда флота назначались Начальники Охраны Судов со штатом сторожей для непрерывного дежурства на кораблях, дабы охранить корабли от расхищения имущества, которое еще сохранилось после хозяйничания большевиков и немцев. В числе кораблей, оставшихся в Севастополе, был крейсер 1 ранга «Кагул», находившийся в распоряжении кораб. инж. полковника Г.Н. Сиденснера, занятого подъемом погибшего от взрыва в 1916 г. лин. кор. «Императрица Мария». «Кагул» стоял на бочках и якорях у места, где находилась перевернутая вверх килем «Императрица Мария». На крейсере помещалась спасательная партия полк. Сиденснера, состоявшая из нескольких корабельных инженеров и инженер-механиков флота и рабочих специалистов [...] Я постарался устроиться на него Начальником Охраны, имея тайные намерения использовать крейсер для борьбы с большевиками в Черном море. По назначении меня Начальником охраны, по моему ходатайству, в охрану крейсера были назначены все офицеры-специалисты, плававшие на крейсере до революции, и кондукторы флота, произведенные в офицеры Корпуса Корабельных Офицеров, как-то: старший боцман, машинный, кочегарный, минно-машинный и артиллерийский кондукторы, шкипер и баталер, которых я отлично знал по должности ревизора [...] Наше назначение на крейсер было полной неожиданностью для Г.Н. Сиденснера, распоряджавшегося на крейсере полным хозяином, и надо сказать, что*

только благодаря тому, что на крейсере находилась Спасательная Партия, имущество и механизмы были в полном порядке. Так или иначе, наша маленькая группа в 15 человек внедрилась на крейсер, и началась охрана его[...] Держали себя мы все тихо и скромно, совершенно не вмешиваясь в жизнь и работы Спасательной Партии.

В кінці жовтня під український прапор також був повернений пароплав «Работнік», та кілька інших суден⁸⁵. Коли восени 1918 року в українському флоті почалися перші перейменування кораблів, то крейсер «Пам'ять Меркурія», що був на протязі майже всього року найбільшим українським військовим кораблем, отримав нове ім'я «Гетьман Іван Мазепа». За іншими свідченнями, цю назву мав отримати по своїй добудові крейсер «Адмірал Нахімов», що будувався в Миколаєві⁸⁶. Перейменовувалися і деякі інші кораблі. Криголам № 2 з кінця 1918 р. іменувався «Гайдамак», № 3 – «Джигіт»⁸⁷.

Також в кінці жовтня 1918 р., після довготривалої економічної блокади Криму, нарешті офіційно було вирішено питання його повернення в склад Української Держави. Було вироблено прелімінарні умови входження півострова в якості автономії до складу України. В компетенцію українського уряду офіційно передавалися зовнішня та митна політика Криму, а також керівництво флотом. Спільною були фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу⁸⁸. Крим діставав внутрішню автономію, свій краєвий парламент, територіальне військо, адміністрацію та статс-секретаря в справах Криму в Раді міністрів Української Держави. Тим часом світова війна рухалася до свого кінця, і німці готувалися передати чорноморський флот України. На знак цього, за згадкою Дмитра Дорошенка, на початку листопада в Севастополі на укріпленнях та на кількох торпедових та канонерських суднах замаяв український морський прапор⁸⁹.

З того часу зародження українського флоту стає дійсністю. Окрім наших дипломатів та моряків, один з головніших внесків в справу розбудови та відновлення військового флоту Української Держави був зроблений гетьманом Павлом Скоропадським⁹⁰. Новий володар України, хоч і не пов'язав свого життя із флотом, але він активно цікавився його проблемами, що відтак дуже позитивно відбилося на розбудові українського флоту. Якби гетьман не обрав кар'єру суходільного офіцера, то він, беззаперечно, став би офіцером воєнно-морським.

Про це свідчать його активне захоплення морськими та річковими подорожами. Ці подорожі були гетьманові, як він сам згадував *«единственным моим относительным отдыхом, и то разрешаемым мною себе довольно редко»*⁹¹. Ці захоплення гетьмана, враховуючи початкову невирішеність тодішньої ситуації із українським флотом, іноді приймали, можливо навіть комічні форми. Одного разу, влітку 1918 р., гетьман наказав на маленькому дніпровському пароплаві підняти штандарт адмірала українського флоту, за участю почесного караулу, з музикою, та артилерією в його присутності. Однак це зустріло рішучий спротив зі сторони товариша міністра іноземних справ Олександра Палтова. Останній доводив, що флоту в Україні поки що немає, що німці можуть його не зрозуміти, а тому такі заходи зайві. Зрештою, церемонію було проведено тихо, а на пароплаві було піднято простий родовий прапор Скоропадських. Тоді Палтов жартома назвав гетьмана *«адміралом барок на Дніпрі»*⁹².

Звичайна цікавість гетьмана до флоту виявилася також під час його вересневого візиту до Німеччини, коли в ході своєї подорожі гетьман завітав до Кіля, в гості до командувача Балтійського флоту адмірала принца Генріха Пруського, молодшого брата кайзера Вільгельма. Там гетьману були улаштовані екскурсії по судовим майстерням та німецьким кораблям. 13 вересня прибув до Кіля, де його вітали на вокзалі адмірал Буршбах і вищі чини морського командування, після чого відбувся святковий обід, на якому серед інших був також присутній принц Генріх Пруський. Наступного дня, 14 вересня гетьман оглянув верфі, де його вітав головний директор доків зі своїм штабом. По їх огляді гетьман сів на міноносець, на якому одразу ж було піднято український прапор і відбув поїздку по рейду вздовж вистроєної флотилії броненосців, які салютували гетьману. По тому гетьман відбув ще півгодинну поїздку на підводнім човні, після чого на одному з броненосців відбувся обід⁹³. З великим теплом він пізніше згадував, що *«...я ездил на подводной лодке, причём она маневрировала и погружалась на глубину. Мне, никогда не видевшего этого, всё казалось очень интересным...»*⁹⁴.

Вищеперераховані факти яскраво свідчать, що Павло Скоропадський був далеко небайдужим до флоту, його проблем та подальшої долі. Він, як професійний військовий прекрасно розумів місце й

значення флоту в процесі державотворення. Уряд гетьмана, на відміну від Центральної Ради реально намагався збудувати сильне українське військо, подолати та пом'якшити обставини, що спричинили захоплення німцями українського флоту. Зрештою, це йому вдалося. Справа відновлення Українського Державного Флоту в Криму та Севастополі загалом мала дуже велике значення для кінцевого затвердження на світовій арені Української Держави, яка під кінець свого існування була вже визнаною майже по всій Європі.

Примітки

¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 442.

² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995, с. 261.

³ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 48.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., с. 49.

⁶ Савченко-Більський В. Старший лейтенант фльоти Михайло Білинський // За Державність. – Каліш. – 1932. – 3. – с. 226-229.

⁷ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 49.

⁸ Цит. за виданням: Лубенець А. В. Створення управлінського апарату в добу Гетьманату Павла Скоропадського // *Морська Держава* № 1 (13), 2005.; Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 48-49.

⁹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 442.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007, с. 16.

¹² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995, с. 262.

¹³ Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 рр. // Свобода, Джерсі Сіті, ч.109–110 за 1952 рік.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Лорей Г. Операция германо-турецких морских сил в 1914–1918 гг., Полигон, Санкт-Петербург, 2003, с. 296.

¹⁶ Шрамченко С. Українські воєнно-морські агенти в 1918–1920 рр. // Табор, Ч. 17. с. 81. – Варшава, 1932.

¹⁷ Гражданская война. Боевые действия на морях, реках и озерных системах. –

- Т. III. – с.16. (цит. за виданням: *Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // *Севастополь: Крымский Архив*, 2007).
- ¹⁸ Вольфсон Б. Изгнание германских оккупантов из Крыма. – С. 27. (цит. за виданням: *Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // *Севастополь: Крымский Архив*, 2007).
- ¹⁹ Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012., с. 36.
- ²⁰ Трембіцький В., інж. Українська Пасажирська Флотія. // *Свобода, Джерсі Сіті*, ч.99 за 1953 рік.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 37–37 зв., 38–38 зв., 39–39 зв., 40–40 зв. (цит. за виданням: *Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й., та ін. Україна: Хроніка XX ст.: Рік 1918: Довід. вид.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005.)
- ²² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 258.; Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // *Військово-історичний альманах*. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 49.
- ²³ ГАГС, ф. Р-238, оп.1, д.7, л.53об, 54об. (цит. за виданням: *Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // *Севастополь: Крымский Архив*, 2007).
- ²⁴ Бережной С.С. Корабли и вспомогательные суда советского военно-морского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, М., 1981, с. 170-260.
- ²⁵ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років XX ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 445.
- ²⁶ Шрамченко С. Український образ Св. Миколи «Мокрого», як стара святиня – традиція флотії // *Віра й культура*. Вінніпег, 1955. Листопад. ч. 1 (25), с. 13.
- ²⁷ Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // *Свобода, Джерсі Сіті*, ч.109-110 за 1952 рік.
- ²⁸ Цит. за виданням: *Монастырёв Н. А. Гибель Царского флота. // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995, Глава V. Революция и гражданская война.*
- ²⁹ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // *Військово-історичний альманах*. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 50.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Ibid.
- ³² Ibid., с. 51.
- ³³ Шрамченко С. Божа кара (із споминів) // *Українське козацтво* ч. 2 (20) за квітень-червень 1972 р., с. 26–29.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ ГАХО, ф.10., оп.1, д.304, л.5. (цит. за виданням: *Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов* // *Севастополь: Крымский Архив*, 2007).
- ³⁶ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. – с. 94.

- ³⁷ ГАГС, ф. Р-238, оп.1, д.7, л.35. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ³⁸ Шрамченко С. Командування Українською Державною фльотою в рр.1918–1920. // Табор, Ч. 18, с. 115.- Варшава, 1933.
- ³⁹ Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // Свобода, Джерсі Сіті, ч.109-110 за 1952 рік.
- ⁴⁰ Шрамченко С. Нарис подій в Українській Чорноморській фльоті в р.р. 1918–1920 // Табор. – Варшава, 1928. – № 12. – с. 72.
- ⁴¹ Доклад военно-морского эксперта мирной делегации при переговорах с Украинской Державой Сергея Холодовского [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644]. Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. №12, с. 140.
- ⁴² Донцов Д.І. Рік 1918, Київ. Торонто, 1954, с. 40.
- ⁴³ Лорей Г. Операция германо-турецких морских сил в 1914–1918 гг., Полигон, Санкт-Петербург, 2003, с. 503.
- ⁴⁴ Цит. за виданням: Флот в Белой борьбе. / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий доктора исторических наук С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2002. (Научно-просветительное издание). – П. Варнек. Обращение флота Добровольческой армии, с. 79–100.
- ⁴⁵ Лорей Г. Операция германо-турецких морских сил в 1914–1918 гг., Полигон, Санкт-Петербург, 2003, с. 470.
- ⁴⁶ Выписка из письма морского эксперта мирной Российской делегации в Киеве военного моряка В.М.Терентьева от 8 сентября 1918 года за №40 на имя начальника Морского генерального штаба. [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644]. Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. №12, с. 141; Див. також: Шрамченко С. Крейсер «Гетьман Іван Мазепа» // Табор, 1932. Ч. 17, с. 82. – Варшава, 1932.
- ⁴⁷ Цитуються документи РГАВМФ, надані істориком С. Ю. Гордіївим (С.-Петербург), які ще знаходяться в стадії наукового опрацювання. (прим. авт.).
- ⁴⁸ Цит. за виданням: С.Б. Трубицын «Эскадренные миноносцы и миноносцы Германии 1871–1918 гг», глава VII.
- ⁴⁹ Выписка из письма морского эксперта мирной Российской делегации в Киеве военного моряка В.М.Терентьева от 8 сентября 1918 года за №40 на имя начальника Морского генерального штаба [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644]. Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. №12, с. 141.
- ⁵⁰ Цит. за виданням: С.Б. Трубицын «Эскадренные миноносцы и миноносцы Германии 1871–1918 гг», глава VII.
- ⁵¹ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 237.
- ⁵² Цит. за виданням: Монастырёв Н. А. Гибель Царского флота. // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995, Глава V. Революция и гражданская война.
- ⁵³ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 158.
- ⁵⁴ Одесский листок, 4 июля (21 июня) 1918 года, № 133; 5 июля (22 июня) 1918 года, № 134. Цит за виданням: Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012., с. 39–42.

- ⁵⁵ Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г., с. 248.
- ⁵⁶ Шрамченко С. Українські військово-морські агенти в 1918–1920 рр. // Табор, Ч. 17. с. 81. – Варшава, 1932.
- ⁵⁷ Выписка из письма морского эксперта Российской мирной делегации в Киеве В.М.Терентьева от 28 сентября 1918 г. №46 на имя начальника Морского генерального штаба. [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644] Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. №12, с. 142.
- ⁵⁸ Michael Epkenhans: Das ereignisreiche Leben eines «Wilhelminers»: Tagebücher, Briefe und Aufzeichnungen 1901 bis 1920 von Albert Hopman, München 2004. s. 1113.
- ⁵⁹ Гражданская война. Боевые действия на морях, реках и озерных системах. – Т. III. – с. 21. (цит. за виданням: Крестянинов В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ⁶⁰ Потапьев В.А. Крейсерь «Кагуль» – «Генераль Корниловъ» 1918–1924 // Морские записки. 1957. Т. 15, № 3/4. с. 38.
- ⁶¹ Шрамченко С. Закон про державну національну флоту та його виконавці. // Військо України. – 1993. – № 4. – с. 31–32.
- ⁶² Шрамченко С. Українська Морська Піхота 1917–1920 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1934. – Ч. 11, с. 13–17; Шрамченко С. Українська морська піхота 1917–1920 // Літопис Червоної Калини № 8-9/1992.
- ⁶³ Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак. – Ч. 4 (листопад, 1993). – с. 1–2.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп.1, спр. 153, арк. 115. (текст наказу люб'язно надав дослідник військової символіки п. Микола Чмир – прим. авт.).
- ⁶⁵ Шрамченко С. Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За державність, Ч.2, с. 124. – Каліш, 1930.
- ⁶⁶ Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак. – Ч. 4 (листопад, 1993). – с. 1–2.
- ⁶⁷ Шрамченко С. Українська Військово-морська політика на Криму у 1917–1918 рр. // Свобода, Джерсі Сіті, ч.109–110 за 1952 рік.; Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 52.
- ⁶⁸ Шрамченко С. Українські військово-морські агенти в 1918–1920 рр. // Табор, Ч. 17 с.78–79. – Варшава, 1932.
- ⁶⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 257.
- ⁷⁰ Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Розсилкова Книгарня. Торонто, 1971, с. 160.
- ⁷¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 257–258.
- ⁷² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995, с. 264.
- ⁷³ Доклад военно-морского эксперта мирной делегации при переговорах с Украинской Державой Сергея Холодовского. [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644]. Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. № 12, с. 140.
- ⁷⁴ Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 224, від 13 жовтня, с. 551.
- ⁷⁵ Бережной С.С. Корабли и вспомогательные суда советского военно-морского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, М., 1981, с. 170–260.
- ⁷⁶ Шрамченко С. Нарис подій в Українській Чорноморській флоті в р.р. 1918–1920 // Табор. – Варшава, 1928. – № 12. – с. 73.

⁷⁷ Цит. за виданням: Монастырёв Н. А. Гибель Царского флота. // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995, Глава V. Революция и гражданская война.

⁷⁸ Д-р Роман О. Климкевич. Український військово-морський майвець. // Вісті комбатанта 1961, № 4., с. 23–27.

⁷⁹ Цит. за виданням: Монастырёв Н.А. Гибель Царского флота. // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995, Глава V. Революция и гражданская война.

⁸⁰ Гражданская война. Боевые действия на морях, реках и озерных системах. – Т. III. – с.23. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь : Крымский Архив, 2007).

⁸¹ Michael Epkenhans: Das ereignisreiche Leben eines «Wilhelminers»: Tagebücher, Briefe und Aufzeichnungen 1901 bis 1920 von Albert Hopman, München 2004. s. 1113.

⁸² Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // Свобода, Джерсі Сіті, ч.109–110 за 1952 р.

⁸³ Цитуються два документи РГАВМФ, надані істориком С.Ю. Гордієвим (С.-Петербург), які ще знаходяться в стадії наукового опрацювання. (прим. авт.).

⁸⁴ Потапьев В.А. Крейсер «Кагуль» – «Генераль Корниловъ» 1918–1924 // Морские записки. 1957. Т. 15, № 3/4. с. 38–39.

⁸⁵ Гражданская война. Боевые действия на морях, реках и озерных системах. – Т. III. – с.24. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).

⁸⁶ Доклад военно-морского эксперта мирной делегации при переговорах с Украинской Державой Сергея Холодовского. [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644]. Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. №12, с. 140.

⁸⁷ Бережной С.С. Корабли и вспомогательные суда советского военно-морского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, М., 1981, с. 235.

⁸⁸ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994, с.34.

⁸⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 214.

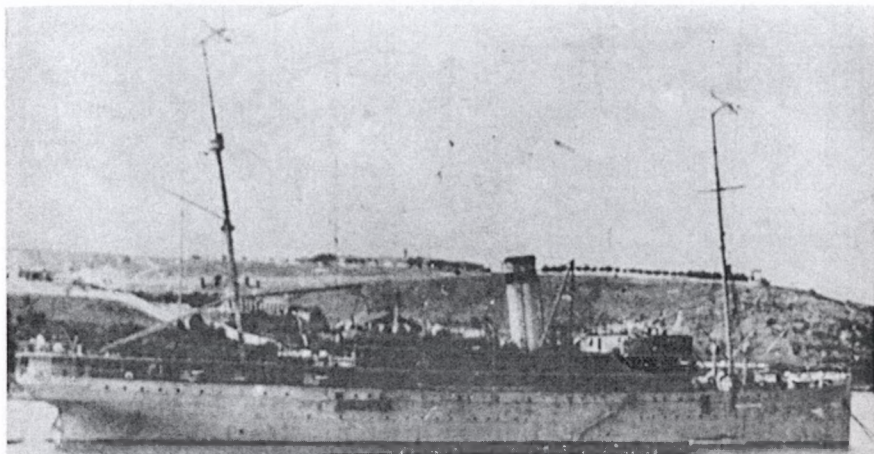
⁹⁰ Внесок гетьмана в розбудову українського флоту можна сміливо порівняти із своєчасним внеском кайзера Вільгельма в розвиток німецького флоту (прим. авт.).

⁹¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – с. 214.

⁹² Цит. за виданням: А. Маляревский. На переэкзаменовке. П.П. Скоропадский и его время. Изд-во «Русское творчество», Берлин, 1921.

⁹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 384.

⁹⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – с. 281.

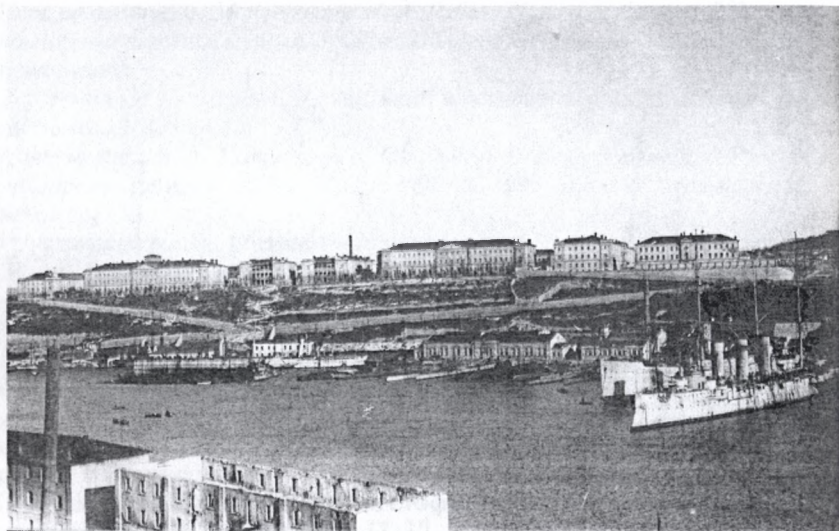

Гідрокрейсер «Олександр І». (фото з часів Першої Світової Війни)

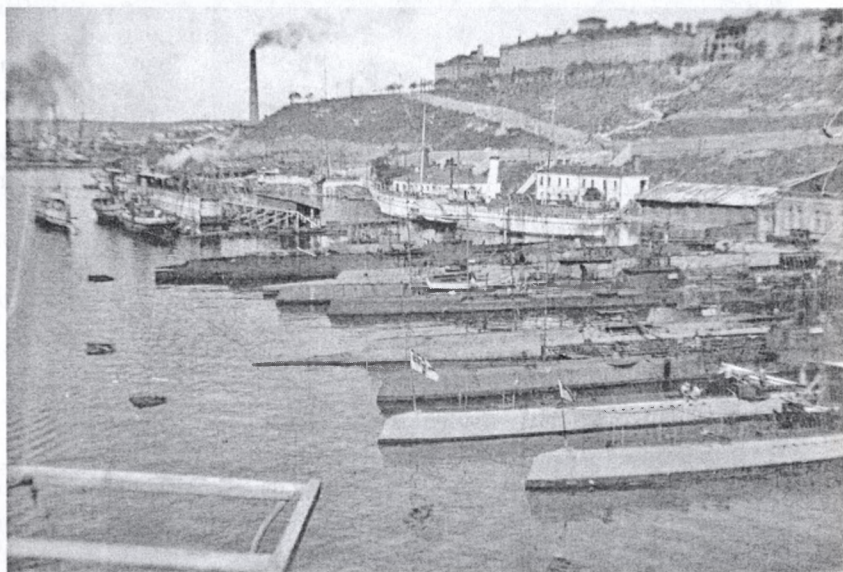

Вищі урядовці військового міністерства Української Держави на параді Лубенського кінного сердюцького полку, крайній ліворуч – Микола Максимов з відзначеннями капітана першого рангу (осінь 1918 р)

Стоянка підводних човнів, Севастополь, літо 1918 р. На передньому плані праворуч - крейсер «Пам'ять Меркурія» (тогочасне фото)

Підводні човни (човни з маркуванням "US") під німецьким та українським прапором (на передньому плані), початок осені 1918 р. (фото з приватної збірки)

Чорноморський флот в Севастополі влітку 1918 р., після прибуття кораблів з Новоросійську, німецька аерофотозйомка

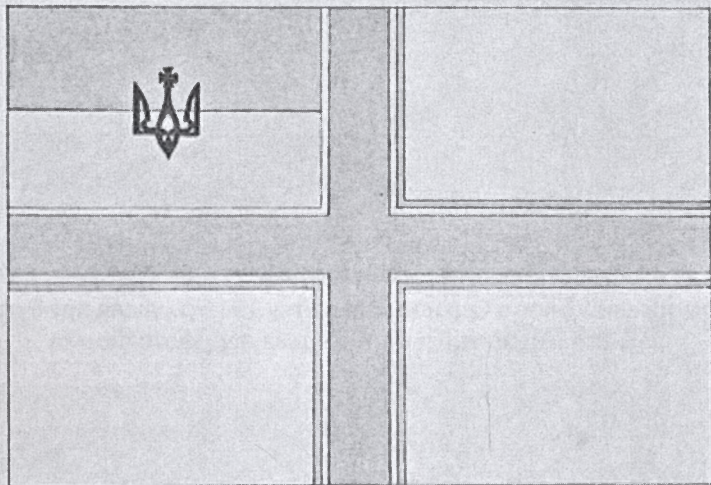
Транспорт «Евфрат». (Тогочасна листівка)

ф. 244, № 662

КОПІЯ З КОПІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРЕСЬКИЙ ПРАПОР

З ПЕРВОЗРАЗКОМ ПЕВНО

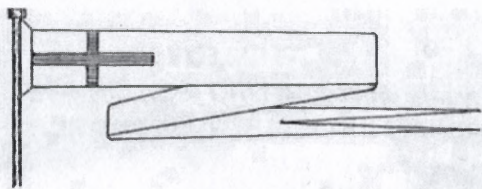
ОТАКАН ГОЛОВНОГО МОРЕСЬКОГО ШТАБУ
КАПІТАН І РАНГ (підпис)

З КОПІЄЮ ЗГІДНО

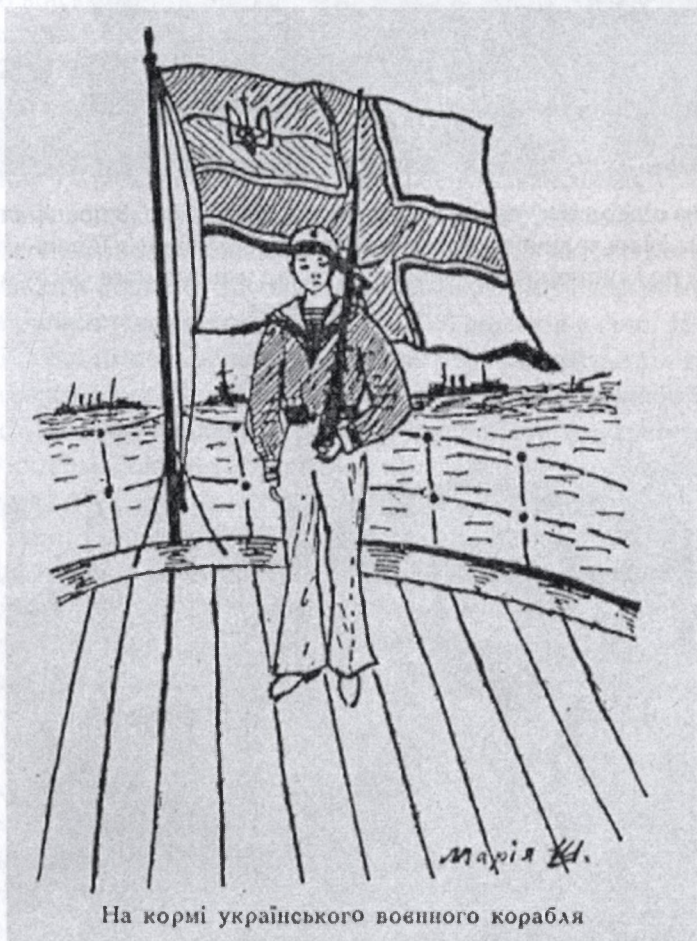
Наказник Директорського Виряду

[Signature]

Ілюстративний додаток до наказу ч. 192/44 від 18 липня 1918 р.
(фото з приватної збірки)

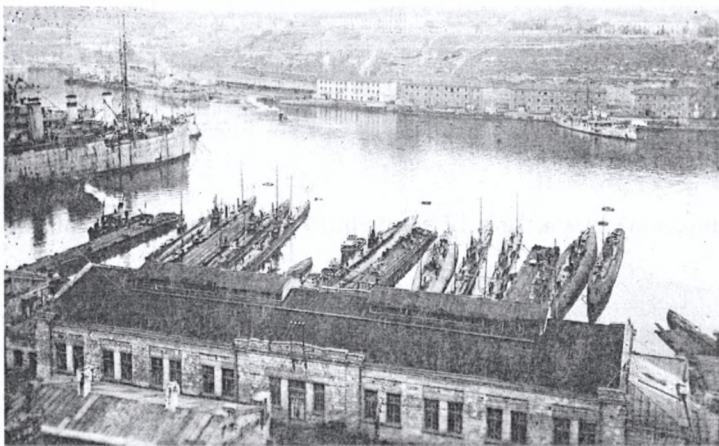
Український вимпел від 17 вересня 1918 р. (з «Вістей Комбатанта»)

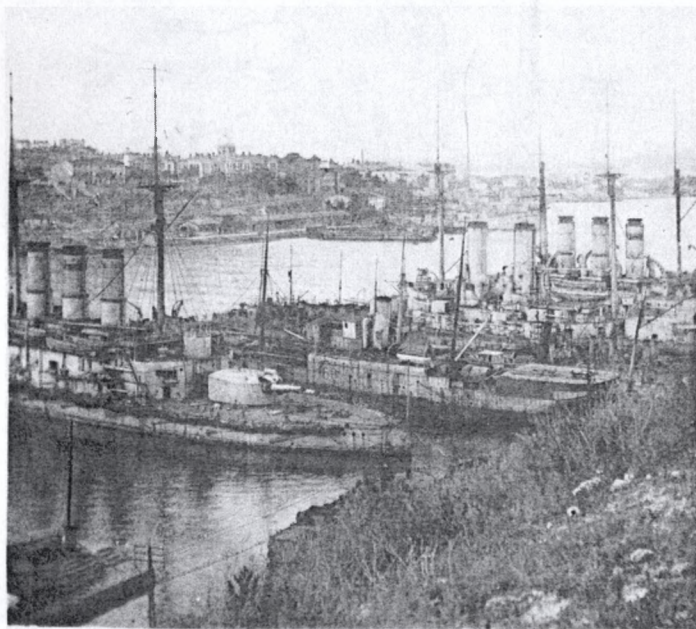
На кормі українського воєнного корабля

«На кормі українського воєнного корабля»
(з журналу «Літопис Червоної Калини»)

Стоянка підводних човнів, Севастополь, літо 1918 р. В правій стороні фотографії на задньому плані - канонерський човен «Терець», однотипний до канонерок, що увійшли в склад українського флоту в Одесі (тогочасне фото)

Лінкори з 2-ої бригади лінійних кораблів в Севастополі, літо 1918 р. (фото з приватної збірки)

РОЗДІЛ IV.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ФЛОТУ В ОДЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1918 р.

Як ми вже пригадували, через довготривалу невизначеність політичного статусу та приналежності Севастополя та Криму, функції головного військово-морського центру Української Держави в 1918 році мав взяти на себе порт, розташований за межами кримського півострова. Такі задачі протягом цього часу виконувала Одеса. Саме тут і відбулися перші у цьому сторіччі операції українських ВМС. Як пригадуємо, сюди ще наприкінці 1917 р. відступили після більшовицького повстання у Севастополі останні вірні республіканському урядові кораблі, в числі яких були крейсер «Пам'ять Меркурія» та есмінець «Завидний»¹. Частина українських моряків в складі матроського загону під командою боцмана Василя Пилишенка разом з одеськими гайдамаками билася у вуличних боях проти більшовиків в січні 1918 р. Ці криваві сутички закінчилися перемогою червоногвардійців та захопленням українських кораблів, проте панування більшовиків було недовгим – вже на початку березня, в ході наступу українських та австро-німецьких військ, Одеса була звільнена. Згідно розподілу сфер впливу, в Одесі розмістився значний австрійський гарнізон.

Детальніше про проблеми флоту в Одесі в березні-квітні 1918 р. вже згадувалося в одному з попередніх розділів. Коротко нагадаємо читачеві про головні події цих місяців: відступаючи звідси, більшовики кинули в порту кораблі – канонерські човни «Кубанець» та «Донець» з двома десятками тральщиків, транспортів та барж, що були залишені в Одеському порті. Ці кораблі стали першими військовими кораблями відродженого українського флоту. За твердженням німецького контр-адмірала Германа Лорея, німецькі підводні човни вже 26 березня 1918 р. отримали радіограму, що всі кораблі під жовто-блакитним прапором слід приймати за дружні. На слідуючий день, 27 березня 1918 р., вийшли накази про створення Дунайської та Транспортної флотилії. 24 квітня 1918 р. головним комендантом портів Чорного та Азовського морів було призначено віце-адмірала Андрія Покровського, який був найвищим військово-морським начальником в цьому районі. В ці місяці українським морякам

довелося відстоювати свої кораблі – особливо перед австрійськими та турецькими зазіханнями.

Початкові умови існування українських флотилій в Одесі були складними, особливо такими були перші місяці їхнього утворення. Загалом, флот в Одесі після революційних подій знаходився у жахливому технічному стані, крім того, за звітом адмірала Покровського, при зайнятті Херсону та Одеси австрійці захопили вісім пароплавів, які вони потім тривалий час відмовлялися повертати². Лише після того, як наприкінці квітня владу в країні до своїх рук прибрав гетьман Скоропадський, ситуація почала змінюватися.

Колишнього начальника всіх портів Чорноморського узбережжя УНР віце-адмірала Андрія Покровського 3 травня призначено головним комендантом портів Чорного моря і командувачем флоту Української Держави. 10 травня начальником його штабу став контр-адмірал Сергій Ворожейкін³. Адмірал Покровський, згадував про ті часи: *«Моя служба в гетманское время дала возможность поддержать голодавший несколько месяцев офицерский состав, не получавший давно никакого жалования, и восстановит кое-какой порядок. Это было морально очень тяжелое время, так как почти всё было в руках австрийцев. Только давлением немецкого командования в Киеве удавалось достигать цели. Давление получалось благодаря участию Гетмана»*⁴. Маючи в своєму розпорядженні необхідні засоби впливу, адмірал Покровський домагався свого, та впливав на австрійців. Таким чином, зусиллями гетьмана та військових моряків більшість існуючих неузгодженостей було подолано. Тим не менш, конфлікти з австрійцями не припинялися. Більше того, українські військові моряки зустріли ще одного несподіваного опонента у вигляді українських же місцевих властей! Рапорт начальника річкової транспортної флотилії Одеси адміралові Покровському від 30 травня глосив, що іменем херсонського повітового коменданта з гаражу флотилії було захоплено автомобіль «Laurin & Klement». В цьому ж рапорті начальник флотилії скаржився також на захоплення двох барж: «№ 789» та «Фред», які були направлені до Херсону за зерном по завданню Одеської продовольчої управи. Останній абзац рапорту найгостріше характеризував загальне положення справ: *«Вообще же едва ли не ежедневно то германцы, то австрийцы, то украинские власти без всякого сношения со мною захватывают суда и имущество флотилии...»*⁵.

За наступні півтора місяці на флоті в цих місцях було заведений більш-менш звичний повсякденний лад, і він нарешті почав готуватися до своїх перших операцій. 15 травня на флоті було відзначено день народження гетьмана Павла Скоропадського, на честь чого українськими кораблями було набрано відповідні святкові сигнали⁶. Транспортна флотилія першою почала діяти, намагаючись забезпечити місто паливом та продовольством, яких у повоєнній Одесі гостро бракувало. Уже 9 травня 1918 р. було відновлено морське сполучення Одеси з Миколаєвом та Херсоном. До Миколаєва того дня відбув пароплав «Князь Потемкин», до Херсона – пароплави «Михайл» та «Русь». Перші два корабля належали Російсько-Дунайському пароплавству, пароплав «Михайл» був власністю підприємця Шавалда⁷. Газета «Нова Рада» за 12 червня повідомляла, що *«завдяки енергійній діяльності транспортної флотилії протягом одного тижня до Одеси прибуло 20 транспортів, випущених з Маріуполя та Керчі. «Бурдейл» привіз 240 тис. пудів вугілля для потреб трамваю та лікарень, а транспорт «Софія» - 50 тис. пудів хліба»*⁸. Паралельно тривав процес демобілізації приватних суден, придбаних та мобілізованих царським урядом. Рішення про передачу окремих суден своїм власникам було ухвалено Радою міністрів ще 8 травня 1918 р⁹.

5 червня в Одесі був сформований Окремий гідрографічний відділ, який очолив капітан другого рангу Володимир Потапів. Наказом по Морському відомству ч. 115-1 від 22 червня скасовано Дністровсько-Царгородську лоцмейстерську дистанцію і замість неї утворено Одеську лоцмейстерську дистанцію. До її району входили: прибережна частина моря від Кароліно-Бугазу до Одеси й далі до острова Березань; усі фарватери, що пролягали через Одеські мінні загородження; Тендерська й Джарилгацька затоки. Розроблялися нові штати лоцманської служби¹⁰.

Проте, через присутність на воді мінових загороджень воєнного часу, перебіг транспортних перевезень в цьому районі значно гальмувався, до того ж, через це морські шляхи ставали небезпечними. Саме тому влітку 1918 р. постала гостра потреба у їхньому траленні. Наприкінці червня адмірал Покровський наказав капітанові першого рангу (потім – контр-адмірал) Олександрову Оттовичу Гадду звести з найкращих кораблів вищезгаданих флотилій бригаду тральщиків.

Після того, 6 липня 1918 р. наказом по Морському відомству за ч. 350, був оголошений корабельний та офіцерський склад Одеської

бригади тралення. До її складу увійшли старі, проте доволі потужні та добре зарекомендовані в минулих бойових діях канонерські човни* «Кубанець» і «Донець», 20 різнотипних катерів, транспортів і тральщиків водозамісткістю від 60 до 684 тон. Бригада була поділена на три дивізіони: першим командував лейтенант Опанасенко, другим – лейтенант Криницький, а третім – старший лейтенант Благовещенський. Наказ про утворення флотилії (написаний російською, нині зберігається у фондах РГАВМФ) звучав¹¹:

*«Приказ Начальника Бригады Траления.
Рейд Одесский. 6 июля 1918 г. № 350.*

При сем объявляю список тральщиков, с распределением их по дивизионам и список офицеров, состоящих в штабах этих дивизионов:

При штабе бригады.

Канонерская лодка «Кубанец»

Канонерская лодка «Донец»

Пароход «Граф Платов»

Катер «Этор»

Баржа № 27

Баржа № 606

Баржа «Ольга»

Баржа «Нина»

1-й дивизион тральщиков.

Тральщик «Мэри»

Тральщик «Димитрий Герой»

Тральщик «Роза»

Тральщик «Петр»

Тральщик «Смелый»

Тральщик «Тесть»

2-й дивизион тральщиков.

Пароход «Васильев»

Пароход «Граф Игнатъев»

* В окремих флотах кораблі такого типу рахувалися малими крейсерами. За деякими даними, «Донець» на той час був беззбросний та використовувався як блокшиф.

Тральщик «Доброволец»

Тральщик «Альбатрос»

Тральщик «Алкивиадис»

Тральщик «Амвросия»

3-й дивизион тральщиків.

Посыльное судно «Салгир»

Тральщик «Виктория»

Тральщик «Анатра»

Тральщик «Анна»

Тральщик «Первенец»

Тральщик «Перикл»

[...]

Список господ офицеров.

2-й дивизион.

Начальник дивизиона лейтенант Криницький

Флаг-офицер мичман Мандрыка

Минный офицер мичман Успенский

Врач дивизиона Коллежский Советник Кременцов

Инженер-механик дивизиона мичман Горбов

3-й дивизион.

Начальник дивизиона старший лейтенант Благовещенский

Флаг-офицер мичман Ершов

Минный офицер лейтенант Богданович

Инженер-механик лейтенант Муромцев

Ревизор подпоручик Калинин

Врач дивизиона Коллежский Советник Дорошевский

Капитан 1-го ранга Гадд.

Верно: Старший флаг-офицер Оперативной части Штаба Глапора

мичман Михайловский».

Флотилія являла доволі поважну силу. На озброєнні її кораблів знаходилася така зброя (заради справедливості зауважимо, що деякі з суден, можливо, були роззброєні): чотири 152-мм гармати (всі – на канонерських човнах); три 120-мм (дві на канонерках, одна – на тральщику «Роза»); одна 75-мм (на тральщику «Смелый»); дев'ять 47-мм (вісім – на канонерках, одна – на тральщику «Тесть»); чотири 37-мм

(всі – на тральщику «Альбатрос»). Щонайменше чотири кораблі (канонерки «Кубанець», «Донець», тральщики «Мэри», «Анатра») мали на своєму озброєнні один-два кулемети.

В такому вигляді українська флотилія зустріла прибувший того ж дня до Одеси німецький лінійний крейсер «Гебен». Треба зазначити, що прибуття «Гебена» сприяло відновленню маршрута Одеса-Константинополь: 8 липня цей військовий корабель відбув до Константинополя з кількома десятками пасажирів-одеситів на борту. Зважаючи на зростаючий попит серед пасажирів на перевезення до Константинополя, було швидко встановлено відповідний маршрут. Вже 23 липня перший транспорт під українським прапором відбув за цим маршрутом. Цим пароплавом став пароплав «Батум», що належав Морському відомству. Преса повідомляла, що команда на кораблі була складена переважно з росіян. Зафрахтований турецькою компанією, він пішов з Одеси майже порожнім, проте його зворотній рейс, як доносив «Одесский листок» був забезпечений вантажем масла, ізюму, лимонами, жолудями та іншими східними продуктами¹².

Тим часом, командир флотилії тральщиків капітан першого рангу Олександр Гадд, протягом наступного місяця виконав тралення Одеського рейду та Дніпрово-Бузького лиману. Німецький воєнно-морський аташе в Україні адмірал Альберт Гопман високо оцінив якість роботи української флотилії, хоча і відмічав деякі проблеми організаційного характеру. Він писав¹³: *«Сформований Україною дивізіон тралення розчистив мінове загородження поблизу Цареградська. Тепер він працює над розташованим на схід від Одеси великим мінним полем. Робота дивізіону страждала від того, що команди не отримували своєчасно жалування і відмовлялися виходити на службу. Я поставив це питання перед морським міністром України, обіцяна допомога. За виключенням цього, робота українського дивізіону виглядає добре. На жаль, в Одесі австрійці створили дивізіону зайві труднощі при формуванні»**. Деталі цієї військової операції наразі

* В німецькому оригіналі цей запис звучить так: *“Die von der Ukraine gebildete Minenräumdivision hat die bei Caregradsk liegende Sperre geräumt bzw. festgestellt, daß sie nicht mehr vorhanden ist. Jetzt arbeiten sie an dem östlich von Odessa liegenden ausgedehnten Minenfeld. Ihre Arbeiten haben teilweise daran gelitten, daß die Mannschaften ihre Löhnungen nicht erhielten und deshalb den Dienst versagten. Ich (habe) dementsprechend Vorstellungen*

поки що недостатньо досліджені, однак фактом є те, що мінні загродження воєнного часу тепер перестали існувати, і жодне судно до самого кінця 1918 р. в цьому районі більше не підірвалося. Міжнародна навігаційна комісія змогла налагодити морські торгівельні сполучення між Одесою, Севастополем та Поті. А 14 серпня вже були встановлені регулярні рейси в Болгарію та Румунію¹⁴.

Таким чином, український флот успішно та без втрат виконав свою першу бойову операцію. Економіка міста ожила, та увійшла в своє нормальне русло; всюди організовувалися різноманітні фірми та дрібні підприємства, пов'язані зокрема з морською риболовлею та перевезеннями, хоча недостача хлібу ще відчувалася. Сучасник відзначав про гетьманську Одесу¹⁵: *«В городе, по внешнему виду, жизнь кипит. Поражает повсюду обилие меняльных лавок и контор. На каждом шагу столишки, за которыми менялы производят свои операции. Немецкие, австрийские, украинские, старые русские и керенки размениваются одни на другие...Донские деньги и английские фунты достаются тут же, но не легко»*.

Щоправда, такі обставини як повоєнний розгул злочинності та спекуляцій в Одесі, разом з присутністю австрійського військового контингенту не змогли не залишити свій специфічний відбиток. Павло Скоропадський згадував, що в Одесі якийсь австрійський генерал за великого хабара дозволив одній вірменсько-єврейській компанії ловити рибу за допомогою тралів, що було заборонено законами України¹⁶. Випадки австрійської сваволі, хоч і зменшилися, але продовжували траплятися весь час австрійської окупації. Так, 14 серпня по розпорядженню австро-угорських військових властей обер-лейтенант Утіц на пароплаві «Жанна» вивіз в Браїлов, не дивлячись на заборону української таможні, 7384 пуди мокросолоної шкіри та 620 пудів сухої шкіри. 16 серпня австрійський обер-лейтенантом Фаузером в тому ж

---

bei dem ukrainischen Marineminister erhoben, Abhilfe ist zugesagt. Abgesehen hiervon scheint die Ukrainische Minenräumdivision gut zu arbeiten. Leider sind ihr in Odessa von K.u.K. Behörden bei ihrer Bildung und Ausrüstung unnötige Schwierigkeiten gemacht worden». Щодо створених австрійцями труднощів – очевидно Гопман мав на увазі те, що на момент створення української бригади тралення, під австрійським прапором в Одесі продовжувало залишатися ще чотири українські призи; один з них знаходився в Констанці. Австрійці відмовлялися повертати судна під український прапор. Їх назви були також наведені окремо в оригіналі наказу № 350 в кінці списку кораблів.

напрямі на пароплаві «Мунтенія» було вивезено 300 коней, 1800 пудів сіна, 700 пудів соломи та 1200 пудів ячменя та вівса; на пароплаві «Інгул» – 250 коней, 1200 пудів сіна, 700 пудів соломи та 800 пудів вівса. В усіх випадках комісар Одеської таможні Артюх склав рапорти уповноваженому гетьманського уряду генералу Рауху¹⁷. Сучасний дослідник Андрій Лубенець відзначає, що подібні дії німецьких та австро-угорських союзників досить активно опротестовував командир портів Чорного та Азовського морів адмірал Покровський. Він вже на початку червня 1918 р. сміливо погрожував їм пред'явленням судового позову на суму вартості заарештованих кораблів і суден та завданих при цьому збитків¹⁸. Кількість подібних випадків через такі погрози суттєво поменшала, однак окремі конфлікти виникали і в майбутньому: так, 13 жовтня на буксирі пароплава «Єпископ Дорофей» за межі України в Браїлов без належного дозволу було виведено під австрійським прапором баржу «Вассос» з 7283 пудами мідного лому та 6000 пудів осьової сталі¹⁹. Остаточно австрійська контрабанда на привласнених українських кораблях припинилася з виходом цієї держави з війни.

Звичайно, що активна діяльність флоту, як українського, так і німецького та австрійського не могла не привернути уваги ворожих до України сил, якими на той час були Антанта та більшовицька Росія. Більшовики, не дивлячись на хід мирних переговорів між Українською Державою та РСФСР, постійно намагалися дестабілізувати становище в Україні, використовуючи для цього всі наявні засоби, не гребуючи навіть терористичними актами. В Одесі вони також весь час намагалися робити всілякі збройні диверсії та провокації. Так, за свідченням військового історика Романа Ковалю²⁰, 28 червня 1918 р. на авіазаводі Анатра, більшовик Сташинський здійснив акт саботажу, внаслідок якого на підприємстві згоріли кілька літаків та літаючих човнів.

Спільні з більшовиками цілі одночасно переслідували ще й диверсанти Антанти, які регулярно тероризували Одесу. 31 липня 1918 року в Одесі був підірваний склад патронів на Дальницькій вулиці. У пожежі, що продовжувалася три дні, вигорів цілий ряд будинків передмістя і склади амуніції на Стрільничому полі. За результатами слідства, виявилось, що до вибухів скоріше за все були причетні французькі дипломати, які проживали в Кишиневі. За іншою ж інформацією, ця справа

була улаштована працівниками італійського посольства в Яссах²¹. 1 вересня вибухи повторилися. На цей раз, як подає журнал «Око», вони були улаштовані англійськими агентами²². Як і минулого разу, епіцентрами вибуху стали військові склади. Вибухи артилерійських набоїв поблизу станції Одеса-Застава тривали понад 10 годин, продовжуючись до 2 вересня. Загинуло біля 40 людей, а близько 100 були поранені. Вибухом було зруйновано багато споруд.

Більшовиками була також зроблена спроба розкласти українське Морське міністерство зсередини. Втім те, про що далі піде річ, скоріше за все можна розцінювати радше як одинокий авантюриницький акт, пов'язаний лише з особистим честолюбством та бажанням влади. В Одесі в 1918 р. на приватному положенні мешкав контр-адмірал Олександр Немітц, що наприкінці минулого року був командувачем чорноморського флоту. Тоді, піклуючись про свою кар'єру, він спочатку намагався догоджати спочатку уряду УНР, а вже потім і більшовикам. Тепер же він намагався зайняти пост морського міністра Української Держави. Редактори емігрантського «Морського журналу» так згадували про це²³: *«В период гетмановщины, когда создавалось украинское морское министерство, Немитцу удалось втереться в доверие гетмана, и он был выдвинут как главный кандидат на пост морского министра. Однако, несмотря на его шаги в сторону морских офицеров, те, зная прошлое поведение адмирала, решили не допустить этого назначения и к2р. Лукин написал в газете «Голос Киева» статью, разоблачающую прошлую деятельность кандидата в морские министры. Статья произвела шум. Немитцу было предложено опровергнуть сообщенное, что ему и удалось сделать, собрав несколько подписей. Но тогда в свою очередь к2р. Лукин собрал 20 подписей морских офицеров, подтверждающих правильность своих сведений. В результате всего этого гетман разорвал приготовленный было указ о назначении и Немитцу предложено было покинуть пределы Украины. Тот попытался устроиться в Добровольческой Армии, но и туда были посланы разоблачающие материалы, после чего тому ничего не оставалось сделать, как превратиться в “красного адмирала”»*. Мешкаючи у гетьманській Одесі як приватна особа, в наступному році Немітц перейде на службу до більшовиків, де на перших

часах займатиме посаду начальника штабу Південної групи 12-ої армії Йони Якіра. В 1920 році він стане командувачем радянського Чорноморського флоту²⁴.

Діяльності флоту вищезгадані події ніяк не перешкодили. Із успішним закінченням тралення, сенс утримання бригади як окремої формації перестав існувати. Деякі з тральщиків цієї флотилії, що були реквізованими приватними пароплавами, потім були повернені своїм довоєнним власникам. Невдовзі після того, канонерський човен «Кубанець» був переданий в розпорядження гардемаринського відділу Морського міністерства, ставши таким чином першим навчальним кораблем українського флоту. Командний склад канонерського човна був укомплектований в більшості з гардемаринів та морських кадетів. Командиром цього корабля від 1 жовтня 1918 р. був капітан другого рангу Олександр Кисловський.

17 вересня 1918 р. цей корабель отримав свою українську назву – «Запорожець»²⁵. Наказ по Морському відомству з цього приводу за ч. 375/160 по Головному Морському Штабу голосив: *«По наказу Колегії Верховних Правителів Української Держави оголошую, що канонерський човен «Кубанець» перейменовано на «Запорожець». В. об. Морського Міністра, капітан 1-ої ранги Максимів»*²⁶. Наразі поки невідомо, чи було вже на човні набито нову назву, однак на це перейменування, що також стало першим в історії українського флоту, була навіть призначена окрема пам'ятна нагрудна відзнака. Композиційно вона нагадувала деякі з патріотичних відзнак німецького союзу Flottenverein, а також деякі з вже існуючих російських гардемаринських жетонів, що часто випускалися на пам'ять про службу на кораблі. Нагорода являла собою медаль у формі якоря, з накладеним на нього рятівним кругом, на аверсі якого був викарбуваний напис «Запорожець», а на реверсі девіз – *«Україна понад усе!»* і дата перейменування човна *«17.IX.1918»*. Медаль носилася на жовто-блакитній стрічці. Заради справедливості треба додати, що існують суперечливі думки щодо того, коли саме та ким була випущена ця медаль. Деякі ж історики взагалі вважають відзнаку фантазійною²⁷, однак наразі щонебудь довести просто неможливо, і медаль ця залишається однією з найбільших загадок в історії вітчизняної фалеристики.

На початку жовтня 1918 року головний начальник портів чорноморського узбережжя адмірал Покровський повідомив уряд держави, що на двох канонерських човнах (маються на увазі саме «Донець» та «Запорожець») і на кількох винищувачах мін у Чорному морі вже підняті військові українські прапори нового зразку, затвердженого гетьманом у липні 1918 р.²⁸. Незабаром виявилася потреба в капітальному ремонті другої з названих канонерок. Капітан першого рангу князь Язон Туманов, що в середині жовтня 1918 р. приїхав в Одесу, і тільки-но заступив на службу в український флот як штаб-офіцер для доручень при начальникові штабу головного коменданта портів, так пригадував відповідь командира «Запорожця», капітана другого рангу Кисловського²⁹: *«Да поселяйся у меня, на «Кубанце». Каюта для тебя у меня найдется, а стол у нас недорогой и я сам столуюсь в кают-компании. Плавать мы никуда не ходим, так как должны идти в капитальный ремонт, так что лучшей квартиры тебе и не найти»*. Вже через місяць світова війна завершиться поразкою країн Четверного союзу. На той час, як зазначає гардемарин Петро Варнек, в одеському порту стояли тільки українські кораблі колишньої бригади тралення³⁰.

Кінець жовтня 1918 р. виявився багатим на події, значущі для українського флоту. 23 жовтня 1918 р. з Одеси у Константинополь урочисто вирушила дипломатична яхта, з українськими дипломатичними посланниками на борту. 1 листопада вона щасливо прибула до пункту призначення. Один із дипломатів пригадував: *«1-ого листопада 1918 року в прегарний соняшний ранок на рейді царьгородського порту кинула якір невеличка, але дуже гарна і елегантна яхта, на мачтах якої весело і гордо грав в проміннях південного сонця жовто-блакитний прапор. Це приїхало в державу Османів надзвичайне посольство Гетьмана всієї України...»*³¹. Це була яхта «Великий Князь Олександр Михайлович» що стала першим українським дипломатичним кораблем ХХ сторіччя – посольським стаціонаром в Константинополі³².

Отже, керівництво українського флоту, не дивлячись на численні перешкоди як з боку союзників, так і зі сторони своїх прямих ворогів, в короткі строки оперативно пододало організаційні труднощі, та відновило діяльність вітчизняних військово-морських сил, які

того ж року виконали свою першу успішну бойову операцію. Однак найсуворіші випробування ще тільки очікували український флот...

Примітки.

- ¹ Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х Т. – Л., 2005. – Т. 1. – с. 234.
- ² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3–3 зв. (цит. за виданням: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й., та ін. *Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид.* – К.: *Ін-т історії України НАН України*, 2005, с. 187).
- ³ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // *Військово-історичний альманах*. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 49.
- ⁴ Вице-адмиралъ Андрей Георгієвичъ Покровскій // *Морской журналъ* (№ 90 (6), Іюнь 1935), с. 5–6.
- ⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. – с. 96.
- ⁶ Фотографічні репортажі про це були вміщені у журналі «Око», під № 4 та № 10 за 1918 рік.
- ⁷ Одесский листок, 9 мая (26 апреля) 1918 года, № 89 (цит. за виданням: Тинченко Я. *Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання.* – К.: *Темпора*, 2012, с. 33).
- ⁸ Нова Рада – 1918. – 12 червня (30 травня) (цит. за виданням: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й., та ін. *Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид.* – К.: *Ін-т історії України НАН України*, 2005, с. 228).
- ⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3–3 зв. (цит. за виданням: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й., та ін. *Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид.* – К.: *Ін-т історії України НАН України*, 2005., с.187).
- ¹⁰ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // *Військово-історичний альманах*. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 49.
- ¹¹ Інформація від російського архівознавця з Петербурга С.Ю. Гордіїва. Список офіцерів 1-ого дивізіону відсутній. (прим. авт.).
- ¹² Одесский листок, 9 июля (26 июня) 1918 года, № 137; 24 (11) июля 1918 года, № 149. (цит. за виданням: Тинченко Я. *Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання.* – К.: *Темпора*, 2012., с. 33).
- ¹³ Michael Epkenhans: Das ereignisreiche Leben eines «Wilhelminers»: Tagebücher, Briefe und Aufzeichnungen 1901 bis 1920 von Albert Hopman, München 2004. s. 1116.
- ¹⁴ Известия – 1918. – 21 августа.
- ¹⁵ Цит. за виданням: Литвинов А. На «Моряке» в Добровольческую армию в 1918 г. // *Военная быль*, 1955, №15.
- ¹⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995, с. 240.
- ¹⁷ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. – с. 125–126.
- ¹⁸ Цит. за виданням: Лубенець А. В. *Створення управлінського апарату в добу*

Гетьманату Павла Скоропадського // Морська Держава № 1 (13), 2005.

¹⁹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. – с. 134.

²⁰ Цит. за виданням: Коваль Р. *Коли кулі співали. Київ – Вінниця. «Державна картографічна фабрика», 2006 р.*

²¹ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 124.*

²² Око. *Иллюстрированный украинский журнал // № 10 за 1918 р., с. 4–6.*

²³ О книгах, журналах и газетах // *Морской журнал (№ 37 (1), Январь 1931), с. 18.*

²⁴ Литвин М.Р., Науменко К.Є. *Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007, с. 141.*

²⁵ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. *Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 442.*

²⁶ Шрамченко С. *Закон про державну національну флоту та його виконавці. // Військо України. – 1993. – № 4. – с. 31.*

²⁷ Див. наприклад.: Рудиченко А, Тинченко Я. *Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. К., 2011, с. 297.*

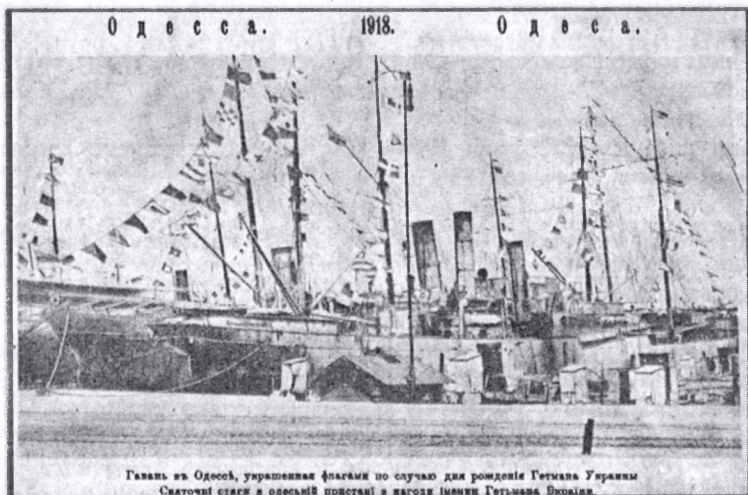
²⁸ *Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 224, від 13 жовтня, с. 551; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 258.*

²⁹ Кап. І. р. князь Я.К. Тумановъ. *Одесса въ 1918–1919 г.г. // Морские Записки – 1965. – № 59 – с.67.*

³⁰ *Флот в Белой борьбе / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий доктора исторических наук С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2002. (Научно-просветительное издание). – П. Варнек. Образование флота Добровольческой армии, с. 80.*

³¹ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 384.*

³² *Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 223, від 6 жовтня, с. 542*

Кораблі в Одесі під святковими сигналами на честь дня народження гетьмана Скоропадського (з журналу «Око»)

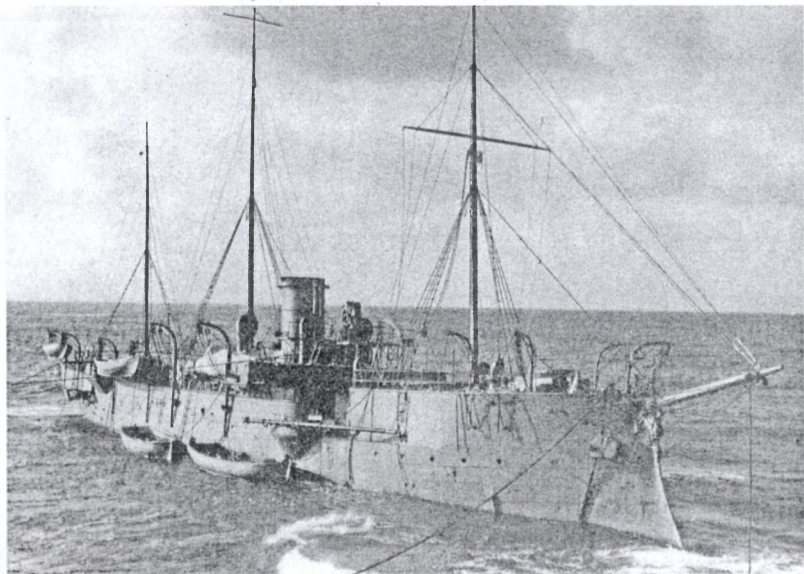

Розвантаження торговельного пароплаву (з журналу «Око»)

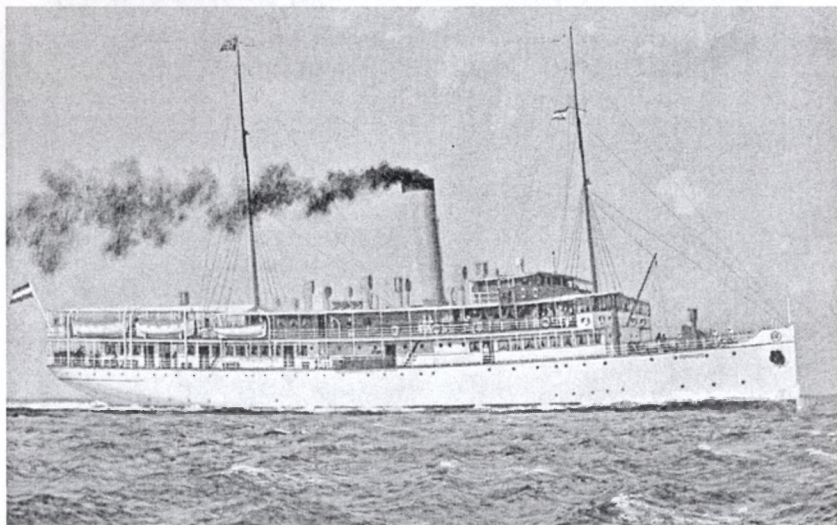

Вибух в Одесі 1 вересня 1918 р. (з журналу «Око»)

Канонерський човен «Кубанець». (фото з часів Першої Світової Війни)

Український посольський стаціонер в Константинополі –
«Великий Князь Олександр Михайлович» (малюнок з 1930-тих рр.,
коли корабель належав Югославії)

Відзнака на честь перейменування канонерки «Кубанець» (фото з приватної збірки)

Відзнака українського торговельного флоту (з аукціону AUREA Numismatika s.r.o.)

Вісти.

Справа чорноморської флотії. В найближчих днях відїжджає з Кієва до Бердича спеціальна комісія українського уряду для вияснення справи про дальшу судьбу чорноморської флотії. Зокрема комісія займатиметься справою про крадіж, будованих в Миколаєві і кораблів, які прибули в Новоросійська до Севастополя.

Головний комендант портів чорноморського побережжя повідомив, що на двох канонерських лодках і на кораблях зовнішніх мін на Чорнім морі пораз перший вивішено воєнні українські кармазинові хоругви по новому виірпени, затвердженому гетьманом.

Українське посольство для Туреччини. Незабаром в Царгород через Одесу має виїхати повопризначений український посол в Туреччині, О. Кістаковський. В одеському порті вже стоїть пароход „Великий Князь Александр Михайлович“, на якому українське посольство поїде в Туреччину.

Пресові повідомлення про воєнно-морські події в Одесі на початку жовтня 1918 р. (Вістник політики, літератури й життя. – 1918 ч. 223-224)

РОЗДІЛ V.
УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННИЙ І ТОРГІВЕЛЬНИЙ ФЛОТ
ПОЗА ТЕРИТОРІЄЮ КРИМУ
(травень-листопад 1918 р.).

**1. Становище заводів та кораблів українського флоту
в Миколаєві у 1918 р.**

Через революційні події, діяльність Миколаївських суднобудівних заводів «Наваль» і «Руссуд» на початку 1918 р. остаточно припинилася. На початку березня місто було звільнене німецькими та українськими військами. Однак відновити діяльність заводів не вдалося, і 20 березня 1918 р. місцева влада оголосила про їх закриття. Тоді ж в кінці місяця в місті відбулося ще одне велике більшовицьке повстання, внаслідок бойових дій міська інфраструктура зазнала серйозних руйнувань. Зваживши на тяжке положення та безпорадність місцевої влади, а також на той факт, що правління заводів у Петрограді проігнорувало німецьку пропозицію щодо відкриття заводів, 30 травня 1918 р., командує німецькими військами у Миколаєві генерал-майор Моргенштерн-Дерінг оголосив про перехід суднобудівних заводів у тимчасове підпорядкування та охорону німецької військової влади¹. Оголошення Моргенштерн-Дерінга від 27 травня голосило²: *«Заводы Общества николаевских заводов и верфей («Наваль»), заводы «Русского судостроительного общества» («Руссуд»), отделение Балтийского судостроительного и механического завода («Балтвод»), пловучий док на Буге в 30 тысяч тонн, а также все принадлежащие вышеуказанным заводам или находящиеся на территории завода, на суше и на воде всякого рода суда, понтоны, лодки, землечерпалки, буйки и т.п. с 5 мая 1918 г. перешли во временное владение германских военных властей и находятся под военной охраной. Считается перешедшим во временное владение германских военных властей все имущество вышеуказанных заводов со всеми строениями, машинами, подвижным составом, движимыми и недвижимыми сооружениями и приспособлениями, всякого рода материалами и запасами, а равно со всеми полуготовыми фабрикатами в виде судов,*

машин, вагонів и т.п., а также со всем живым и мертвым инвентарем заводов. Без точного и определенного письменного разрешения германского губернаторства в Николаеве воспрещена разборка, съемка, вывоз, трата или продажа перечисленных в сем объявлении предметов. На всем протяжении территории вышеназванных заводов строго воспрещается курить. Вход на завод разрешается исключительно тем лицам, которые имеют на то особый пропуск, выписанный германским губернаторством в Николаеве».

Німці прагнули якомога скоріше забезпечити себе судноремонтною базою на Чорному морі. 15 червня представник німецького командування оголосив керівництву заводів інструкцію про тимчасовий перехід підприємств у власність товариства «Блом і Фосс», однієї з найбільших німецьких суднобудівних компаній. В цій ситуації директор миколаївських заводів Борис Юренєв відмовився від своєї посади, натомість заводи очолив інженер Еккерс, колишній головний інженер заводу «Наваль». За нових розпорядків, робочий день мав тепер становити 9 з половиною годин, з зарплатнею в 12 карбованців. В першу чергу планувалося добудувати 310 різних комерційних суден, що знаходилися на заводі, а також налагодити будівництво товарних вагонів³.

Той факт, що український завод з усім його майном та кораблями був фактично привласнений іноземцями і тепер мусив на них працювати, не міг не обурити гетьманський уряд. Такі дії німецького командування викликали рішучий протест зі сторони гетьмана Скоропадського, який писав⁴: «... дело дошло до того, что в Николаеве были захвачены все наши кораблестроительные верфи с строящимися там судами, между прочим, там было несколько судов небольшого типа, называемого “эльпидифор”, немцы особенно хотели им завладеть. Я решительно протестовал, и верфи эти нам вернули». Німці вирішили не йти на конфлікт із гетьманом, та визнали право Української Держави на ці кораблі, а тому незабаром заводи та їх майно були повністю повернені у власність Української Держави. Вже 22 липня Рада міністрів порушила питання про видачу грошової допомоги заводам «Наваль» і «Руссуд», та ухвалила передати це питання на обговорення відповідних міністрів. Міністра фінансів Антона Ржепецького було запрошено взяти на себе ініціативу переговорів з представником заводів⁵. Менше чим через два тижні, 3 серпня 1918 року,

було схвалено поданий морським міністром законопроект про перетворення підприємств в Миколаєві на самостійний казенний завод Української Держави⁶.

Одночасно українське Морське міністерство звернуло особливу увагу на кораблі, що тоді стояли на стапелях. Добудовою кораблів в Миколаєві опікувався начальник відділу кораблебудування Головної військово-морської технічної управи, підполковник Микола Неклієвич, старий український діяч⁷. Загалом в Миколаєві знаходилися такі недобудовані військові кораблі: 1 дредноут («Демократія», потім – «Соборна Україна»), 4 легкі крейсери, 12 есмінців, 12 кораблів типу «Ельпідіфор», 8 підводних човнів, 1 канонерка, 1 плавуча база підводних човнів («Ельбрус»), 1 наливний пароплав («Баку»), та плавучий док на 30000 тон., для ремонту дредноутів. Майже готовим був легкий крейсер «Адмірал Нахімов» (пізніше «Гетьман Іван Мазепа», в часи Директорії отримав назву «Гетьман Богдан Хмельницький»), який із кількома малими кораблями добудовувався під українським прапором вже на воді⁸. Коли в серпні 1918 р. українські інженери здобули із дна Севастополя підірваний корпус дредноута «Імператриця Марія», то його для подальшої реставрації планувалося відбуксувати до Миколаєва, але цей намір так і залишився нездійсненим⁹. Комендантом Миколаївського порту був призначений контр-адмірал Михайло Михайлович Римський-Корсаков¹⁰.

Паралельно із цим Українська Держава встановила взаємовигідну угоду з тією ж верф'ю «Блом і Фосс». 17 серпня 1918 р. в Берлін вирушила українська делегація на чолі із капітаном першого рангу Юрієм Свірським, що розглядала різноманітні проблемні питання пов'язані з чорноморським флотом. 19 серпня 1918 р. між Німеччиною та Україною було підписано угоду про відкриття суднобудівних заводів. Як зазначає сучасна дослідниця Господаренко О.В., в угоді зазначалося, що німці фінансуватимуть підприємства, забезпечуватимуть їх необхідною сировиною і паливом. Угодою визначалося, що головним замовником для заводів на час війни буде Німеччина, але український уряд і приватні компанії чи особи також могли дати замовлення. Німецькі замовлення згідно угоди мусили виконуватись в першу чергу, а українські – в тому випадку, коли буде доведено, що угода про них була укладена раніше цього договору. Підписаний

документ був дійсний на період перебування союзницьких військ у Миколаєві. Німецька сторона мала право зупинити його дію, попередивши про це українську сторону за 4 місяці¹¹.

Але співпраця німецької та української сторони невдовзі призупинилась. Причиною була відмова українських властей передати фірмі «Блом і Фосс» замовлення на завершення будівництва воєнних кораблей, які знаходились в цей час на стапелях. Морське міністерство збиралося добудовувати ці кораблі своїми зусиллями. Поразка Німеччини у Першій світовій війні, послідуєча революція та майже одночасна зміна урядів в Українській Державі та Німеччині фактично звели нанівець цю домовленість.

Крім цього, протягом другої половини 1918 р. в Миколаєві активно розроблялися штати і проект утворення Морського Кадетського Корпусу та Гардемаринської Школи, що від жовтня 1918 року мали відкритися під головуванням контр-адмірала Сергія Фролова. Питаннями українських воєнно-морських закладів також відав старший лейтенант Володимир Афанасійов, начальник Гардемаринського відділу учбової частини Головного Морського Штабу, колишній командир роти гардемарин в Петрограді¹². Від вересня 1918 р. в розпорядженні гардемаринського відділу знаходився канонірський човен «Кубанець», раніше приписаний до бригади тралення в Одесі. Протягом 1918 р. українським морським генеральним штабом також виділялися гроші на розбудову воєнного порту Миколаєва. В Очакові до Головного санітарного управління флоту було передано лазарет¹³.

Події кінця 1918 р. перервали майже всі старання Української Держави в галузі воєнно-морського будівництва. Один з останніх епізодів з українським флотом в Миколаєві був пов'язаний з евакуацією гетьманської адміністрації та військових з міста на пароплавах «Труд» та «Михаїл Архангел», які відбули в Одесу. Це сталося напередодні вступу військ Директорії в Миколаїв 12 грудня 1918 р¹⁴.

2. Події в інших важливих портах

Крім чорноморських портів Севастополя, Одеси, Херсона та Миколаєва одним з найважливіших торгівельних портів був порт Маріуполя, який був найбільшим українським портом Азовського моря.

Тут зосереджувалося чимало торгівельних кораблів, в тому числі і мобілізованих в часи світової війни. 14 серпня 1918 р. задля врегулювання справи демобілізації кораблів торговельного флоту Української Держави та Всевеликого Війська Донського (новостворена держава на історичних землях донського козацького війська на чолі з генералом Красновим) в Маріуполь з наказу ч. 1087 за підписом адмірала Хоменка було направлено капітана першого рангу Бориса Д'Астора. Українським комендантом порту Маріуполя протягом 1918 р. був капітан першого рангу Володимир Ульянов, колишній командир лінкору «Воля».

Іншою помітною військовою подією, яка сталася в Маріуполі 24–25 липня, стала спроба висадки більшовиками невеликого десанту, на підтримку місцевого більшовицького заклоту, який розпочався за сигналом вночі 23 липня. Вранці 24 липня, під час активних міських боїв більшовиків з австрійцями, на виду у всього міста на морі з'явилося декілька парусних човнів з більшовиками з Єйська. Один човен австрійці затопили артилерійським вогнем, один взяли на буксир, взявши в полон усіх, хто там був. До 25 липня більшовицький виступ в Маріуполі був ліквідований¹⁵.

Одночасно з цими подіями, 25 липня Єйськ був взятий донськими козаками. Остання більшовицька воєнно-морська база перестала існувати. Козаки захопили сильно пошкоджений та недієздатний сторожовий корабель («крейсер пограничної стражи») «Ястреб», який ще не так давно був флагманом червоної Азовської флотилії, та кілька малих буксирів та катерів. На початку серпня 1918 р. українська сторона домагалася від німецького командування передачі «Ястреба», проте марно.

3. Українська морська піхота за часів гетьманату 1918 р.

23 травня 1918 р. гетьман видав наказ за ч. 70 по Морському відомству «Про початок формування бригади Морської піхоти в складі трьох полків для несення служби». Цим же наказом були призначені командири полків, останні мали трикурінну структуру. Кожен з куренів мав по 4 піхотних і по одній кулеметній сотні. Кадри частин морської піхоти почали формуватися вже 15 червня 1918 р. Через місяць, 15 липня 1918 р., наказом по Морському відомству було встановлено

уніформу для морської піхоти. Від армійської вона відрізнялася лише чорним кантом навкруги погонів. Офіцерам і унтер-офіцерам на погони добавлялись золоті якоря, матросам – жовті¹⁶.

1 серпня 1918 р., було призначено та оголошено старшинський склад усіх трьох полків морської піхоти. Відповідно до диспонально-таємного наказу від 31 серпня, полки мали бути розташовані наступним чином: 1-ий полк в Одесі, 2-ий в Миколаєві, 3-ій в Херсоні. Формації ж морської кавалерії мали розміщуватися так: 1-ий ескадрон в Одесі, 2-ий в Очакові, 3-ій в Перекопі¹⁷. Загалом, система берегової оборони, згідно якої розміщувалися морські частини, за планом адмірала Покровського поділялася на наступні три райони:

перший район – від західного кордону Української Держави до Сичавки;

другий район – від Очакова до Миколаєва;

третій район – від Станіслава (село Білозерського району Херсонської області) до Херсону і Перекопу.

Посада начальника охорони сектору прирівнювалася до рангу начальника бригади. Начальниками охорони районів були: перший район – полковник Л. Ракитін, другий район – генерал-майор А. Качаровський, третій район – полковник П. Полянський¹⁸.

В кожному з цих районів планувалося тримати 2 гарматні курені, полк морської піхоти та ескадрон морської кавалерії, крім того також деяку кількість зв'язкових та транспортних відділів. Начальником сухопутної оборони південно-західного району Чорного Моря було призначено контр-адмірала Семена Фабрицького, зі штабом в Одесі (наказ по Морському відомству від 13 жовтня 1918 р.). В цьому ж місті, згідно із планом, базувалися 1-ий полк морської піхоти під командуванням підполковника Іларіона Ісаєвича, дві інженерні сотні (телеграфна і телефонна), кадри і майно відповідних гарматних та кавалерійських частин, що мали тут формуватися.

Штаб 2-ого району берегової оборони знаходився в Миколаєві. В місті знаходилися 2-ий полк морської піхоти, два курені якого дислокувалися в Миколаєві, телеграфні та телефонні відділи, тут же знаходилися 2-ий гарматний курінь в складі двох батарей (в кожній по 4 гармати). В Очакові базувалися третій курінь 2-ого полку, разом з ними знаходилася чота саперів та мотоциклетна команда. Там же, в

Очакові, базувалися 1-ий гарматний курінь, що складався з трьох важких артилерійських батарей, а також 2-ий ескадрон морської кавалерії¹⁹.

Коли справа торкнулася формування артилерійських підрозділів морської піхоти, то було висловлено думку укомплектувати артилерію морської піхоти 76 мм гірськими гарматами Шнейдер-Дангліса зразка 1909 р., зваживши на її меншу вагу та легкість пересування, порівняно з звичайною польовою гарматою. Плюсом матеріальної частини цієї гармати також були зарядні ящики з колесами, що забезпечувало гарматі потрібну рухливість. Це давало можливість *«рушати або на колесах, при чому, як гармати, так і зарядні ящики з бойовими припасами утворюють 4-х колесні вози, або на в'юках, при чому все майно везеться на спинах коней, а ні одна річ не йде на колесах»*. Кількість гармат в батареї мала бути доведена до шести. В батареї крім того повинні були бути: 4-ьох колісні зарядні скриньки (по одній на гармату), інтендантський та артилерійський обоз, а також новий комплект в'ючних пристосувань, для перевозки всього майна батареї (гармати, бойові припаси та інше) на в'юках²⁰.

Протягом 1918 року план створення системи берегової охорони втілювався в життя лише частково. Однак за обмежений строк вдалося сформувати три кадровані полки морської піхоти неповного складу, артилерійські та допоміжні відділи²¹. Деякі з'єднання представляли собою лише штаби з кількома десятками офіцерів, які в майбутньому повинні були розгорнутись і почати формування підрозділів; те ж саме стосувалося формувань морської кавалерії. Місячна платня становила: для одружених – 450 крб., для неодружених – 300 крб.²²

4. Український воєнний та торгівельний флот на річкових комунікаціях

Окремо стало для української влади питання організації річкових перевезень. За даними російського історика Широкограда, перед світовою війною в басейні Дніпра знаходилося 382 парових та 2218 інших суден²³. Кращі пароплави в 1915 році були реквізовані царським урядом і зведені в транспортну флотилію, що виконувала різноманітні військові перевезення Дніпром. В 1918 році потреба в існуванні цього з'єднання відпала, і на початку липня воно було ліквідоване, позаяк

завідування нею не приносило державній скарбниці жодних прибутків. 13 липня 1918 р. Рада міністрів ухвалила повернути мобілізовані судна колишнім господарям, після чого почалося поступове розформування флотилії²⁴.

Однак в окремих місцях влаштувати нормальні річкові перевезення довгий час не вдавалося, головним чином через напади на пароплави місцевих повстанців та більшовицьких груп. Особливо небезпечними районами були: північна Чернігівщина, де в районі нейтральної зони знаходилися рештки більшовицьких військ, вибитих під час українсько-німецького наступу 1918 р., ці війська час від часу здійснювали свої наскоки на українську територію; а також південь Київщини, де тривалий час мали місце стихійні селянські виступи.

На водних комунікаціях цих земель і відбувалися неодноразові збройні напади і грабежі українських пароплавів. Пік інтенсивності нападів прийшовся на кінець липня-початок серпня 1918 р. Відомо, що в ході Звенигородсько-Таращанського повстання, селянами силою було захоплено кілька цивільних суден. 4 серпня 1918 р. в районі Трипілля ними був захоплений перший пароплав. Загалом, в руках повстанців опинилося щонайменше 5 пароплавів, серед яких: пароплав «Ваня», що був захоплений поблизу Черкас, а також судна «Мукомол», «Фаня» та «Стріла», на яких повстанці переправилися Дніпром після чого продовжили свій шлях до північних кордонів Української Держави²⁵.

Акти терору мали місце і на Десні. Приблизно в той же самий час «червоними козаками» було скоєно бандитський напад на пасажирський пароплав «Рассвет», що прямував по Десні з Новгород-Сіверського до Чернігова. Ними був вбитий капітан корабля, а 13 пасажирів із заможніших верств населення були захоплені в заручники. Командир «червоних козаків» Віталій Примаков таким чином нібито намагався захистити місцеве населення від жорстких утисків зі сторони німців та гетьманців. Літописець бойового шляху «червоного козацтва» колишній червоний козак Ілля Дубінський так писав про цю «сміливу», на його погляд, «бойову операцію»²⁶: *«Однажды Примаков решил захватить пароход на котором оккупанты перевозили оружие и войска. Под видом рыбаков партизаны засели в камышах. Вскоре показался пароход «Рассвет». Меткий выстрел из лодки сразил капитана... На судне началась паника. Но рулевой не оставлял*

штурвала. Партизаны, хватаясь за выступы, обшивку, люки забрались на корму и в несколько минут захватили пароход. [...] Команду и пассажиров отпустили. Взяли только тринадцать буржуев в качестве заложников. Примаков послал уездному старосте Жолкевичу ультиматум с угрозой повесить заложников, если не будут прекращены бесконечные поджоги и казни людей».

Військових кораблів на Дніпрі, що могли б своєю присутністю гарантувати безпеку переміщень цивільних суден зовсім не було, окрім 6 маленьких броньованих катерів типу «Мулінз» (номери 1, 2, 3, 4, 5 та 17). На початку 1918 року катери опинилися в руках німців²⁷. До складу українського флоту вони були повернені наприкінці листопада того ж року. 23 листопада 1918 р. було створено комісію під головуванням інженера-механіка капітана першого рангу Іллятовича, що мала перебрати флотилію²⁸.

Відомий лише один епізод із цією флотилією. В ході листопадової протигетьманської революції республіканські частини (загони отамана Зеленого) заблокували рух по Дніпру в районі Обухова і Трипілля, захопивши велике число пароплавів (всі захоплені пароплави повстанці виводили в с. Плюти поруч з Трипіллям). Повстанці мали певні наміри використати їх під час облоги Києва.

Для вирішення цієї проблеми гетьманський уряд вислав, як подає преса, 4 мобілізовані пароплави з військами в кількості 75 чоловік при 9 кулеметах, а німці броньований човен. Після бою з партизанами, як повідомляє газета, добровольча дружина розблокувала 13 пароплавів з вугіллям для Києва²⁹. Про обставини цієї операції пригадував також Арнольд Марголін, видатний український громадський діяч, що будучи в Трипільлі, став тоді свідком цих подій³⁰: «Словно белые лебеди, плавно неслись один за другим по реке уже значительно выше Плютов, пароходы... Вспомнились дивные, трогательные описания норвежских писателей о последних пароходах, покидающих перед наступлением зимы маленькие норвежские города с замерзающими фьордами. Скоро все объяснилось. Из Киева, оказывается, пришел «бронированный», как говорили в толпе, пароход. С парохода дали залп по берегу, после чего казаки, охранявшие пароходы, разбежались. А так, как по недосмотру повстанцев все пароходы все время не тушили огня и стояли на парах, то все случившееся представлялось

ясным. Позже, в Киеве, я узнал, что пароходные сообщества и частные пароходоладельцы, желая спасти свое имущество, пригласили безработных в то время немецких солдат помочь им, и те за хорошее вознаграждение выполнили эту операцию. По реке уже шел лед, и для судеб восстания было безразлично, где зазимуют эти пароходы – в Плутах или в Киеве...».

В ході другої українсько-більшовицької війни броньовані катери дніпровської флотилії були захоплені більшовиками. Решта кораблів наприкінці 1919 р. була захоплена поляками³¹.

Примітки.

¹ Господаренко О.В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918–1919 рр. // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Наукові праці: – Т. 5, с. 74–75 – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000.

² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942, с. 93–94.

³ Нова Рада – 1918. – 18 червня (5 червня). (Цит. за: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й. та ін. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005, с. 235).

⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – с. 261.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 127–127 зв. (Цит. за: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й. та ін. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005, с. 276).

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 146–146 зв. (Цит. за: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й. та ін. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005, с. 290).

⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – с. 297–298.

⁸ Шрамченко С. Кораблі Української Чорноморської фльоти в Миколаїві // Табор, Ч. 14, с. 125. – Варшава, 1931.

⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 258.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Господаренко О.В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918–1919 рр. // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Наукові праці: – Т. 5, с. 75 – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000.

¹² Шрамченко С. Українські Воєнно-Морські Школи (1918–1920 рр.) // Табор, Ч. 15, с. 80. – Варшава, 1935.

¹³ *Цит. за виданням: Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. // Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998.*

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942, с. 179.

¹⁶ Шрамченко С. Українська Морська Піхота 1917-1920 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1934. – Ч. 11, с. 13-17.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 51.

¹⁹ *Цит. за виданням: Пархоменко В. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві // Воєнна історія, №1 (3) за 2004 р.*

²⁰ Відродження – щоденна безпартійна газета – ч. 71, середа 26 (13) червня 1918 року, с. 2.

²¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 442.

²² Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 51.

²³ Широкоград А. Б. Великая речная война. 1918–1920 годы. – М.: Вече, 2006, с. 330.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 106–106 зв., 107–107 зв., 108–108 зв., 109. (*Цит. за: Смолій В.А., Гриценко А.П., Щусь О.Й. та ін. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005, с. 263*).

²⁵ *Цит. за виданням: Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія, № 2 за 2002 р.*

²⁶ Дубинский И.В., Шевчук Г.М. Червонное Казачество. Киев, 1977, с. 52.; Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996, с. 124–125.

²⁷ Широкоград А. Б. Великая речная война. 1918–1920 годы. – М.: Вече, 2006, с. 330.

²⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 442.

²⁹ Киевская мысль: Ежедн. газета. Утренний выпуск. – Київ, – 1918. – 28 ноября. – № 226.

³⁰ Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А. Алексеев, под ред. Н.Н. Попова. Государственное издательство, Москва-Ленинград, 1930 г. // Марголин А. Украина и политика Антанты, с. 367.

³¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992, с. 589.

РОЗДІЛ VI.

УКРАЇНСЬКИЙ ФЛОТ В УМОВАХ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА КІНЦЯ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (початок листопада 1918 р. – 14 грудня 1918 р.)

1. Зростання впливу білого руху на флоті в часи підготовки до федеративного союзу з Росією

Світова війна рухалася до свого логічного завершення. Після поразки 8 серпня 1918 р., «чорного дня» німецької армії, ставало зрозуміло, що Німеччина почала втрачати воєнну ініціативу перед зростаючою воєнною могутністю Антанти. За виразом німецького генерала Людендорфа, воєнні події 8 серпня підкреслили зменшення німецької боєздатності. Ще більш тяжкі наслідки мали події на Болгарському фронті після 15 вересня, які за його словами були наче *«ви роком долі для Четверного союзу»*¹. Один за одним капітулювали союзники Німеччини – Болгарія (29 вересня), Туреччина (30 жовтня), Австро-Угорщина (3 листопада)².

Вже незабаром, гетьманський уряд, передбачаючи кризові для державності умови, що неодмінно складуться після скорої поразки Четверного союзу, змушений був шукати діалогу з країнами Антанти, які в тодішній ситуації фактично рахували Україну за сателіта Центральних держав. В ході переговорів стало відомо, що порозуміння з країнами-переможцями можливо лише після встановлення федеративного зв'язку України з майбутньою небільшовицькою Росією. Звичайно, це одразу вплинуло на внутрішню політику гетьманського уряду, особливо після того як 17 жовтня 1918 р. міністри подали гетьманові так звану *«записку дев'яти»*, в якій пропонувалося орієнтуватися на відновлення єдиної Росії. Можна сказати, що український флот першим відчув на собі різку зміну політичного курсу Української Держави. В руслі нової, самовбивчої по суті для української державності проросійської політики, морський міністр контр-адмірал Микола Максимов вже у жовтні, за свідченнями сучасників ніби-то заявляв, *«що моє міністерство цілком уже готове щоб бути перенесеним до*

Петрограду»^{3*} Складно навіть описати, як всі ці речі негативно вплинули на життя українського флоту. В цей же час, всі явні і таємні прихильники російського імперіалізму, під'юджувані денікінськими агентами, вже сміливо виявляли свою істинну сутність, роблячи в українському війську різного роду ідеологічні диверсії. Ці речі, чим далі, тим більше почали проявлятися спочатку в різних дрібницях, а потім і в повсякденному житті українських військово-морських сил.

В критичний момент виявиться, що за часів гетьманату в значній мірі відбулася інфільтрація верхівки української армії та флоту прийшлими росіянами, «фахівцями» та безпринципними кар'єристами, які часто-густо до всього українського ставилися щонайменше без потрібного розуміння, а то подекуди і зовсім зневажливо, через що часто виникали конфлікти між ними та прихильниками української державності. Так, мічман Яким Христин подає як «українофобів» ще від самого 1917 р. наступні прізвища капітанів та адміралів, які тепер служили в українському флоті: капітан другого рангу Озеров (в укр. флоті на посаді начальника Одеського порту), капітан першого рангу Микола Протасов (в укр. флоті тривалий час на посаді начальника Морського Генерального штабу, відмовився присягати Українській Державі), контр-адмірал Михайло Римський-Корсаков (в укр. флоті на посаді начальника Миколаївського порту; за деякими свідченнями, в другій половині листопада 1918 р. знаходився в Миргороді, де очолив білогвардійський загін, який виступав проти українських військ), генерал-майор флоту Єрмаков (в укр. флоті на посаді начальника Дунайської флотилії), контр-адмірал Сергій Євдокимов (в укр. флоті на посаді молодшого флагману Чорноморського флоту).

За його словами, проросійські симпатії мали також контр-адмірالي Семен Фабрицький, Сергій Ворожейкін (сумніви щодо його благонадійності підтверджаться згодом одними з перших), та навіть така постать як командувач українського флоту В'ячеслав Ключковський

---

* Пізніше Максимов казав: «Ніколи б цього (повалення режиму Скоропадського) не було, коли б Скоропадський не поспішився. Занадто скоро він розкрив свої карти. Він повинен був би ще трохи поморочити українців (Прим. авт.: тут мається на увазі політична позиція гетьмана – Український Національний Союз). Ми всі приїхали на Україну тому, що це був єдиний закуток Росії, де ще заховався якийсь порядок. Звідсіля, з Київa, й повинно було початися відновлення єдиної Росії...» (Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. Саскатун, 1938, Друком «Нового Шляху» с. 24.). Звичайно, що людина з такими поглядами після перемоги Директорії не могла залишатись на своїй посаді

(поляк з походження)⁴. Варто відзначити, що цей список малонадійних начальників, наведений мічманом Христичем був далеко не повний. Денікінськими агентами були також адмірали Канін та Ненюков. Як ми вже згадували, такого типу люди зазвичай симпатизували білому руху і вважали, що своєю працею вони зберігають флот для майбутньої Росії, а не для України. Ці військовослужбовці, де б вони не знаходилися, обслуговували в першу чергу воєнно-політичні інтереси Добровольчої армії. Так далися взнаки жорстокі проріхи кадрової політики гетьмана.

Ще влітку стався один прикметний, «симптоматичний» випадок. Поручник Олександр Коваленко, потьомкінець, який ще з часів Центральної Ради був призначений директором департаменту морської освіти в Міністерстві морських справ оповідав про такий випадок: коли головою міністерства став контр-адмірал Микола Максимов, то при ньому службовці відомства одразу ж стали вживати російську мову. Коли поручник Коваленко звернув на це увагу Максимова, то той відповів, що як йому щось не подобається, то він може подати прохання про звільнення. Коваленко цього терпіти не став, і подав рапорт на звільнення⁵. Треба зауважити, що контр-адмірал Микола Максимов, росіянин з походження, хоч і дозволяв собі подібні висловлювання, однак він виявляв достатньо лояльності до режиму гетьмана, який залишив про цього свого співробітника найкращі спогади (вони вже наводилися раніше). Гетьман також казав про Максимова: *«несмотря на его недостатки, я не жалею, что его назначил»*⁶. Тепер же, в критичний момент ставало ясно, що недоліки керівника Морського міністерства Української Держави мали винятково світоглядно-політичний характер. Однак політична позиція голови відомства не була найбільшою проблемою – найбільшої ж шкоди українського флоту завдавали самовласницькі дії деяких начальників на місцях, які тільки вичікували моменту послаблення української влади. Якщо Максимова ще можна було вважати особисто відданим гетьманові та Українській Державі (хоча він і залишався весь час російським патріотом), то цього не можна було сказати про тих осіб, які були ним призначені на місцях та користувалися його протекціонізмом.

Взагалі військове міністерство гетьманщини стало прихистком для такого роду воєначальників, які могли тут спокійно провадити

діяльність в чужих інтересах. Ось лише один з прикладів такої діяльності. Ще в кінці липня, в рамках озброєної допомоги кубанському уряду, було заплановано висадити на узбережжі Кубані десант частин Запорізької дивізії, який мусив би захопити Катеринодар, що тоді знаходився в руках більшовиків. Таким чином Українська Держава намагалася випередити білі відділи генерала Алексеєва, який швидко рухався до Катеринодару і після цього оголосити приєднання Кубані до України. Гетьман цілком ухвалив план – вислати цю дивізію до Азовського моря, транспортувати її кораблями та десантувати на кубанському узбережжі. Після довгих та важких клопотів вдалося досягти згоду німців на цю операцію: вони згодилися замінити на кордонах вислану для цієї операції Запорізьку дивізію. Вже був виданий наказ стягати відділи дивізії до залізниці, був вироблений план операції і відпущені на неї засоби. Але справа, як зазначає Дорошенко, розбилася через подвійну політику німців, і через саботаж з боку одного з високих урядовців військового міністерства, який будучи агентом генерала Алексеєва, всіляко затягував справу. А вже 3 серпня генерал Алексеєв встиг захопити Катеринодар після чого вирушив до Новоросійська. Після цього німці заявили, що не допустять збройного конфлікту між українцями та російськими добровольцями⁷. Операція не відбулася, і Кубань опинилася під впливом ворожої для України Добровольчої армії. Українські політичні інтереси в цьому регіоні через те не могли бути захищеними, хоча українці цього регіону і далі прохали уряд надати їм воєнну підтримку. Так, «Українське слово» від 18 жовтня повідомляло, що *«делегация Української Чорноморської Ради просить українське правительство і німецькі політичні і військові власти, щоби вони вислали свою флоту до Новоросійська, Гелленджика і Туапсе і висадила хоч би незначний десант на Чорноморщині. В сей спосіб припинити дальшу організацію російської добровольчої армії, освободити від гнету і вбийств українське населене і поможеся до злуки Чорноморщини з Україною»*⁸.

Чимало подібних агентів білогвардійщини також розкладало український флот просто зсередини. Ми вже писали, що значний відсоток росіян-військовослужбовців українського флоту взагалі відмовився приймати присягу на вірність Україні⁹. Цей факт залишився у військовому міністерстві без потрібної уваги, всі ці люди і далі працювали на

своїх посадах, хоча гетьман, після місії капітана першого рангу Юрія Свірського до Берліну, почав погрожувати звільненнями і переслідуваннями за відмову від принесення присяги. Ці офіцери часто використовували службове становище в своїх потребах, таємно працюючи на ворогів Української Держави: одним з них був віце-адмірал Дмитро Ненюков, представник Морського міністерства Української Держави в справах демобілізації торгівельного флоту. Одночасно він був головою одного з конспіративних осередків Добровольчої армії в Одесі. Користуючись своїми повноваженнями, він таємно споряджав нелегальні перевезення військової контрабанди до Новоросійська.

Так, 25 жовтня 1918 р. з Одеси з цією метою вийшов пароплав «Моряк». На ньому знаходилося два десятки офіцерів-білогвардійців та десяток цивільних осіб, які перевозили з собою викрадені *«из какого-то общественного хранилища»* військові знамена, велику кількість кулеметів, медикаментів, ручних гранат та патронів. Німецьке командування, знаючи це, прийняло рішення затримати корабель, проте вони запізналися – адмірал Ненюков таємно попередив екіпаж про це, і він мусив вийти з Одеси, не встигши до кінця завантажити все військове майно. На своєму шляху корабель мав зупинитися в Кілії, де треба було забрати гарматні набої, але там судно було заарештоване місцевою румунською адміністрацією. Та за кілька днів, після отримання хабара, румуни відпустили корабель, дозволивши при цьому контрабандистам отримати гарматні набої та порох, які були навантажені в трюм «Моряка» з борту орендованої по фальшивим документам румунської баржі «Анастасія». 4 листопада «Моряк» вийшов з Кілії, і через 5 днів він прибув в Новоросійськ. Все це відбувалося під українським торгівельним прапором, що особливо дратувало численних російських патріотів на борту. Один з учасників цієї авантюри пригадував¹⁰: *«При входе в реку (Дунай – прим. авт.) наш “Моряк” поднял желто-голубой флаг, что немедленно вызвало всеобщее наше возмущение. Однако, капитан, кстати человек милый, объясняет, что в данный момент он не может поднять русский флаг по формальным причинам – “Моряк” приписан к одесскому порту и обязан иметь украинский флаг»*. Трохи раніше до Новоросійська прийшов ще один український пароплав з контрабандою – «Саратов». На ньому знаходився загін добровольців-лікарів з Червоного Хреста,

а його вантаж складався цілком з медикаментів. Ось таким чином непримиренний ворог української державності генерал Денікін отримував з української ж території зброю, медикаменти та боєприпаси, які будуть так потрібні українським арміям в наступному році. Загалом же, проблема із так званими «фахівцями» дала про себе знати в повній мірі вже незадовго до проголошення федеративного акту 14 листопада 1918 р.

Контр-адмірал Сергій Ворожейкін, начальник штабу головного коменданта портів, також співдіяв адміралу Ненюкову в його таємних справах. Цей типовий представник «фахівців» на еміграції навіть явно перебільшено заявив, що в Одесі нібито *«все чины флота как служившие на кораблях, так и находящиеся на берегу, считали себя служащими в русском флоте, и корабли были под Андреевскими флагами, и только спустя некоторое время Андреевские флаги были заменены украинскими»*¹¹. Ворожейкін прямо перебільшує, бо під Андріївськими прапорами український флот в Одесі міг знаходитися лише нетривалий час в березні-травні 1918 р. Тоді ще існувала думка затвердити Андріївський прапор в якості воєнного прапора Української Держави, а український національний прапор з тризубом – як корабельний гюйс. Однак цей варіант був зрештою відхилений¹². Втім, заради справедливості треба відзначити, що його висновки щодо числа прихильників білогвардійщини серед військовослужбовців флоту, нажаль, були не надто далекими від дійсності, хоча серед військових моряків – одеситів були такі, що воювали в складі української армії всі три наступні роки.

Знаковими в цьому плані є події 6 листопада. В цей день канонерка «Запорожець» взяла участь у традиційних для офіцерів флоту святкуваннях дня Морського корпусу. З особистої ініціативи команди, на ній на один день замість українського було піднесено російський Андріївський прапор. Як вже згадувалося, екіпаж корабля на той час складався переважно з гардемаринів та вихованців нещодавно ліквідованого більшовиками петроградського Морського корпусу. Контр-адмірал Сергій Ворожейкін так згадував цей день¹³: *«Совместно с прибывшим в Одессу и.д. Морского Министра контр-адмиралом Максимовым мною было возбуждено ходатайство перед гетманом об оставлении на военных судах Андреевского флага. Вскоре пришел ответ: разрешалось на военных судах поднимать Андреевский флаг, но с тем, чтобы он имел в крыже флаг Украины. Пришлось подавать*

второе ходатайство. Ответ задерживался, подходил день морского праздника – 6 ноября. Надо было принять какое-то решение. Утром 6 ноября я и контр-адмирал Максимов прибыли в русской форме на кан. лодку «Кубанец»*, [...] и в 8 часов утра с церемонией подняли Андреевский флаг. При этом я сказал краткую речь. Велика была моя радость, когда через несколько часов я получил телеграмму от гетмана, разрешавшего на военных судах поднимать Андреевские флаги».

Згаданою в останньому реченні телеграмою про дозвіл підняти Андріївський прапор гетьман фактично офіційно звільнив росіян на українській службі від будь-якої моральної відповідальності за подібні дії. Подальша окупація півдня України силами Антанти, а також оголошення Директорією УНР протигетьманського повстання, остаточно дезорганізували український флот як військову структуру. Українська Держава та її флот рухалися назустріч новим суворим випробуванням, які стануть для них фатальними.

2. Події на чорноморському флоті після кінця світової війни та інтервенція Антанти (листопад-грудень 1918 р)

11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі було підписано перемир'я між Німеччиною та її супротивниками. Закінчення світової війни не могло не вплинути на політичну ситуацію в Українській Державі. Поразка Четверного союзу ускладнювала становище Української Держави. Павло Скоропадський, шукаючи підтримки Антанти, та під тиском проросійсько-орієнтованих верств населення був змушений проголосити федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією (14 листопада 1918 р.).

За день до оголошення «федеративної грамоти», 13 листопада на таємних зборах опозиційних гетьманові партій та організацій в Києві утворюється Директорія УНР, яка майже одразу розпочала активну збройну боротьбу з політичним режимом гетьманщини. Проголошення «федеративної грамоти» викликає крайнє незадоволення серед політичної опозиції, та стає головним приводом до збройного повстання її прихильників. Рівночасно, країни Антанти починають

* Ворожейкін слідуючи своїй «єдинонеділимській» російсько-реставраціоністській логіці та поглядам називає цей корабель по старому, зневажаючи його українську назву.

готувати інтервенцію на територію України – ст. 29 тексту перемир'я з Німеччиною від 11 листопада голосила про евакуацію Німеччиною всіх портів Чорного моря та передачу союзникам та США всіх колишніх російських військових кораблів, захоплених німцями на Чорному морі¹⁴.

Країни Антанти, як переможці у війни, хотіли заволодіти без винятку всіма кораблями колишнього російського чорноморського флоту, уневажнюючи дійсну їх тепер державну приналежність. 14 листопада журналістське агентство «Associated press» розповсюдило по газетах Європи та Америки повідомлення, в якому доводилася необхідність роззброєння кораблів чорноморського флоту – як німецьких, так і українських¹⁵. Отже, український військовий флот не міг би існувати в умовах інтервенції союзників – про це незабаром стало відомо і в українському Морському міністерстві.

В той же час, поки інтервенція Антанти ще не розпочалася, в зв'язку з поступовою передачею німцями Україні чорноморського флоту «офіційному представнику морського міністерства Української Держави для зв'язку з імператорським німецьким командуванням на Кримі» контр-адміралові Ключковському були надані права головного коменданта порту (Наказ від 21 жовтня 1918 р. ч. 522/27), а трохи згодом і тимчасового командуючого морськими силами (Наказ від 12 листопада 1918 р. ч. 594/288). 6 листопада 1918 р. оголошується (Наказ ч. 556/35) асигнування на Севастопольський порт в розмірі більше 1 000 000 карбованців¹⁶. 12 листопада адмірала Покровського було призначено міністром морських справ, а його заступниками контр-адміралів Максимова (в Одесі) і Гадда (в Києві)¹⁷. Однак адмірал Покровський не зміг вчасно виїхати в Київ та вступити на посаду. Фактичне керування відомством здійснював контр-адмірал Гадд.

Дивовижно – вже приречений зовнішніми та внутрішніми політичними чинниками український флот наче готувався нарешті виявити повні обсяги своєї військової могутності. Наказ по Морському відомству від 11 листопада 1918 р. ч. 594/289 до Головного Морського Штабу, звучав¹⁸:

«Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман всієї України, Військ Козацьких і Державної Фльоти в присутності своїй в місті Києві наказав:

1) для складання рахунків по комплектуванню кораблів особистим вкладом прийняти, як основу, прикладений при цьому бойовий розклад флоти.

2) впровадити в життя, прикладену при цьому, табелью комплектації кораблів і штабів

3) призначити старшин, священників і кондукторів до цієї комплектації – зараз же».

Як писав Святослав Шрамченко, тоді малося на увазі влаштувати перше покликання до флоту новобранців, і тому наказом від 12 листопада 1918 р. ч. 609/300 по Головному Морському Штабові було оголошено штат учбового відділу новобранців флоту¹⁹. Загалом, згідно мобілізаційного плану, в листопаді 1918 р. планувалося покликати на службу до флоту 15 000 моряків, крім цього 10 000 моряків планувалося віддати до розпорядження корпусу пограничної сторожі, а 2000 в морську піхоту²⁰.

Однак після проголошення Скоропадським федеративної грамоти, а також через офіційний дозвіл від гетьмана на підняття Андріївського прапору, флотом вже ширився неконтрольований для українських властей процес «трансмутації» військово-морських сил Української Держави на флот «Збройних Сил Півдня Росії». Очікуваний прихід військ Антанти лише пришвидшив вияв симпатій, що дали буйний цвіт на ґрунті, який агенти російської білогвардійщини готували майже півроку. Вже 13 листопада Денікін призначив свого ставленника адмірала Каніна виконуючим обов'язки командуючого Чорноморським флотом. Однак Канін зустрів спротив зі сторони адміралів Покровського та Клочковського, через що він деякий час коливався вступати на посаду. Втім, питання приналежності флоту, за словами Денікіна вже було передвирішеним на користь білогвардійців²¹.

В ніч з 15 на 16 листопада військово-морські сили Антанти увійшли в Чорне море. 18 листопада в Севастополь прибув перший загін Добровольчої армії в 50 чоловік²². В наступні дні їх число тільки збільшувалося – Крим, який ще недавно мав увійти в склад Української Держави потроху опинявся під контролем та впливом денікінців.

Найпершою жертвою федеративного акту, силою нав'язаного Українській Державі країнами-переможцями в світовій війні став

посольський стаціонер в Константинополі – яхта «Великий Князь Олександр Михайлович». Коли 21 листопада в Константинополі стало відомо про федеративну грамоту, то посол Суковкін (до слова, великий прихильник білогвардійщини) розпорядився вивісити на щоглі яхти Андріївський прапор, та наказав екіпажу корабля кричати «ура» на честь святкування цієї події²³. Пізніше Суковкін був примушений згідно кабальної угоди від 26 листопада (про що буде згадано далі) фактично здати французьким інтервентам весь український торговельний флот, і навіть свою яхту.

Прихильники української державності не могли не бути дезорієнтованими подіями останніх днів. Українське командування флоту опинилося в патовій ситуації: Україна сама оголосила про федерацію з Росією, військовослужбовцям-росіянам найвищим наказом гетьмана офіційно було дозволене підняття Андріївського прапору над кораблями Української Держави, крім того Антанта готувалася от-от заволодіти Чорноморським флотом на правах переможця у світовій війні. Останні бажали заволодіти без винятку всіма бойовими кораблями, не рахуючись з іншими думками. Андріївський прапор, як прапор старої, дружньої до Антанти Росії, в цих умовах міг вбачатися таким, що може упередити захоплення «аліянтами» кораблів чорноморського флоту. Така думка на радість чисельних «фахівців»-росіян українського флоту, фактично сама підводила український флот під загальний «знаменник» – Андріївський прапор, на який в цих умовах покладалося зберегти право федеративної України на власну частку флоту.

24 листопада 1918 р., було прийняте тяжке для українського флоту рішення про підняття на українських кораблях цього прапора. 24 листопада, о 8-й годині ранку, згідно наказу контр-адмірала Ключковського в Севастополі на суднах, базі підводних човнів, навіть на даху акумуляторної майстерні були підняті Андріївські прапори. Командири поздоровили команди з підняттям прапорів, тоді ж на кораблі були занесено корабельні ікони²⁴. Фактично, українське командування в обличчі Ключковського під тиском всіх згадуваних обставин одноосібно, самовільно, без наказу згори наважилось на цей суперечливий з під всіх оглядів крок.

Того ж дня, об 11-й годині до Севастополя прибув перший корабель Антанти – англійський крейсер «Кентерберрі» з міноносцями.

Контр-адмірал Клочковський негайно надіслав про це телеграму до Києва. Через деякий час від нього надійшла ще одна телеграма, в якій подавалося, що прибули ще французькі, італійські та грецькі військові кораблі. Наскільки ми можемо судити, це була телеграма від 25 листопада – саме тоді до міста прибули під командуванням англійського адмірала Кельтона лінкори «Суперб», «Тандерер», французький «Жюстис», італійський «Леонардо да Вінчі», крейсери «Галатейя», «Агордат», 6 англійських есмінців, 2 грецьких та 1 французький²⁵.

Тільки в другій телеграмі Клочковський вперше означив своє прохання про дозвіл на підняття Андріївського прапору – не дивлячись на те, що з його наказу це було вже зроблено ще минулого дня! Святослав Шрамченко, будучи свідком обговорення цих донесень пригадував: *«коли товариш морського міністра контр-адмірал Гадд разом зі старшим ад'ютантом поїхали з докладом до Гетьмана, від нього, страшенно незадоволеного, одержали відповідь, що «підняти Андріївський прапор це означає опустити наш – український, а про це не може бути й мови»*²⁶. Того ж дня Клочковський отримав телеграму, де гетьманом висловлено категоричну заборону підняття Андріївського прапору. Однак наступного дня контр-адмірал Клочковський дав відповідь, в якій він докладає, що підняв Андріївський прапор. За словами Святослава Шрамченка, *«обуренню Гетьмана не було границь»*²⁷.

Що ж ми бачимо? Гетьман, прагнучи в своїх спробах одночасно зберегти владу та добрі відносини з білогвардійцями кидався в протилежності – то намагався робити деякі поступки (як то дозвіл на підняття Андріївського прапору на військових кораблях від 6 листопада, описаний контр-адміралом Ворожейкіним) то забороняв їм піднімати російські прапори (вищеописана телеграма до контр-адмірала Клочковського). Однак те, що було вже дозволене одного разу, складно заборонити знову, тим більше через такий короткий проміжок часу (особливо, зважаючи на об'єктивні обставини – військова присутність Антанти та шалений тиск з боку білогвардійців). Гетьману не вдалося «всидіти на двох стільцях» та зберегти флот для Української Держави, і, таким чином, по мірі посилення білогвардійських позицій, майже весь флот опинився проти волі гетьмана під впливом Збройних Сил Півдня Росії.

Залишається лише одне питання: що змушувало Клочковського повідомляти вищому воєнному керівництву про свої дії постфактум? Чи

йде мова про його самостійну інтригу, або ж це зумовлено впливом на нього білогвардійських агентів? Чи був він керований симпатіями до своїх колишніх товаришів по російському флоту*, солідаризувавшись з ними таким чином? Або ж він лише намагався упередити захоплення військових кораблів Антантою? Питання в'ясування істинних мотивів його вчинків залишається відкритим для українських воєнно-морських істориків.

Не дивлячись на те, що флот тепер опинився під одним прапором, українські командувачі до моменту краху гетьманських державних установ в Києві приймали рішення та поводити себе абсолютно самостійно, не рахуючись з денікінськими намісниками. Білогвардієць мічман Микола Кадесніков свідчить, що на початку грудня начальник штабу українського флоту контр-адмірал Черніловський-Сокол навіть не зіволів прийняти денікінську делегацію з восьми морських офіцерів, які в ті дні над усе хотіли заволодіти якимось воєнним кораблем²⁸.

Однак всім цим інтригам та різним намаганням, як дійсним, так і примарним, було скоро покладено кінець. Інтервенти, користуючись правами, які їм давали власна сила та неосудність переможців не відмовилися від своїх першочергових намагань заволодіти колишнім російським флотом. Не зупинив їх у цьому і Андріївський прапор. Так інтервенти попрали останні надії як білогвардійців, так і прихильників Української Держави зберегти флот в своєму підпорядкуванні.

Гардемарин Петро Варнек відзначав²⁹: *«прибытие союзников не оправдало надежд на их помощь по образованию флота, и даже наоборот, они принесли в этом деле лишь вред. Вскоре после их прибытия в Севастополь они подняли свои флаги на всех исправных миноносцах: «Дерзкий» и «Счастливый» были взяты англичанами, «Беспокойный» и «Капитан Сакен» стали французскими Р-1 и Р-2, итальянский флаг поднял «Зоркий», а греки получили «Звонкий». «Воля», единственный остававшийся после самоуничтожения в 1918 году флота дредноут, англичане увели в Измит. Склады порта подверглись буквально*

* Як пригадуємо, мічман Яким Христич рахував Клочковського «українофобом» ще від 1917 р. хоча чим це було зумовлено, ми не знаємо. Також пригадаймо, як він у вересні 1918 р. сприяв задумам прихильників Денікіна захопити один з підводних човнів, однак без успіху. Не дивлячись на певні симпатії до білого руху, він чинив спротив денікінському ставленню адміралу Каніну, який через це навіть відмовився тимчасово вступати на посаду командувача флотом.

разграбленню, и команды кораблей всех наций брали без всякого разрешения все, что находили для себя интересным; в особенности в этом отличились греки с броненосца «Лемнос». Російські прапори, як згадував Денікін залишилися тільки на трьох міноносцях, що ремонтувалися, а також на старих лінійних кораблях. Для білогвардійців розпочиналася, за словами Денікіна, «долгая и обидная борьба» за свій власний флот.

Інтервенти, тим не менш, намагалися легітимізувати своє свавілля, коли їх інтерес торкнувся кораблів українського торговельного флоту. Як відзначав український дипломат Олександр Лотоцький, «з фактом належності того флоту українській державі рахувалася і союзна влада, коли появилася в Дарданеллах та в Чорному Морі. Головний представник союзних морських сил на Сході віце-адмірал Амет (Amet) склав щодо того флоту умову з тодішнім українським послом у Туреччині М. Суковкіним»³⁰.

Таким чином, 26 листопада 1918 р. між українською та французькою стороною було підписано договір, згідно якого французька сторона могла перебрати в будь-який момент всякий український торговельний корабель для своїх потреб. Текст договору, в якому вже було наведено конкретні вимоги щодо корабельного складу звучав наступним чином³¹:

«У випадку, коли французьке військо буде висаджуватися в портах України, як того просить у віце-адмірала Амета п. Суковкін, що прибув до Константинополя, яко уповноважений міністр України, та щоб забезпечити транспорт і постачання цього війська, як рівнож іншого війська союзних Франції держав, п. Суковкін обов'язується, яко представник українського уряду, на чолі з гетьманом, і від свого імени, передати в розпорядження команданта французьких морських сил:

I. Усі, що знаходяться в портах України, кораблі, які французька морська влада визнає и корисні для транспортних операцій, для висадки та для постачання союзних сил на Україні;

II. Яхту «Александръ Михайловичъ», що в цей час знаходиться в Константинополі;

III. Пароплави «Королева Ольга», «Тигръ», «Іерусалимъ» та всі інші пароплави українських навігаційних спілок, які можна буде звільнити од контрактів, що їх зв'язують з їх власниками».

Отже, відповідно до цієї угоди, яхта «Великий Князь Олександр Михайлович» (посольський стаціонер в Стамбулі), пароплави «Королева Ольга», «Тигр», і «Єрусалим», всі пароплави Українського навігаційного союзу, а також всі транспортні кораблі в українських портах, які французька військово-морська влада визначить придатними, були передані в розпорядження Антанти для використання в операціях в Україні. Вище ми вже писали що згадані кораблі, що стояли в Туреччині, в своїй більшості вже змінили прапор після проголошення федеративного акту. Частина транспортних кораблів французами в 1919 р. була передана денікінцям, що викликало гострі протести Директорії УНР, яка знаходилася у незмінно ворожих стосунках з денікінцями³².

26 листопада 1918 р. в Одесу прибули кораблі союзників. Не дивлячись на це, зі спогадів капітана першого рангу Язона Туманова можна зробити висновок, що флот в Одесі на момент вступу в місто військ Директорії УНР (12 грудня 1918 р.) ще стояв під українськими прапорами³. Проте вже через тиждень, білогвардійці при артилерійській підтримці гармат кораблів Антанти зненацька атакували українські війська. Після дводенних боїв, війська Директорії були вибиті з Одеси білогвардійцями та військами Антанти, а український флот вже кінцево опинився під впливом білогвардійців та інтервентів...

В цей час, на середину грудня, гетьманський уряд, знаходячись в щільно обложеному військами Директорії Києві, уже майже втратив з під свого контролю південь країни, та фактично доживав свої останні дні. Працюючи вже скоріше по інерції, за день до вступу в Київ військ Директорії, 13 грудня була оголошена постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Морського міністерства 23.944.780 карбованців³³:

1) На ремонт міноносця «Жуткого»: 1 189 000 карб.

2) На демобілізацію кораблів торгівельної флотії: 11 000 000;

3) На виконання робіт на переведення в становище довгочасного схоронення бойових і помічних кораблів чорноморської флотії: 1 000 000;

4) Представникові Мор. Міністерства при імператорським германським командуванні на Кримі на утримання особистого складу флотії і різні роботи: 1 640 000 карб.;

- 5) *За роботи виконані «Російським Обществом Пароплавання і Торговлі» в липні, серпні і авансове на вересень: 3 900 000;*
- 6) *За 2 місяці утримання дунайської річної і транспортної флотилії: 1 500 000;*
- 7) *На санітарні заходи проти холери: 10.000.*

Ця постанова, ставши фактично останнім виявом опіки Української Держави над своїм флотом яскраво засвідчила, що навіть в умовах федеративного акту та захоплення інтервентами воєнних кораблів, Українська Держава залишалась єдиним джерелом фінансування флоту та його особового складу. Тим гірше виглядали інтервенти, які тепер неправомірно захопили всі кораблі українського воєнного флоту, та їх прибічники – білогвардійці, які хотіли бачити флот своїм, проте жорстоко помилилися. Особливо ж негідно виглядають ті з білогвардійців, що ще недавно служили в українському флоті, а тепер зрадивши його, прямо подалися до денікінців.

14 грудня гетьман зрікся влади, разом із цим його режим представ існувати. Рада Міністрів офіційно передала владу Директорії. 18 грудня 1918 р. Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Виборовши владу, Директорія, однак, зустріла невизнання зі сторони Антанти, а відносини із денікінцями були однозначно визначені як ворожі та безповоротно зіпсовані ще із початку повстання. Це фактично позбавило України флоту, адже Директорія отримала від гетьманщини тяжкий спадок: до середини грудня всі органи управління воєнним флотом на місцях остаточно опинилися в руках інтервентів та під впливом білогвардійців. Більшість старшин флоту з падінням гетьманату вважала себе уже вільною від присяги Українській Державі. Військові ж кораблі та матеріальна частина були захоплені інтервентами ще раніше.

В цих умовах, службовці воєнно-морських установ та переважна більшість начальників і особового складу в Одесі та Севастополі, спостерігаючи падіння гетьманства, закономірно, та не маючи іншого виходу, переходили до лав Збройних Сил Півдня Росії, як до формального союзника гетьманщини. З часу приходу до влади Директорії, виявляти будь-які симпатії до української державності знаходячись в стані денікінців означало майже неминучу загибель. Перейшов до лав денікінців і командував українського флоту контр-адмірал Ключковський, але лише для того, щоб незабаром вийти у відставку та виїхати до рідної Польщі, де він заступив на польську воєнно-морську службу,

досягши на ній високих становищ. Частина ж інших українських військових моряків, які в ці дні волею-неволею опинилися серед денікінців, були віддані більше флоту, на якому провели майже все своє життя, ніж білогвардійським ідеалам. Серед них були непоступливий раніше контр-адмірал Черніловський-Сокол, який після падіння гетьмана перейшов на службу до білогвардійців разом з усім апаратом штабу українського флоту в Севастополі (пізніше перебрався до армії Колчака), адмірал Покровський, віце-адмірал Хоменко, який вже в грудні 1918 р. розробляв плани десантування білих армій в Петрограді та багато інших видатних, через силу рокових обставин нажаль вже колишніх діячів військово-морського флоту Української Держави...

3. Замість післямови: морське міністерство в часи Директорії УНР (грудень 1918 р. – початок 1919 р.)

Морське міністерство в Києві, як і всі інші державні установи гетьманщини, ще з часу проголошення федерації повільно розкладалося. З приходом Директорії розклад установ Морського міністерства посилювався ще більше. Останнім його керівником в часи гетьманщини став контр-адмірал Олександр Гадд (на посаді з 14 листопада по 16 грудня 1918 р.). Директорії фактично дісталася саме лише міністерство без флоту. По вступу Директорії до Києва головою Морського відомства став комісар капітан другого рангу Євграф Акімов, який стояв біля колиски українського флоту ще з 1917 р. Він підібрав комісію з своїх прибічників з Головної Морської Господарчої Управи, в яку входили кілька матросів та цивільних урядовців управи. Ця комісія своєю діяльністю завершила руйнування міністерства – один з наказів взагалі звільняв всіх офіцерів відомства³⁴.

Руйнівним процесам у відомстві сприяли дві причини: загальні гоніння в УНР на офіцерський стан після приходу до влади Директорії (період тривав майже до літа 1919 р., потім гоніння припинилися) та цілеспрямована політика звільнення та переслідування старшин, запідозрених в прогетьманських або білогвардійських настроях. Так, був заарештований видатний морський старшина, капітан другого рангу Яків Шрамченко. Йому однак пощастило втекти з під варти, та дістатися Севастополя. Україна втратила цього видатного воєначальника, який незабаром прославився своєю бойовою діяльністю в лавах Збройних Сил Півдня Росії.

Морські старшини помірних та раціональних поглядів намагалися весь цей час згладжувати руйнівні впливи Акімова (ці впливи були зумовлені, звичайно що не самим Акімовим, а занадто лівацькою, на перших часах, політикою Директорії). Діло дійшло до саботування його діяльності. Призначений в той час на товариша морського міністра контр-адмірал Михайло Остроградський відмовився приступати до виконання своїх обов'язків, відповівши: *«Смердить розкладом Морського Міністерства. Не розумію, невже часи Центральної Ради нічого не навчили. Поки урядусь цей комісар, я не хочу брати жадного уділу в його роботі по розгону персонального складу Міністерства...»*³⁵.

Нарешті, 25 грудня 1918 р., наказом по Морському відомству ч. 1/696/50, старший лейтенант Михайло Білінський приступив до виконання обов'язків міністра морських справ. Не дивлячись на те, що існував цілий ряд куди більш придатних та досвідчених для цієї посади старшин, призначений був саме Білінський. Цьому сприяла його активна участь в політичному житті – ще з 16 липня 1918 р. він був членом партії соціалістів-самостійників, в той час, як більшість морських старшин були безпартійними, що в часи Директорії ще довго неминуче створювало перепони для зайняття ними урядових посад.

Михайло Білінський, бойовий офіцер, кавалер кількох бойових орденів та медалей, будучи однією з найблагородніших фігур української воєнно-морської історії (відправляючись наприкінці 1921 р. у безнадійно-самовбивчий Другий Зимовий Похід, Михайло Білінський так відзначав мету своєї участі в тому поході: *«щоб хоч один міністер загинув разом зі своїми вояками в обороні ідеї самостійності України»*³⁶), тим не менш не губив голови в загальному хаосі політичних суперечок та партійних інтриг: він намагався над усе зберегти цінні кадри військово-морських офіцерів, відданих своїй справі. На той час на українській службі залишилися тільки ті старшини, які обрали шлях безнадійний, але чесний: втративши флот, вони продовжували віддано служити справі української державності. З їх допомогою і було введено в формальні рамки українське військово-морське законодавство та діяльність морського міністерства. Однак в якийсь момент протистаршинські репресії, від яких Білінський над усе захищав співробітників свого міністерства, торкнулися і його самого: 12 червня він був на два місяці заарештований в Кам'янець-Подільському, притому без пред'явлення будь-яких звинувачень...

З початку 1919 р. починається тривалий і трагічний для українського війська період боротьби на суходільних фронтах, у зв'язку з чим головною справою морського міністерства стало створення боєздатних полків морської піхоти та сухопутних підрозділів, особовий склад яких потім прийняв найактивнішу участь в боях за державність впродовж наступних трьох років, в тому числі в обох Зимових Походах. Після того, вцілілі українські моряки вийшли на еміграцію. Ця доба діяльності морського міністерства, сповнена трагічної саможертвовної боротьби є абсолютно окремою темою для дослідження.

Примітки.

¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. М., 1924, т. II, с. 237–241.

² Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003, с. 891–892.

³ Лазаревський Г. Гетьманщина // За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 2. Каліш, 1930, с. 214.

⁴ Христич. Я. Українська революція в Чорноморській воєнній флоті (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч.2(7), с. 145.

⁵ Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях, Кн. 7–8 (256–57), липень–серпень, 1969 р., с. 870–871.

⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995, с. 261.

⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930, с. 197–198.

⁸ Чорноморщина й Україна // Українське слово (Львів). – 1918. – 18 жовтня.

⁹ Доклад военно-морского эксперта мирной делегации при переговорах с Украинской Державой Сергея Холодовского [РГАВМФ, Ф. р-342, Оп. 1, Д. 644]. *Цит. за виданням: «Гангут», 1997 р. № 12, с. 140.*

¹⁰ *Цит. за виданням: А. Литвинов. На «Моряке» в Добровольческую армию в 1918 г. // Военная быль, 1955, № 15.*

¹¹ Ворожейкин С. Н. Морск. Кад. ЕИВ Насл. Цес. Корпусъ // Морской журналъ (№ 107 (11), Ноябрь 1936), с. 4.

¹² Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак. – Ч. 4 (листопад, 1993). – с. 1–2.

¹³ Ворожейкин С.Н. Морск. Кад. ЕИВ Насл. Цес. Корпусъ // Морской журналъ (№ 107 (11), Ноябрь 1936), с. 4.

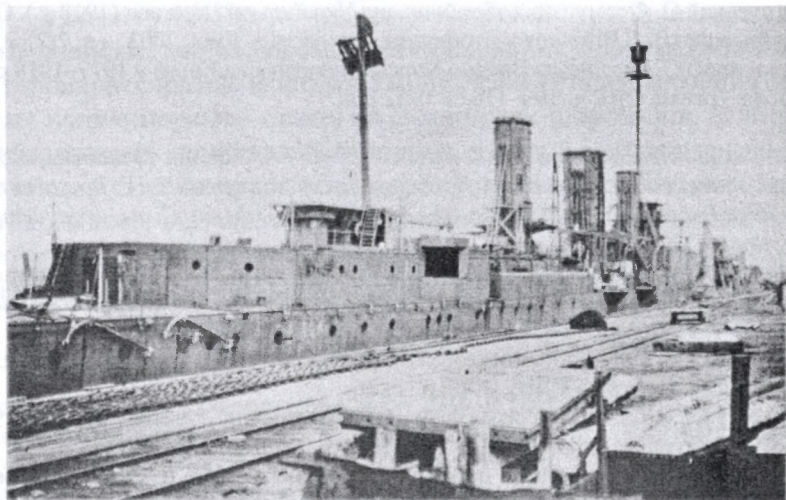
¹⁴ Международные отношения 1870–1918 гг. – Сб. докл. под ред. В.М. Хвостова. М., 1940, с. 389–391.

¹⁵ Enemy Warships Must Be Disarmed Before the Allies Will Aid // Salt Lake Telegram – Vol. XVII № 264 від 14 листопада 1918 р., с. 2.

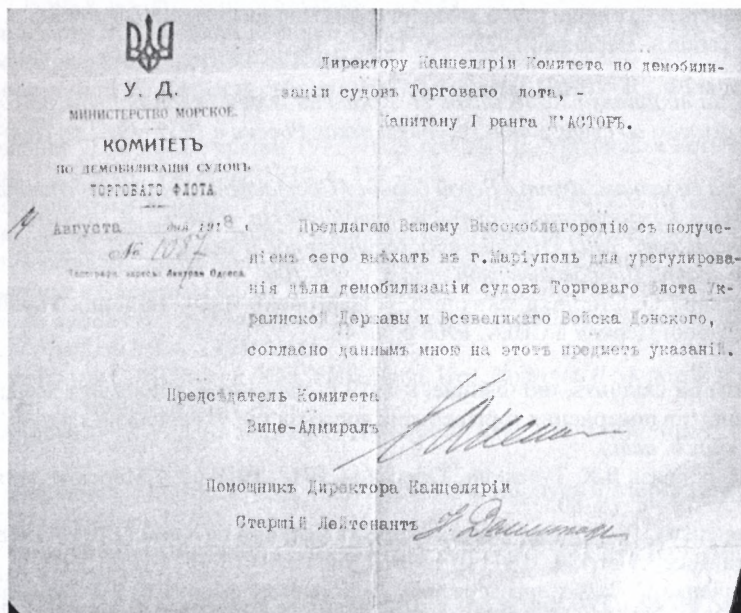
¹⁶ Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // Свобода, Джерсі Сіті, ч.109–110 за 1952 рік.

- ¹⁷ Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7), с. 53.
- ¹⁸ Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // Свобода, Джерсі Сіті, ч. 109–110 за 1952 рік.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 224, від 13 жовтня, с. 546.
- ²¹ Цит. за виданням: Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т. IV. Вооруженные силы Юга России. Глава 3. Добровольческая армия и флот. Силы, организация и снабжение.
- ²² Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму. – С. 203. (цит. за виданням: Крестьянников В. В.. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ²³ Лотоцький О. Сторінки минулого. В Царгороді. Ч.4. – Видання Української Православної Церкви в США, 1966 р., с. 36.
- ²⁴ Копьев В.М. Страница Русского флота // Бизертинский морской сборник (1922–1923 гг.). Избранные страницы. Сост. Лобыцын В.В., Москва, 2003 г., с. 243.
- ²⁵ Гражданская война. Боевые действия на морях, реках и озерных системах. – Т.ІІІ. – с. 26. (цит. за виданням: Крестьянников В.В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
- ²⁶ Шрамченко С. Нарис подій в Українській Чорноморській флотії в р.р. 1918–1920 // Табор. – Варшава, 1928. – № 12. – с. 74.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Цит. за виданням: Кадесников Н. Краткий очерк белой борьбы под Андреевским флагом на суше, морях, озерах и реках России в 1917–1922 гг. Нью-Йорк, 1965.
- ²⁹ Цит. за виданням: Флот в Белой борьбе / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий доктора исторических наук С. В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2002 (Научно-просветительное издание). – П. Варнек. Образование флота Добровольческой армии, с. 79–100.
- ³⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. В Царгороді. Ч.4. – Видання Української Православної Церкви в США, 1966 р., с. 48.
- ³¹ Ibid.
- ³² Лотоцький свідчить, що пізніше, в 1919 р. українські дипломати домагалися від французів повернення торговельних кораблів під український прапор, однак марно. (прим. авт.)
- ³³ Кап. І. р. князь Я.К. Тумановъ. Одесса въ 1918–1919 г.г. // Морские Записки – 1965. – № 59 – с. 78–80.
- ³⁴ Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // Свобода, Джерсі Сіті, ч. 109–110 за 1952 рік.
- ³⁵ Шрамченко С. Закон про державну національну флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4, с. 32
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ Млиновецький Р. Братство Самостійників (до історії українського націоналізму) // Альманах «Гомону України» на 1963 рік, с. 103.

Недобудований крейсер «Адмірал Нахімов» в Миколаєві
(фото з приватної збірки)

Наказ віце-адмірала Хоменка капітанові першого рангу Д'Астору
від 14 серпня 1918 р. у справі демобілізації кораблів в Маріуполі
(зі збірки О. Лукіної, Франція)

Enemy Warships Must Be Disarmed Before the Allies Will Aid.

By Associated Press.

LONDON, Nov. 14.—Problems connected with the policing and provisioning of Russia and the central powers hinge primarily upon the immediate disarmament of the German fleet, the Russian warships held by the Germans and those under control of the Ukrainian government in the Black sea. Warships which are held by the Bolsheviks in the Finnish gulf must also be put out of commission.

Without freedom of movement in the Black and Baltic seas, the entente powers and the United States will have great difficulty in affording economic relief to central Europe, as well as Scandinavia. Consequently the attitude of the German navy toward the armistice terms is watched with eagerness by entente officials, who are anxious to prevent starvation among the belligerents and to restore normal social and economic conditions among the suffering millions.

Speedy action is necessary for the relief of regions adjacent to the Baltic sea, as many of its ports will be ice-bound within two months. The United States and the entente powers have shown no disposition to deal with the Bolshevik government. While Russia remains in the control of the soviet, therefore, there seems to be little hope of feeding Moscow, Petrograd and other large cities there.

If the Russian Bolshevik movement against Finland should be successful, Finland would also be placed temporarily beyond relief. Food conditions are more favorable in Ukraine and in the Caucasus regions, where there is much grain stored, and which the peasants would probably sell.

Georgia and Armenia can be fed with comparative ease when the allies are free to navigate the Black sea. Germany is supposed to have about 250,000 troops in Ukraine and in the Russian Baltic provinces, as well as 50,000 in Finland. These troops will remain until the entente requests their withdrawal. Adequate provisioning of them is of prime importance to prevent their disaffection and possible alliance with the Russian Bolsheviks.

Повідомлення
про необхідність
«негайного роззброєння»
(immediate disarmament)
німецьких та українських
кораблів
(those under control
of Ukrainian government)
в Чорному морі
(Salt Lake Telegram
від 14 листопада 1918 р.)

**КЛЮЧОВІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО
ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ У 1917–1918 рр.**

**Контр-адмірал Михайло Остроградський
(мал. Богдана Піргача)**

Генерал-хорунжий
Володимир Савченко-
Більський

Мічман Вадим Дяченко

Генерал-хорунжий Вадим Богомолець

Сотник Борис Лазаревський

Підполковник
Микола Неклієвич

Капітан II рангу Михайло Злобін

Старший лейтенант Михайло Білінський (ліворуч)
та лейтенант Святослав Шрамченко, 1919 р.

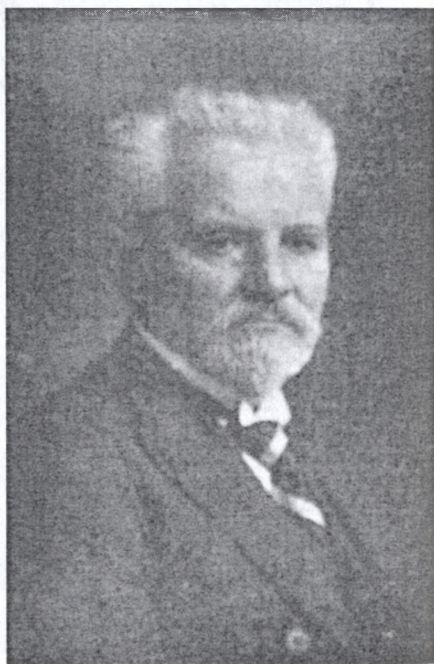
Матрос Степан Письменний

Мічман Яким Христич

Полковник Гаврило Никогда

Морський міністр Дмитро Антонович

Боцман Василь Пилишенко
(з архіву Романа Ковалю, фото 1950-их рр.;
на той час був підвищений до старшого лейтенанта)

Поручник
Олександр Коваленко

Капітан II рангу
Дмитро Леванда

Адмірал Андрій Покровський

Контр-адмірал
Микола Максимів

Віце-адмірал
Олександр Хоменко

Контр-адмірал
Олександр Гадд

Контр-адмірал В'ячеслав Ключковський

Контр-адмірал
Микола Черніловський-Сокол

Контр-адмірал
Юрій Свірський

Капітан I рангу
Андрій Пчельников

Капітан II рангу
Гаврило Хомотиян

Капітан II рангу
Яків Шрамченко

Контр-адмірал
Семен Фабрицький

Контр-адмірал Михайло
Римський-Корсаков

Віце-адмірал
Василь Канін

Віце-адмірал
Дмитро Ненюков

Контр-адмірал
Сергій Ворожейкін

Капітан I рангу
Язон Туманов

ДОДАТКИ

№ 1.

Оригінал тексту наказу № 390 Офіційного представника Морського Міністерства Української Держави в Севастополі від 17 липня 1918 р.

**Приказ Официального представителя
Морского Министерства
Украинской Державы в Севастополе.**

г. Севастополь 17 июля 1918 г.

№ 390

На основании приказов по Морскому ведомству Украинской Державы от 18 и 24 мая 1918 г. за №№ 63 и 72, поименованные в прилагаемом при сем списке господа офицеры, врачи и кондукторы флота, подавшие прошения и выполнившие требования вышеотмеченного приказа № 63, зачисляются в резерв чинов Морского ведомства Украинской Державы с 1 мая 1918 г.

Контр-адмирал Ключковский.

Список:

1) Капитаны 1-го ранга:

Александр Гезехус
Леонид Захарченко
Николай Лисневский
Сергей Невражин
Николай Руднев
Владимир Шмитт
Анатолий Городысский
Константин Килященко
Константин Мертваго
Иван Никонов
Захарий Шипулинский
Василий Белов

2) Капитаны 2-го ранга:

Георгий Гильдебрандт
Александр Кованько
Александр Ланге
Владимир Погорецкий
Владимир Скрыбин
Николай Чайковский
Глеб Шнакенбург
Николай Штернфельс
Леонид Бошняк
Иван Казнаков
Дмитрий Кочетов
Александр Невинский

Георгий Проффен
Владимир фон-Регекампф
Иван барон Черкасов
Яков Шрамченко
Николай Казаринов
Виктор Вилькен

3) Старшие лейтенанты:

Вадим Бирилев
Сергей Веревошкин
Бернгард Граф
Алексей Игнатьев
Алексей Остолопов
Борис Пчельников
Сергей Реймерс 1-й
Лев Сиверс
Алексей Строганов
Николай Чириков
Анатолий Макаров
Федор Богуславский
Наполеон Гаевский
Сергей Дурново
Николай Коландс
Борис Поморский
Ганс Рейер 2-й
Евгений Рыбалтовский
Борис Соловьев
Борис Трейдлер
Сергей Зубов
Михаил Четверухин

4) Лейтенанты:

Петр Афанасьев
Анатолий Берсенов
Николай Варгасов
Роберт фон-Вирен
Сергей Гофман
Борис Зеленовский

Борис Калинович
Василий Карачевский-Волк
Евгений Ковенко
Николай Лишин
Георгий Мусатоа
Борис Орлин
Михаил Пржисецкий
Юрий Соловьев
Константин Чаплин
Иван Барташевич-Стаховский
Сергей Бугаев
Михаил фон-Вирен
Юрий Дворжицкий
Александр Зейфарт
Леонид Золотарев
Павел Каневский
Владимир Квашнин-Самарин
Нестор Монастырев
Болеслав Олтаржевский
Николай Орлов
Николай Саламатов
Пантелеймон Федоров
Иван Шабельский
Владимир Шольц
Сергей Оффенберг 2-й
Николай Щука
Владимир Дмитриев 11-й
Эдуард Страутинг

5) Мичманы:

Игнатий Антоневиц
Николай Булдескул
Сергей Гунин
Андрей Иванов
Владимир Казаков
Георгий Коростылев
Анатолий Мясичев
Валентин Плеханов

Артур Роман
 Аркадий Савинич
 Сергей Сыцянюк
 Артемий Чижов
 Александр Цирцен
 Леонид Павлов
 Виктор Де-Бальмен
 Борис Голубцов
 Адам Довгерд
 Василий Ильинский
 Луи Корман
 Вячеслав Кудрицкий
 Константин Папчинский
 Анатолий Покрамович
 Мечеслав Рудницкий
 Иоанн Сельдин
 Борис Черняев
 Сергей Фармаковский
 Сергей Венкстерн
 Георгий Филевский

Инженер-механики:

1) Генерал-майоры:

Фаддей Бобровский
 Нил Пузыревский

2) Капитаны 1-го ранга:

Сигизмунд Бринк
 Александр Долголенко
 Владимир Иванов 2-й
 Владимир Максименко
 Алексей Парадовский
 Александр Пронин
 Сергей Гордеев
 Николай Зайцев
 Василий Каченовский
 Мирон Невейнов

Владимир Палимпсестов
 Николай Цветков

3) Капитаны 2-го ранга

Константин Брод

4) Старшие лейтенанты:

Михаил Величковский
 Василий Копылов
 Петр Неклепаев
 Алексей Иванов
 Николай Михайлов

5) Лейтенанты:

Леонид Животов
 Иван Лебедев
 Иван Зубков
 Петр Никитин

6) Мичманы:

Борис Баранов
 Генрих Гайкович
 Игнатий Зубков
 Станислав Каменский
 Апполон Радоконаки
 Здислав Слядковский
 Николай Седых
 Дмитрий Басанкин
 Андрей Ерохин
 Венедикт Изиден
 Роберт Липац
 Александр Россицкий
 Алоизий Чесновицкий
 Павел Экк

1) Флота генерал-майоры:

Александр Лятошинский
 Михаил Щиголев

По Адмиралтейству:

2) Полковники:

Галактион Подъяпольский

3) Подполковники:

Леонид Алексеев

Михаил Кашинский

Николай Стычинский

Павел Вараксин

Евгений Ерославлев

Михаил Кириллов

Петр Ратьков

4) Капитаны:

Николай Афанасьев

Степан Исаев

Николай Коклюшкин

Дмитрий Крутиков

Сергей Леонович

Григорий Григорьев

Александр Квитницкий

Михаил Комаров

Матвей Ладыгин

5) Штабс-капитаны:

Николай Дьякин

Александр Краськов

Андрей Мостовой

Дмитрий Колобнев

Сергей Кочетов

Никита Чернышков

6) Поручики:

Савва Антуфеев

Иван Ващенко

Павел Лейко

Олег Наумов

Владимир барон Раден

Иван Божедомов

Григорий Войтихов

Леонид Матвеев

Антоний Попов

Александр Тяжелкин

7) Подпоручики:

Михаил Абросимов

Пантелеймон Антаки

Андрей Быстров

Евстафий Гарин

Иван Грабовский

Иван Доброжицкий

Василий Елькин

Савва Захарченко

Николай Калин

Митрофан Клищенко

Иван Коваль

Стефан Корниенко

Григорий Крюков

Константин Лисиченко

Алексей Лобов

Тихон Мухин

Алексей Николотов

Николай Панов

Аркадий Прокофьев

Дмитрий Рудич

Григорий Симоненко

Карл Сосновский

Михаил Стерженьбицкий

Федор Тарасенко

Василий Филипп

Иван Ханов

Александр Черный

Деомид Шаповалов

Иван Янютин

Василий Андреев

Даниил Бородин
 Мефодий Гамолко
 Андрей Гильтий
 Григорий Гутман
 Евдоким Давыдов
 Митрофан Заморий
 Аркадий Инкин
 Иван Кашеев
 Иван Ковалев
 Андрей Кондратьев
 Андрей Кравченко
 Николай Ланге
 Федор Левадный
 Андрей Маляренко
 Прокофий Неживой
 Филипп Осадчий
 Иван Поздняков
 Юлиус Пуснер
 Кузьма Рыбак
 Степан Семенов
 Михаил Софиенко
 Георгий Сетченко
 Афанасий Точковой
 Семен Фролов
 Петр Харченко
 Иван Черняк
 Иван Ширякин

Врачи:

1) Лекаря:

Михаил Амашукели
 Роман Герценберг
 Глеб Изюмов
 Вадим Неелов
 Николай Миллер
 Константин Преображенский
 Анатолий Розендорф

Михаил Дедерер
 Петр Попов
 Сергей Речменский
 Илья Филатов
 Матвей Ходза
 Алексей Гальбак
 Евгений Демешко
 Михаил Мгебрянц
 Федор Охотин
 Борис Блажеевский
 Владимир Романовский
 Бабакай Камбур
 Константин Павловский
 Иван Реммель
 Сергей Шестовский
 Леонид Юдин

2) Коллежские Ассесоры:

Григорий Иванов
 Александр Герман
 Николай Дмитриевский

3) Надворные Советники:

Владимир Королев
 Адриан Кендзерский
 Георгий Павловский
 Сергей Смирнов
 Павел Григоровский
 Владислав Нагевич

4) Коллежские Советники:

Александр Агафонов
 Николай Марков
 Анатолий Миронов
 Николай Григорьев
 Николай Миронов
 Владимир Алешин

5) Статские Советники:

Болеслав Гужевский
Вацлав Шредерс
Леонид Федотов
Борис Палимпсестов
Иосиф Бильвайс
Карл Рейнвальд

Георгий Буланов
Павел Воробьев
Яков Геращенко
Федор Гринченко
Карп Данилейко
Георгий Зикеев
Иосиф Кириченко
Яков Козыленко

6) Действительные Статские Советники:

Василий Загорянский-Кисель
Леонид Павловский
Евгений Королев
Омар Перониус

Аким Крюков
Трофин Манохин
Митрофан Москаленко
Федор Оксман
Григорий Панкратьев
Владимир Понятовский
Иосиф Радченко
Яков Риз

Фармацевты:

1) Провизор:

Коллежский Советник Николай
Сигалов
Фармацевт Владимир князь Лорд-
кипанидзе

Андрей Рябыкин
Трофим Середа
Василий Тихонов
Кузьма Филатов
Петр Шаунов
Петр Штефан
Иосиф Щербина

2) Врачи:

Надворные Советники
Федор Иовлев

Елеферий Яковенко
Иван Ефимов
Ефим Письменный
Василий Агров

3) Лекаря:

Текля Гулевич
Клавдия Клепикова
Татьяна Писарева
Вера Краснопольская
Вера Михайлова

Готлиб Андерс
Александр Барсуков
Иван Булычев
Гавриил Видишев
Яков Вижуль
Порфирий Глыб
Алексей Грицук

4) Прапорщики:

Василий Агафонов
Алексей Алексеенко
Дмитрий Андреев
Маркел Березин

Никифор Дорофеев
Александр Калмыков
Афанасий Кожухарь
Тимофей Кононенко-Рыжий
Никита Мозякин

Владимир Меншиков
 Самуил Олишивец
 Степан Осадчий
 Анатолий Подлущий
 Филимон Придуха
 Николай Раков
 Дмитрий Рунов
 Кузьма Олейников
 Никита Соколенко
 Лука Усков
 Константин Чепиков
 Григорий Школа
 Антон Шубин
 Афанасий Щербина
 Николай Дементьев
 Николай Мариус

5) Зауряд-прапорщики:

Александр Алексеев
 Григорий Овчаренко
 Николай Харьковский
 Алексей Боголепов
 Федор Письменный
 Владимир Федоров (армии)

Морской Авиации:

1) Старшие лейтенанты:

Борис Лучанинов

2) Лейтенанты:

Викторин Качинский

3) Штабс-Капитаны:

Михаил Мерцалов
 Владимир Тараевич

4) Поручики:

Кубеницкий

Петр Сидамон-Эристов
 Василий Охрименко

5) Подпоручики:

Владимир Ильинский
 Иосиф Кулевич
 Наумов
 Евгений Семенов
 Павел Хомяков
 Стапан Камаренко
 Борис Нагорный
 Николай Румянцев
 Александр Сосновский

6) Мичманы военного времени:

Феофил Пригода
 Сергей Яковенко
 Юрий Фомин

7) Прапорщики:

Гурий Васильев
 Михаил Гордеев
 Николай Максимов
 Герберт Осаланус
 Константин Смирнов
 Эммануил Гайкович
 Александр Дзюбинский
 Николай Орсич
 Евгений Подольский

8) Мичманы военного времени:

Василий Абросимов
 Карп Беседин
 Евгений Вержицкий
 Павел Доброхотов
 Василий Жуков
 Григорий Ковалев
 Петр Козлов
 Эдуард Лабецкий

Пармен Мейшвили
Дмитрий Нелен
Илья Пальвинец
Николай Попов
Григорий Пржисецкий
Алексей Тимченко
Станислав Тересинский
Константин Фрозе
Павел Шестаков
Виктор Щекин
Генрих Якоби
Евгений Биргель
Владимир Васильев
Николай Денисов
Яков Ефимов
Сергей Зайцев
Петр Козин
Николай Кутузов
Иван Мамонтов
Николай Моисеев
Георгий Оловенников
Дмитрий Попов
Кириш Преде
Ефим Савченко
Владимир Тиховский
Николай Тифелев
Михаил Холмский
Иван Шеншин
Леонид Яблоновский

Военно-Морского Судебного Ведомства:

- 1) Подполковник Александр Фрязиновский
- 2) Капитан Александр Хорошавин

Корпуса Корабельных Инженеров:

- 1) Подполковник Сергей Киверов

Кондукторы Флота:

1) Старшие боцмана:

Михаил Бабий
Андрей Витенко
Павел Киричек
Лука Редько
Сергей Старых
Петр Школенко
Хрисанф Чубенко
Никита Найдено
Петр Боженко
Сергей Звариченко
Роман Коваленко
Донат Куршиш
Иосиф Тишевский
Григорий Харченко
Семен Ягнов

2) Артиллерийские:

Антон Будяк
Степан Вознюк
Иван Яритенко
Семен Чесенко
Василий Василенко
Тимофей Мартынов
Алексей Целуйко
Федор Шубин

3) Электрики:

Захарий Затула
Алексей Зверев

4) Машинные:

Григорий Бережнов
Даниил Вдовиченко
Федор Калашник
Александр Комаров
Василий Мысенко

Кирилл Панов
Максим Полчаев
Леонид Стасенко
Василий Чебаненко
Петр Сургай
Павел Филимонов
Андрей Белов
Яков Гордиенко
Митрофан Колесников
Дмитрий Кучерявцев
Иван Оболонский
Андрей Погодин
Петр Помазанов
Петр Суковатый
Варнава Тертица

5) Минно-машинные:

Петр Волнов
Федор Хромов
Семен Рыженко
Емельян Таран
Николай Попов
Евсей Коломийцев

6) Старшие баталеры:

Иван Дмитров
Василий Крыжановский
Теофил Довсин
Василий Калашников
Иван Варваров
Филипп Церковный

7) Минный:

Григорий Терлецкий

8) Трюмный:

Андрей Власов

9) Кочегарные:

Василий Гонтарюк
Петр Черный
Илларион Писаревский

10) Машинные содержатели:

Платон Бойко
Иван Куковский
Прокофий Овсянкин
Алексей Самофалов
Петр Паракевич

11) Шкипера:

Степан Каушанский
Трофим Смирнов
Петр Никитин
Алексей Фитенко

12) Минно-артиллерийские со- держатели:

Лаврентий Гайдукевич
Максим Попивший
Никонор Букреев
Андрей Любарец
Федор Полищук
Иван Бараковский
Гавриил Мищуровский

*Начальник Распорядительной части
старший лейтенант Сантнанеев ¹*

¹ Документ наданий для публікації С.Ю. Гордіївим (Санкт-Петербург). Оригінал наказу зберігається у фондах РГВМФ.

№ 2.

Зразки заяв до Офіційного представника Морського Міністерства Української Держави від родичів загиблих військовослужбовців флоту в справі надання їм виплати передбачених законодавством пільг та пенсій².

***

*В Морское министерство Украинской Державы
Вдовы бывшего капитана 1 ранга
Марии Михайловны Антоновой*

ПРОШЕНИЕ

Ввиду убийства неизвестными лицами, в ночь с 23-го на 24-е февраля с/г, моего мужа и не имея абсолютно никаких средств к существованию, а также принимая во внимания, что на моем иждивении после смерти мужа остались трое малолетних детей (собственная дочь 6-и лет, и приёмные: сын 8-и лет и дочь 6-и лет), усердно ходатайствую о назначении мне пожизненной пенсии и выдачи эмеритуры, каковую я желала бы получать из Севастопольского казначейства.

ПРИЛОЖЕНИЯ:

- 1) Копия послужного списка капитана 1-го ранга Алексея Антонова;
- 2) Свидетельство № 271 Общего Управления Севастопольской городской милиции об убийстве мужа и отсутствии средств;
- 3) Удостоверение Комиссара 1-го участка гор. Севастополя за № 3668 о детях, состоящих на воспитании.

Июня 8 дня 1918 года
Гор. Севастополь, Ушакова улица,
Дом. № 14, кв. 2

---

² Матеріали додатка № 2 надано для публікації Ф. К. Сабєровим (Санкт-Петербург). Оригінали документів зберігаються в РГАВМФ.

***

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Штаб официального Представителя Морского Министерства Украинской державы в Севастополе сим удостоверяет, что капитан 1-го ранга Алексей Александрович Антонов 1-й 22-го в ночь на 23-е февраля 1918 года неизвестными лицами убит.

Что подписями с приложением печати удостоверяется.

Июня 29 дня 1918 года № 1544.

Начальник Распорядительного Отделения Штаба официального представителя Морского Министерства Украинской Державы в Севастополе.

Старший лейтенант [...]

***

*Официальному представителю Морского министерства
Украинской державы в г. Севастополе
Матери лейтенанта А.Томашевича,
убитого во время террора на ЛК
«Пантелеймон» дворянки Я.Томашевич*

ПРОШЕНИЕ

Прошу Ваше Превосходительство об исходатайствовании мне пенсии после убийства в ночь с 10-го на 11-е февраля с/г сына моего лейтенанта Александра Томашевича. Лишившись рано мужа, я осталась с тремя малолетними детьми, получая пенсию вместе с эмеритурой 30 р. 95 к. ежемесячно. Недостаточность средств заставило меня поступить на службу железнодорожную в Петрограде, где и прослужила 17 лет. Эта работа, проходившая в крайне тяжелых условиях, подорвала моё здоровье, и в прошлом году мне пришлось покинуть службу. Таким образом, последнее время я жила только на средства сына моего лейтенанта А. Томашевича и теперь с его смертью оказалась в крайне бедственном положении, что и заставляет меня обратиться к Вам с настоящим ходатайством.

При сем прилагаю:

1) копию послужного списка моего сына;

2) свидетельство о его смерти;

3) свидетельство Севастопольской городской полиции о том, что я не имею как движимого, так и не движимого имущества.

Мать лейтенанта дворянка Ядвига

Цезаревна Томашевич.

Севастополь, 8 октября 1918 г.

Соборная ул. № 13, кв 1.

***

Командующему Украинским флотом.

Вдовы контр-адмирала Марии Анатольевны Каськовой.

ПРОШЕНИЕ

Муж мой контр-адмирал Каськов, был убит самочинно толпой 15-го декабря прошлого года. Не получая до сего времени пенсии, прошу Вашего ходатайства о назначении мне пенсии по положению.

При сем прилагаю: [.....]

Место жительства имею в г. Севастополе /Таврич. Губ./

По Петропавловской ул. в д. №34, кв. № 2.

22/9 июня 1918 г.

***

Официальному представителю Морского министерства

Украинской державы в г. Севастополе

Вдовы лекарского помощника

губернского секретаря Лукьяна

Францевича Новицкого

Натальи Романовны Новицкой,

проживающей в г. Севастополе

на Корабельной стороне по

Михайловской улице № 45 кв. 1

ПРОШЕНИЕ

Прошу ходатайства Вашего Превосходительства о назначении мне пенсии по убитому моему мужу в период большевистского движения.

Приложения:

1. Удостоверение о смерти мужа за № 764.
2. Метрические выписки о рождении детей.
3. Копия послужного списка.
4. Метрическая выписка об умерших за № 419.

Наталия Романовна Новицкая.

Г. Севастополь.

Июля 10 дня 1918 г.

***

М.М.
ГЛАВНЫЙ ДОКТОР
СЕВАСТОПОЛЬСКОГО
МОРСКОГО
ГОСПИТАЛЯ

—...—
14 июня дня 1918 г.

**Удостоверение
№ 764**

г. Севастополь

Сим удостоверяется, что лекарский помощник губернский секретарь Лукьян Францевич Новицкий действительно был убит в Севастопольском Морском Госпитале 20 апреля 1918 года при исполнении служебных обязанностей служащим (рассыльным) госпиталя Журавским.

Главный доктор [...].

***

*В Морское Министерство Украинской Державы
Вдовы коллежского советника
Марии Степановны Квятковской*

ПРОШЕНИЕ

Ввиду убийства матросами в ночь с 23-е на 24-е февраля с/г, моего мужа и, не имея абсолютно никаких средств к существованию усердно ходатайствую о назначении мне пожизненной пенсии и выдачи эмеритуры, каковую я желаю получать из Севастопольского казначейства.

Приложение:

- 1) Послужной список,
- 2) копия свидетельства за № 1083,
- 3) свидетельство № 347 и
- 4) заявление о подданстве Украинской Державы.

Сентября 3-го дня 1918 г.
г. Севастополь Петропавловская ул.
Дом № 38 квар. 2.

***

СВИДЕТЕЛЬСТВО № 1083

Штаб Официального Представителя Морского Министра Украинской Державы в Севастополе сим свидетельствует, что надворный советник Александр Францевич Квятковский (смотритель госпиталя) убит в ночь с 23 на 24 февраля 1918 г.

Настоящее свидетельство подписями и приложением печати свидетельствуется.

г. Севастополь ... июня дня 1918 года.
Подписали: Начальник Распорядительного
Отделения Штаба,
Лейтенант Калинович.
Адъютант Штаба,
Прапорщик Надион.
С подлинным верно: Адъютант Штаба,
Мичман Хомяков.

***

*В штаб представителя Морского министра
Украинской Державы
Вдовы генерал-майора Карла Христиановича Ланге
Ксении Ивановны Ланге*

ПРОШЕНИЕ

Представляя при сём указ об отставке покойного моего мужа Карла Христиановича Ланге, удостоверение о его смерти и удостоверение милиции за № 3-м, прошу о назначении мне пенсии из Государ-

ственного Казначейства и из сумм эмеритальной кассы Морского Ведомства согласно положению из Севастопольского Крепостного Казначейства.

Вдова Ксения Ланге.
Чесменская ул. 41 кв. 5
5 июля 1918 г.
г. Севастополь

***

Дано сие из Общего Управления Севастопольской Городской Милиции вдове отставного генерал-майора флота Ксении Ивановне Ланге, живущей в 3 участке г. Севастополя для представления по принадлежности, на предмет исходатайствования пенсии в том, что как установлено произведенным дознанием она имела мужа Карла Христиановича Ланге, который в ночь с 22 на 23 февраля 1918 г. убит.

Помощник начальника
Севастоп. Гор. Милиции Июня 20 дня 1918 года. [...]

***

*Официальному представителю Морского министерства
Украинской державы в г. Севастополе
Веры Владимировны Ефимович-Вахтина,
проживающей в г. Ялте, Нагорный проспект,
Садовая улица, ПАНСИОН ТАРХОВОЙ.*

ПРОШЕНИЕ

Прошу ходатайства Вашего Превосходительства о назначении мне пенсии по убитому мужу.

Приложение:

1. Свидетельство о смерти мужа.
2. Свидетельство о неимении движимого имущества.
3. Выпись из послужного списка.
4. Свидетельство о гражданском браке.

Июля ... дня 1918 г..

***

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Штаб официального Представителя Морского Министерства Украинской Державы в Севастополе удостоверяет, что капитан 2-го ранга Борис Васильевич ВАХТИН в ночь с 22-го на 23-е февраля 1918 года неизвестными лицами убит, что подписями и приложением казённой печати удостоверяется.

Июня «29» дня 1918 года № 1588.

Начальник Распорядительного
Отделения Штаба официального Представителя
Морского Министерства Украинской державы
в Севастополе
Старший лейтенант [...].

***

*В Главный Морской Штаб Украинской Державы.
Матери мичмана КРАУЗЕ, вдовы
подполковника Пелагеи Константиновны
КРАУЗЕ, жительствующей в г. Севастополе,
Северная улица 19, кв. 12.*

ПРОШЕНИЕ

Ввиду моего преклонного возраста (62 г.) и плохого состояния здоровья, а также получаемой крайне ничтожной пенсии за службу моего покойного мужа (28 руб. 15 к. в месяц, вместе с эмеритурой), за смертью сына моего мичмана Краузе, убитого 15 декабря 1917 года на эск. мин. «Гаджибей», на иждивении которого я состояла, в настоящее время я поставлена в крайне тяжелые материальные обстоятельства, а потому прошу об увеличении мне пенсии или назначения таковой по убитому сыну.

Августа 2 дня 1918 года
г. Севастополь.

***

*В Главный Морской Штаб Украинской Державы.
Вдовы контр-адмирала Евгении
Алексеевны Свинойной
(Севастополь, Херсонесская ул. д. № 13)*

ПРОШЕНИЕ

Представляя при сем: 1) копию полного послужного списка убитого матросами мужа моего контр-адмирала Алексея Юрьевича Свиньина (которую прошу мне возвратить по миновании надобности), 2) копию удостоверения № 5303/2731 об убийстве мужа и 3) свидетельство из милиции № ..., - ходатайствую о назначении мне положенной по закону пенсии для выдачи из Севастопольского Казначейства.

Прилагаю гербовые марки на сумму «два рубля».
г. Севастополь 23-го июня 1918 года.

***

*Официальному представителю Морского министерства
Украинской державы в г. Севастополе
Вдовы кап. 2 ранга
Ивана Георгиевича Цвингмана
Веры Алексеевны Цвингман*

ПРОШЕНИЕ

Прошу Вашего ходатайства, господин капитан 1 ранга, о назначении мне и моим детям пенсии по убитому мужу.

27 июля 1918 г.

г. Севастополь

Адрес: Николаев, Пушкинская 1.

***

*Официальному представителю Морского министерства
Украинской державы в г. Севастополе
Вдовы полковника по Адмиралтейству
Николая Адольфовича Шперлинга –
Дарьи Петровны Шперлинг,
жительствоющей в г. Севастополь,
Ремесленная № 12.*

ПРОШЕНИЕ

Прошу ходатайства Вашего превосходительства о назначении мне пенсии по убитому моему мужу.

Июля 10 дня 1918 г.

***

Дано сие из Общего Управления Севастопольской Городской Милиции гражданке Дарье Петровне Шперлинг, живущей во 2 участке г. Севастополя для представления по принадлежности, на предмет исходатайствования пенсии в том, что как установлено произведенным дознанием просительница имела мужа полковника Николая Адольфовича Шперлинг, который в ночь на 23 февраля 1918 г. вооруженной толпой матросов расстрелян.

Помощник начальника
Севастоп. Гор. Милиции Июня 4 дня 1918 года.

***

*Официальному представителю Морского министерства
Украинской державы в г. Севастополе
Вдовы капитана 1-го ранга
Елизаветы Максимовны Карказ*

ПРОШЕНИЕ

Прошу ходатайства Вашего Превосходительства о назначении мне пенсии.

Жительство имею в г. Севастополе по Екатерининской улице, в доме № 87, кв. 2.

15 июля 1918 года.

***

Штаб официального Представителя
Морского Министерства
Украинской Державы
в Севастополе
«31» мая 1918 года
г. Севастополь

№ 668

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдано сие вдове капитана 1-го ранга Елизавете Максимовне Карказ в том, что ее муж действительно был без суда и следствия убит в ночь на 23-е февраля 1918 года неизвестными матросами.

Начальник Распорядительного
Отделения Штаба официального Представителя
Морского Министерства Украинской державы
в Севастополе
Старший лейтенант [...].

***

*Официальному представителю Морского министерства Ук-
раинской державы в г. Севастополе
Вдовы инженер-механика капитана 2-го ранга
Виктора Александровича Картиковского –
Марии Ивановны Картиковской,
жительствающей в г. Севастополе,
Таврическая ул., д. № 8.*

ПРОШЕНИЕ

Прошу ходатайства Вашего Превосходительства о назначении
мне пенсии по убитому моему мужу.

Июля 15 дня 1918 года.

***

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Штаб официального Представителя Морского Министерства
Украинской Державы в Севастополе удостоверяет, что инженер-меха-
ник капитан 2-го ранга Виктор Александрович Картиковский 15-го в
ночь на 16-е декабря 1917 года неизвестными лицами убит, что по-
дписями и приложением казённой печати удостоверяется.

Июня «15» дня 1918 года № 2047.

Начальник Распорядительного
Отделения Штаба официального Представителя
Морского Министерства Украинской державы
в Севастополе
Старший лейтенант[....].

***

*Официальному представителю Морского министерства Ук-
раинской державы в г. Севастополе
Вдовы лейтенанта Георгия
Константиновича Прокофьева
Наталии Александровны Прокофьевой,
проживающей на Соборной 21 кв. 5*

ПРОШЕНИЕ

Прошу ходатайства Вашего Превосходительства о назначении
мне пенсии по убитому моему мужу.

Августа 9 дня 1918 года.

№ 3.

Особовий склад оперативної частини штабу адмірала Покровського в Одесі³.

Штаб адмірала Покровського Одеса		
Личний склад оперативної частини штабу командира морської авіації - Західної частини Чорного моря.		
Політична класифікація	Ім'я, прізвище і дані.	Адреса і № теле- фону.
Флагман Оперативної частини, Капітан 1 ранга	Блаженко Якович РУБЕВ	Софійська 2/а кв. 4
Начальник Органи- заційно-тактичного Одділення, Лейтенант	Васильов Павлович ДОНЬ	Новосельська 38 кв. 7.
Писарь 1 ранга	Ольга Павловна ЧЕЛІХ	Кавказька 91 кв. 9
Начальник Общого Одділення, Лейтенант	Анатолій Іосифович ДТЕХІНЬ	Скобелева 40 кв. 13.
Флагман-Офіцер, Лейтенант	Александр Васильович ЦИНГЕРЬ	
Помічник Адмірала- дителя.	Анатолій Григорьевич ВИТІНЬ	Нарвський спуск а № 2 кв. 47.
Перекладач, Старший Лейтенант	Михайло Володимирович ПАХОВОКО	Заградитель "ДУНАЙ"
Писарь 1 ранга	Сергія Ніколасина "ІДА ГОРА"	Черноморська 24-9 Тел. 76/01.
Писарь 2 ранга	Александр Константинович СНАСІН	Кавказька 99-2 Тел. 13-34.
"-"-"-"-"-"	Екатерина Петровна ІЛЬІНА	Ришельєвська 17.
Писарь 3 ранга	Вікторія Романович ПОПЛАВКА	Скляковська 5.
Секретарі: Штурман і Помічник Флаг- Капітана Оп. частини, Лейтенант	Анатолій Федорович УЛІШИНЬ	Коблевська 9.
Писарь 1 ранга	Григорій Павлович ДУБІНОВ	Ольгінська 24.
Перекладач по розпо- рядковій частині	Елена Васильевна ДУРКОВА.	Улиця Гоголя №1.

³ Зібрання О. Лукиної, Франція.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Enemy Warships Must Be Disarmed Before the Allies Will Aid // Salt Lake Telegram – Vol. XVII № 264 від 14 листопада 1918 р.
2. Epkenhans M. Das ereignisreiche Leben eines «Wilhelminers»: Tagebücher, Briefe und Aufzeichnungen 1901 bis 1920 von Albert Hopman, München 2004.
3. Greger R. Flota Ukrainy w latach 1917–1919 // Okręty wojenne. № 2 (24)/98.
4. Wertheimer Fritz. Durch Ukraine und Krim. – Stuttgart, 1918.
5. Андриенко В. Г. «Морские вопросы... Украиной не подымались...» (сборник документов) // Гангут : журнал. – СПб., 1997. – В. 12.
6. Бережной С.С. Корабли и вспомогательные суда советского военноморского флота – Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР. – М., 1981.
7. Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег: Денвер, 1968.
8. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
9. Букетов Ф. На волосок от смерти. // Новое русское слово (Нью Йорк), № 17995, 16 июня 1962 г.
10. В.І. За Українське море! Львів: 1936 р., вид-во «Дешева книжка».
11. Вери́га В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Л., 2005.
12. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998.
13. Вице-адмиралъ Андрей Георгієвичъ Покровскій. // Морской журналъ (№ 90 (6), Июнь 1935).
14. Відродження – щоденна безпартійна газета – ч. 71, середа 26 (13) червня 1918 року.
15. Вінцковський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). - Одеса: Фенікс, 2010.
16. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 7, від 16 лютого.

17. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 202, від 12 травня.
18. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 223, від 6 жовтня.
19. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – ч. 224, від 13 жовтня.
20. Ворожейкинъ С. Н. Морск. Кад. ЕИВ Насл. Цес. Корпусъ // Морской журналъ (№ 107 (11), Ноябрь 1936).
21. Вульф О.Р. Австро-Венгерская дунайская флотилия в мировую войну 1914-1918 годов. СПб.: Издатель М.А. Леонов, 2004.
22. Горький М., Киров С.М. История гражданской войны в СССР. – М.: «Госполитиздат», 1957.
23. Господаренко О.В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918 – 1919 рр. // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Наукові праці: – Т. 5. с. 74–75 – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000.
24. Грушевський М. Якої автономії та федерації хоче Україна. Видання союзу визволення України. Відень, 1917.
25. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т. IV. Вооруженные силы Юга России.
26. Діло, вівторок 22 січня 1918, ч. 14 (9574).
27. Діло, середа 29 квітня 1936, ч. 93 (14342).
28. Документы внешней политики СССР. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т. 1. (07 ноября 1917 – 31 декабря 1918).
29. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1942.
30. Донцов Д.І. Рік 1918, Київ. – Торонто, 1954.
31. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932.
32. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930.
33. Дубинский И.В., Шевчук Г.М. Червонное Казачество. Киев, 1977.

34. Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003.
35. Известия – 1918. – 21 августа.
36. Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996.
37. Кадесников Н. Краткий очерк белой борьбы под Андреевским флагом на суше, морях, озерах и реках России в 1917–1922 гг. Нью-Йорк, 1965.
38. Кап. І. р. князь Я.К. Тумановъ. Одесса въ 1918–1919 г.г. // Морские Записки – 1965. – № 59.
39. Київська думка: Щоден. газета. Утренний выпуск. – Київ, – 1918. – 28 ноября. – № 226.
40. Климкевич Р., д-р. Український військово-морський майвець // Вісті комбатанта 1961, № 4.
41. Коваль Р. Коли кулі співали. Київ–Вінниця. «Державна картографічна фабрика», 2006 р.
42. Копьев В.М. Страница Русского флота // Бизертинский морской сборник (1922–1923 гг.). Избранные страницы. Сост. Лобыцын В.В., Москва, 2003 г.
43. Крестьянников В. В. Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов // Севастополь: Крымский Архив, 2007).
44. Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. – Москва, 1923. – Т. 2.
45. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992.
46. Лазаревський Г. Гетьманщина // За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 2. Каліш, 1930.
47. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007.
48. Литвинов А. На «Моряке» в Добровольческую армию в 1918 г. // Военная быль, 1955, № 15.

49. Лорей Г. Операции германо-турецких сил 1914–1918, Полигон, Санкт-Петербург 2003.
50. Лотоцький О. Сторінки минулого. В Царгороді. Ч.4. – Видання Української Православної Церкви в США, 1966 р.
51. Лубенець А.В. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Збірник документів. – Севастополь: СВМІ, 2007.
52. Лубенець А.В. Створення управлінського апарату в добу Гетьманату Павла Скоропадського // Морська Держава № 1 (13), 2005.
53. Лубенець А. Діяльність міністерства морських справ Української Народної Республіки напередодні гетьманського перевороту (березень - квітень 1918 р.). // Морська Держава № 6 (12), 2004.
54. Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7).
55. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. М., 1924, т. II.
56. Маляревский А. На переэкзаменовке. П.П. Скоропадский и его время. Изд-во «Русское творчество», Берлин, 1921.
57. Мамчак М. Військово-морське будівництво в Україні у ХХ ст. Збірник документів – Севастополь, 2013.
58. Матвієнко В.М. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5.
59. Международные отношения 1870–1918 гг. – Сб.докл. под ред. В.М. Хвостова. М. – 1940.
60. Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 6.
61. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто, 1957.
62. Млиновецький Р. Братство Самостійників (до історії українського націоналізму) // Альманах «Гомону України» на 1963 рік.
63. Монастырёв Н. А. Гибель Царского флота // Русское военно-морское зарубежье. Вып. 3. СПб.: Облик, 1995.
64. Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях, Кн. 7–8 (256–57) , липень-серпень, 1969 р.

65. Народна воля. – щоденна народня газета – ч. 191, від 11 січня 1918 р. (29 грудня 1918 р.)
66. Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4.
67. О книгахъ, журналахъ и газетахъ // Морской журналъ (№ 37 (1), Январь 1931).
68. Око. Иллюстрированный украинский журнал // № 10 за 1918 р.
69. Око. Иллюстрированный украинский журнал // № 4 за 1918 р.
70. Пархоменко В. А. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві // Воєнна історія, №1 (3) за 2004 р.
71. Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. // Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998.
72. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – Київ, видавництво «Поліграфкнига», 2002.
73. Пилишенко В. День українського моря // Свобода, Джерсі Сіті, Ч.80 за 1965 рік.
74. Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції. // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. Річник 67-й – Джерсі Сіті – Нью Йорк.
75. Потапьевъ В.А. Крейсеръ «Кагуль» – «Генераль Корниловъ» 1918–1924 // Морские записки. 1957. Т. 15, № 3/4.
76. Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А. Алексеев, под ред. Н.Н. Попова. Государственное издательство, Москва-Ленинград, 1930 г. // Марголин А. Украина и политика Антанты.
77. Ростовецъ М. Скоропадський і скоропадчуки. Саскатун, 1938, Друком «Нового Шляху»
78. Рудиченко А., Тинченко Я. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. К., 2011.
79. Савченко-Більський В. Старший лейтенант фльоти Михайло Білінський // За Державність. – Каліш. – 1932. – 3.
80. Сергійчук В. Український Крим – Київ, Українська Видавнича Спілка, 2001 р.
81. Сирченко И.Т. Выполняя приказ В.И. Ленина...Потопление Черноморского флота в 1918 г. Изд-во: М.: Мысль, 1979 г.

82. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995.
83. Смолій В. А., Гриценко А. П., Щусь О. Й., та ін. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005.)
84. Тарас А. Корабли Российского императорского флота 1892–1917 гг. – Харвест, 2000.
85. Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012.
86. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Наукове видання. – К.: Темпора, 2007.
87. Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак. – Ч. 4 (листопад, 1993).
88. Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк.
89. Трембіцький В., інж. Українська Пасажирська Фльота // Свобода, Джерсі Сіті, ч.99 за 1953 рік.
90. Трубицин С. Б. Эскадренные миноносцы и миноносцы Германии (1871–1918 гг.). – СПб, 2000.
91. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. – К., Україна 1995.
92. Український кружляк // Розвага, ч 44. (99), від 28 жовтня 1917 р.
93. Флот в Белой борьбе /Составление, научная редакция, предисловие и комментарий доктора исторических наук С. В. Волкова. М.: Центрполиграф, 2002. (Научно-просветительное издание).
94. Христич Я. Українська революція в Чорноморській военній флоті (спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – Київ, 2003. – ч. 2(7).
95. Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника // Дороговказ. – 1969. – Квітень-червень. – Ч. 24.
96. Четверкин Е. Незабывтый Севастополь. Часть II. – Севастополь: Изд-во «Телескоп», 2009.
97. Чорноморщина й Україна // Українське слово (Львів). – 1918. – 18 жовтня.

98. Чудновец А. Первый крейсер УНР // Киевский Телеграф 25–31 ноября 2005 № 47 (289).
99. Широкоград А. Б. Великая речная война. 1918–1920 годы. – М.: Вече, 2006.
100. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Розсилкова Книгарня. Торонто, 1971.
101. Шрамченко С. Божа кара (із споминів) // Українське козацтво. – ч. 2 (20) за квітень-червень 1972 р.
102. Шрамченко С. Закон про державну національну флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4.
103. Шрамченко С. Командування Українською Державною флотою в рр.1918–1920 // Табор, Ч. 18. – Варшава, 1933.
104. Шрамченко С. Кораблі Української Чорноморської флоти в Миколаїві // Табор, Ч. 14. – Варшава, 1931.
105. Шрамченко С. Крейсер «Гетьман Іван Мазепа» // Табор, Ч. 17. – Варшава, 1932.
106. Шрамченко С. Лінійний корабель-дредноут «Воля» // Літопис Червоної Калини – Львів, 1939 – Ч. 5.
107. Шрамченко С. Нарис подій в Чорноморській флоті в р.р. 1918–1920 // Табор, Ч. 12. – Варшава, 1933.
108. Шрамченко С. Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За державність, Ч. 2. – Каліш, 1930.
109. Шрамченко С. Піднесення українського прапору на ескадреному міноносці «Завидний» Чорноморської Флоти // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1935. – Ч. 12.
110. Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 р. // Літопис Червоної Калини – Львів, 1938 – Ч.1.
111. Шрамченко С. Рідкий Ювілей // Табор, Ч.12. – Варшава, 1937.
112. Шрамченко С. Сучасне побільшення Чорноморської флоти // Табор, Ч. 13. – Варшава, 1933.
113. Шрамченко С. Українська Воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 р.р. // Свобода, Джерсі Сіті, ч. 109–110 за 1952 рік.
114. Шрамченко С. Українська Морська Піхота 1917–1920 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1934. – Ч. 11.

115. Шрамченко С. Український образ Св. Миколи «Мокрого», як стара святина – традиція фльоти // Віра й культура. Вінніпег, 1955. Листопад. ч. 1 (25).
116. Шрамченко С. Український рух на Фльотилі Північно-Ледового Океану у 1917 р. (20 років тому) // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1937. – Ч. 7–8.
117. Шрамченко С. Українські воєнно-морські агенти в 1918–1920 рр. // Табор, Ч. 17. – Варшава, 1932.
118. Шрамченко С. Українські Воєнно-Морські Школи (1918–1920 рр.) // Табор, Ч. 15. – Варшава, 1935.
119. Шрамченко Я. В. Жуткие дни...Агония Черноморского флота // Морские записки. 1961. Т. 19, № 1/2.
120. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія, № 2 за 2002 р.
121. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ігор Вадимович Гриценко

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ФЛОТ
в 1917–1919 рр.:
історія його становлення,
військово-політичної боротьби
та занепаду

Керівник видавничих проектів Філюк О.В.

Оригінал-макет виготовлено ФОП «Видавець Олег Філюк»

Комп'ютерна верстка Корнієнко В.В.

Обкладинка Піргач Б.

Підписано до друку 18.09.2014.

Формат 60х84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 13.49. Обл.-вид. арк. 13.67

Наклад 300 прим.

«Видавець Олег Філюк»

07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 36, кв. 97

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
(Серія ДК №4506 від 18.03.2013 р)

